

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Dorrit Lundbæk

Fabelvæsener i sengotisk kalk-
maleri i Danmark og deres
forudsætninger

Hans Chr. Johansen

Befolkningsudviklingen på
landet i Danmark omkring
år 1800

Erling Bjøl

P. Munch, historisk og
sociologisk set

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE IX, 1 · 1970

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 30.—.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

Fabelvæsener i sengotisk kalkmaleri i Danmark og deres forudsætninger

Amanuensis ved Aarhus Universitet, mag. art. Dorrit Lundbæk, har undersøgt forekomsten af fabelvæsener i dansk kalkmaleri fra omkring år 1500. Flere af disse ejendommelige væsener er omtalt i litteratur fra oldtiden og middelalderen, hvor man beskrev dem på lige fod med andre fremmede racer. Efterhånden kom de til at symbolisere slette, ukristelige vaner, og det er formodentlig som advarsel mod syndighed, at de har vundet indpas i vore kirker. Men fabelvæsenerne har sandsynligvis også været anvendt rent dekorativt, og i enkelte tilfælde synes de at have været brugt til politisk satire.

For støtte til trykning af afhandlingens plancher retter Jysk Selskab for Historie og forfatteren en ærbødig tak til **Ny Carlsbergfondet**.

Indledning

I Norden betegner sengotiken sædvanligvis tiden fra omkring år 1400 og frem til reformationen. Mange kirker blev overhælvnet og udsmykket i løbet af denne lange periode; herom vidner det betydelige antal kalkmalerier, der er bevaret til vore dage, takket være talrige overhvidtninger, der for en tid skjulte billederne og derved også forhindrede dem i at gå til grunde.

De fleste motiver i den sengotiske kirkeudsmykning stammer fra det gamle eller det nye testamente; men også helgenlegenderne, hvis popularitet var i stærk vækst gennem hele det 15. århundrede, blev ofte afbildet. Medens man tidligere overvejende havde fremstillet de hellige personer i rolige scener eller blot stående med deres let genkenkelige attributter, synes man nu at have foretrukket at vise dem i deres mest pinefulde stunder. Også dommedagsscenerne ændrede karakter, og djævlfigurerne, som tidligt i århundredet var relativt små og ubetydelige, blev henimod år 1500 store og dominerende. Endelig optræder et nyt motiv: fabelvæsenet¹.

Man kan undre sig over, hvordan det gik til, at fabelvæsenerne formåede at få adgang til kirkernes vægge og hvælvinger; måske var det de store dommedagsbilleder, som banede vejen for dem ved hjælp af deres udpenslede djævlfremstillinger, hvor hovedvægten var lagt på deformi-

1. Der fandtes enkelte fabelvæsener i dansk kalkmaleri før den sengotiske tid, men kun i smalle indrammende billedfriser eller som småfigurer i kappernes flige, aldrig som hovedmotiv. Disse vil blive nærmere omtalt s. 30.

tet, med horn og hale og ansigter på knæ og underliv. Fabelvæsenerne er netop karakteriseret ved, at de er deforme, abnormt udseende mennesker eller sammensatte skabninger, hvis legemer består dels af menneske-, dels af dyrelemmer ².

Nogle af dem blev først til i middelalderen; andre var langt ældre og fandtes beskrevet allerede hos oldtidens digtere og rejsebogsforfattere. I den tidlige kristne litteratur omtales de også. Således findes der i »De Civitas Dei« et helt kapitel om fabelvæsener, hvori den hellige Augustin diskuterer sandfærdigheden af tidligere forfatters beskrivelser og konkluderer, at hvis sådanne skabninger virkelig er til, så må de også være af Adams æt (bog 16, kap. 8). De optræder senere i encyklopædier, etymologier og andre videnskabelige værker og rejsebeskrivelser ³, og i det 12. århundrede blev en del af dem inkorporeret i en særlig gruppe bestiarmanuskrifter, hvor de, for at passe til resten af indholdet, blev fortolket ud fra deres specielle fysiske egenskaber.

Fabelvæsener som motiv i kunsten i almindelighed, og dette motivs historie er blevet særlig indgående behandlet af G. C. Druce, R. Wittkower og J. Baltrusaitis.

Af hjemlig litteratur, der direkte omhandler fabelvæsener i Danmark, findes kun en mindre afhandling af J. Kornerup fra 1870, hvori han beskriver nogle af de gådefulde dyre- og menneskeskikkelser, som han har mødt på sin vej rundt om i danske og skånske kirker; forfatteren udtrykker sin forvirring og undren over væsenernes tilstedeværelse på døbefonte, korstole og i kalkmaleri. J. Magnus-Petersen omtaler de mærkelige væsener i sit store katalog over danske kalkmalerier fra 1895; men den

2. I den kulturhistoriske, kunsthistoriske og folkloristiske litteratur omtales fabeldyr og fabelvæsener (-mennesker) ofte under ét. I det her foreliggende arbejde drejer det sig udelukkende om fabelvæsener. Det synes berettiget, at de vanskabte mennesker og de sammensatte væsener, hvori der indgår menneskelige dele, behandles som et særskilt emne, fordi billeder af denne art utvivlsomt i beskuerens øjne har haft en mere direkte og indtrængende appel end billeder af de løjerlige sammensatte dyr, som f. eks. griffen og basilisken. Vildmænd er ikke medtaget, da de hverken er vanskabte eller kompositte; deres hårbeklædning over hele kroppen består sandsynligvis af dyreskind.
3. De romersk-katolske munkemissionærer, der blev sendt til Indien, skrev også bøger om deres oplevelser, og heri lever nogle af fabelvæsenerne videre. Hos broder Jordanus, der var i Indien i 1321–23, findes cynocefalerne, som han ikke selv har set, men har hørt om af pålidelige personer. (Friar Jordanus: *Mirabilia Descripta: The Wonders of the East*, udg. af H. Yule, London 1863). Marignolli, en franciscanermunk, der rejste i Østen i over ti år, nævner næsten alle fabelvæsenerne, men tager skarpt afstand fra deres eksistens. Han skriver, at han har spurgt alle vegne, hvor han kom frem, og han har aldrig mødt et eneste. (Marignollis skrift findes i H. Yule: *Cathay and the Way thither*. London 1913-16).

grundigste behandling af sengotisk kirkeudsmykning og herunder altså også af fabelvæsener findes i Francis Becketts »Danmarks Kunst« fra 1926.

I det her foreliggende arbejde skal der gives en oversigt over de i Danmark forekommende fabelvæsener, som blev malet i vore kirker sandsynligvis allesammen inden for en tidsperiode på et halvt hundrede år fra ca. 1480 til ca. 1530. Deres veje gennem den klassiske og den middelalderlige litteratur søges belyst og nogle tidligere afbildninger omtales. Endelig skal der gøres rede for de i dag kendte fabelvæseners fordeling i det middelalderlige Danmark og til slut vil nogle fortolknings-forsøg blive forelagt.

Blemmya eller det hovedløse fabelvæsen

Blandt den halve snes fabelvæsener, der i sengotisk tid fandt vej ind i den danske kirkekunst, er en hovedløs skabning, som fremtræder i to udformninger; enten har den ansigtstrækkene placeret oppe på brystet, eller også sidder de nede på underlivet. Denne forskel kunne synes ret betydningssløs; men den er værd at nævne, fordi den sikkert hænger sammen med det forhold, at der øjensynlig altid har været flere slags hovedløse folkeslag, der forunderligt nok har kunnet holdes ude fra hinanden igennem et tusind år eller så, til trods for deres store indbyrdes ligheder.

Hos Plinius d. Æ. finder man en kortfattet oplysning stammende fra Ktesias⁴ om et folk uden hals med øjnene siddende i skuldrene, som skulle bo i Indien, og andetsteds i Naturhistorien nævner forfatteren endnu en race af nogenlunde samme udseende, som skulle holde til ved Nigerfloden i Afrika⁵. I Martianus Capellas »De Nuptiis Philologiae et Mercurii« omtales kun den ene af disse racer: »Blemmyae sine capite sunt atque os et oculos in pectore gerunt«⁶; men hos Isidor af Sevilla er der gjort rede for begge⁷, og i et engelsk manuskript fra omkring 1180 er de to illustrationer ledsaget af en forklarende tekst, der oplyser, at skønt

4. Ktesias fra Knidos skrev i begyndelsen af det 4. århundrede f.v.t. en afhandling om Indien. Se: R. Wittkower: »The Marvels of the East« i *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1942, bd. V, p. 160.

5. Plinius: *Naturalis Historia*, VII, 2,23, V,8,44. og V.8.46.

6. Martianus Capella; udg. af F. Eyssenhardt, Leipzig 1866, p. 233. *De Nuptiis Philologiae et Mercurii*, der er skrevet i det 5. århundrede e.v.t., var uhyre udbredt i hele middelalderen.

7. Isidorus Hispaniensis (ca. 560–636): *Etymologiae* (Migne: *Patrologia latina*, bd. 82, col. 421).

det er det samme folkeslag, så mangler den ene art halsen og har derfor øjnene siddende i skuldrene, medens den anden art er født uden hoved og har sine øjne på brystet ⁸. På to landkort fra det 13. århundrede ses ligeledes to udgaver af det hovedløse væsen ⁹.

I et stort materiale af fabelvæsener hovedsagelig fra middelalderens kunst, som R. Wittkower har publiceret i sin artikel: »The Marvels of the East« ses den tidligste billedlige fremstilling i et Hrabanus Maurus-manuskript fra ca. 1025. Det viser to nøgne væsener uden hoved og hals, hvoraf den ene har ansigtstrækkene tydeligt aftegnet på selve brystkassen, mens den anden har dem skubbet højere op, således at øjnene sidder helt ude på hver sin skulder.

I et islandsk Physiologus-manuskript fra omkring år 1200 ¹⁰ findes der ligeledes afbildninger af begge slags væsener; men disse adskiller sig noget fra de hidtil nævnte, som ses på titelbladet. Begge er delvist påklædte i skørt til knæene, lange hoser og spidse sko. Den ene har som flertallet sit ansigt på brystet; men alligevel har den bevaret halsen, der umotiveret rejser sig fra skulderpartiet som en lille skorsten. Den anden har sit ansigt og sit hår anbragt helt nede på maven, så det ser ud, som om den holder sit afskårne hoved i hænderne lig en anden St. Dionysius.

I de senere illustrationer af det hovedløse væsen er typen med øjnene i skuldrene tilsyneladende udgået til fordel for den anden art, som måske nok var lettere at tegne ¹¹. På et vægtæppe fra Tournai, hvis motiv er hentet fra Alexander-romanen ¹², er væsenerne hårede over hele kroppen, mens de i Konrad von Megenbergs »Buch der Natur« fra 1475 og

8. Harl. ms. 2799 i Brit. Mus. er omtalt hos G. C. Druce: »Some Abnormal and Composite Human Forms in English Church Architecture«, i *The Archeological Journal*, London 1915, vol. LXXII, no. 286; 2nd Series, vol. XXII, no. 2, p. 137.
9. Det ene findes i en psalter (Brit. Mus. ms. 6806); det andet er *Mappa Mundi* fra Hereford, England. Begge er afbildet hos Konrad Miller: *Mappae Mundi*, Stuttgart, 1896, bd. 3, tavle 3 og bd. 4 (kort bag i bogen).
10. *The Icelandic Physiologus*. Faksimile-udgave, komm. af Halldór Hermannsson. N. Y. 1938. Det drejer sig om to fragmenter, A og B, af to islandske mss., der findes i Kbh. (AM. 673 a, 4).
11. Den ukendte forfatter til den originale tyske »Lucidarius« fra det 12. århundrede, hvoraf det danske *Lucidarius*-ms. fra ca. 1475 er en ret fri oversættelse (som efter sproget at dømme går tilbage til et ca. 100 år ældrs ms.), giver en beskrivelse af det hovedløse væsen, som må være inspireret af den første type: »Dernæst er Folk, de have ei Hoved; deres Øwen er oven paa deres Axler, deres Mund er saa stor, at han rækker fra een Axel og til en anden, tvært over Brystet, . . . deres Tænder er Spande lange uden deres Mund«. (AM 76, 8 f). Se kommenteret udg. ved Johs. Knudsen, Kbh. 1910, p. 141.
12. *Itinirarium Alexandri Magni* menes skrevet 345 e.v.t. Vægtæppet fra Tournai er dateret 1459 og hænger i dag i Palazzo Doria i Rom.

Hartmann Schedels »Weltkronik« fra 1493 er nøgne (fig. 1 og 2). I de forskellige udgaver af Mandevilles Rejser, derimod, er disse fabelvæsener altid påklædte; således ses i en udgave fra 1481 en Blemmya, hvis ejendommelige dragt består af et ærmeparti, der synes påknappet oppe på skuldrene, et kort skørt, hoser og spidse sko (fig. 3). Hele brystpartiet oven for bæltstedet er udfyldt af de store øjne, en lang næse og en omvendt hesteskiformet mund.

Det er i øvrigt hos Mandeville, at Blemmyae med øjne i skuldrene atter dukker op. I en udgave fra 1483 findes den pludselig igen (fig. 4), og for første gang i dens lange historie optræder den også i kvindelig form.

Det er ikke lykkedes at finde nogen Blemmya inden for billedhuggerkunstens værker. På San Michele i Pavia er der ganske vist et stenrelief, der muligvis forestiller et sådant væsen; men det er ikke til at afgøre på basis af fotografier alene, og da der blandt denne kirkes næsten utallige relieffer og kapitæler med fabeldyr, så vidt man kan bedømme det, ikke findes en eneste anden repræsentant fra fabelfolkens verden, så drejer det sig nok om et almindeligt menneske, der i sin forvitrede tilstand ligner et hovedløst væsen ¹³.

Som nævnt i indledningen er fabelvæsenerne optaget i en gruppe latinske bestiarer, der blev skrevet og illumineret i England i det 12. og 13. århundrede ¹⁴, og dette er utvivlsomt grunden til, at den engelske kirkekunst kan fremvise så mange eksempler herpå, blandt andre blemmyae, som er relativt rigt repræsenterede. Arkæologen G. C. Druce nævner seks, der alle er udkåret under eller ved siden af de små konsoller, der sidder under korstolenes klapsæder. Den almindeligste type har ansigtet på brystet og er forsynet med naturlige arme; men ifølge forfatteren findes der også en variant, som helt mangler arme, og som er iført en slags hætte med slør ¹⁵.

I den danske kirkekunst findes ingen blemmyae i stenrelief eller træskærerarbejde, men af kalkmalede fremstillinger fra senmiddelalderen

13. Adriano Peroni: San Michele di Pavia. Milano 1967, fig. 195. Der er inde i kirken et kapitæl (fig. 98) med en fremstilling af et menneskelignende væsen med dyrefødder og lange kløer på fingrene samt hale; men dette er sandsynligvis en djævel.

14. De engelske mss. er følgende: Westminster Chapter Library, ms. 22, 13. århundrede. Brit. Mus., ms. Harl. 2799. ca. 1180. Brit. Mus., ms. Cotton. Vit. D. Bodleian Library, ms. Douce, 88. University Library, Cambridge, ms. Kk 4,25. Mappa Mundi i Hereford, ca. 1300. Ebstorf-kortet, ca. 1285.

15. G. C. Druce: op. cit. p. 139. Slør må her nok forstås som hættens forlængelse ned over skuldrene. Beskrivelsen svarer slående til en dansk fremstilling i Maria Magdalene kirke (fig. 8 her).

kendes i dag ikke mindre end seks, der nok alle stammer fra begyndelsen af det 16. århundrede; ingen af disse har øjnene siddende i skuldrene. Herhjemme optræder de hovedløse væsener i de tidligere omtalte to former, den ene med ansigtet på brystet eller maven, den anden med ansigtet helt nede på underlivet; to af disse sidste mangler, som den oven for nævnte engelske variant, foruden hovederne også deres arme.

Den største og flotteste og mest »klassiske« blemmya findes i Råby kirke. Det er en stor og velproportioneret skabning med krøllet behåring overalt undtagen i »ansigtet«, på hænderne og på fødderne. Fabelvæsenet står på sit højre ben og har bøjet det venstre op, således at man ser dens ene nøgne fodsål. Den har store øjne, en lang næse og en uhyrlig bred, åbentstående mund med almindelige tænder og tunge foruden fire store, hvide hugtænder. I venstre hånd holder den et højt, slankt vinglas (fig. 5).

En anden blemmya af samme art ses i Saltum kirke ridende på et særegent væsen, en mystisk blanding af en kentaur med træben og en tranehals (se senere). Det hovedløse væsen er nøgent, har tydeligt angivet køn, bærer en stor kongekrone på skuldrene og er bevæbnet med en lang lanse. Lige oven over kronen står en stor, pragtfuld skade (fig. 6).

Endnu en blemmya af denne type findes i Voldby kirke på Djursland; også den er udstyret med krone og lanse og er i tvekamp med en frænde, ligeledes bekronet, men uden våben og i øvrigt uden arme og hænder. På benene, der udgår fra ørenes plads, bærer det lille fabelvæsen forskelligtfarvede hoser, på fødderne komulesko (fig. 7).

Et andet hovedløst væsen uden arme er malet i Maria Magdalene kirke (fig. 8). Denne lille skabning er også fuldt påklædt; på benene tvefarvede, stramme hoser og komulesko, desuden en hætte med slag, som leder tanken hen på beskrivelsen af den på side 5 nævnte engelske variant. Ansigtet ses i profil på underlivet og er i modsætning til de hidtil beskrevne karikeret. Næsen er bøjet opad som en krog, der løbet parallelt med det mørke, opadbøjede skæg. Blikket synes rettet imod et afskåret hoved, som et andet fabelvæsen, malet i samme hvælvkappe, bærer på spidsen af sin lanse. Dette sidstnævnte fantasivæsen er en sammensmeltning af den almindeligste blemmyatype og en tranehals og vil blive nærmere omtalt i afsnittet om disse.

Det sidste hovedløse væsen, der skal beskrives her, befinder sig i Fausing kirke (fig. 9). Det mangler ikke overkroppen som figurerne i Maria Magdalene og Voldby, og dets arme udgår fra deres normale plads; men ansigtet, som synes behåret, sidder alligevel helt nede på underlivet.

Dette lille nøgne fabelvæsen, der står foran en søjle med busten af en dyre-afgud, er i færd med at spænde en stor bue for at afskyde en pil imod den tapre St. Jørgen, som er ved at nedlægge en sprællende drage. Prinsesse Kleodelinde synes ikke at have været til stede nogensinde; men i baggrunden kigger hendes forældre ud fra slottet i Kampedusa, og i den venstre svikkel står et fabelvæsen med tranehals og ser interesse-ret til.

Kyklop og Arimasop

Kykloper og arimasper er begge en-øjede fabelvæsener; kykloperne, sådan som de kendes fra Homer og Hesiod, var desuden også kæmper. Om grækerne nogensinde har betragtet dem som en realitet, et folkeslag, der levede langt borte, er ikke til at sige; men således så man i al fald på deres små brødre, arimasperne. Disse blev i oldtiden og op gennem middelalderen, på samme måde som de oven for beskrevne blemmyae, nævnt i rejsebeskrivelser, bøger og traktater omhandlende verdens mærkelige undere og inkluderet i de encyklopædiske værker og i enkelte bestiarer. Men af og til dukker også kykloperne op i litteraturen, så det er i det hele taget ikke let at holde disse to arter af fabelvæsener ude fra hinanden ¹⁶.

Arimasperne findes nævnt hos Herodot, som beretter, at digteren Aristas fra Prokonnesos, der skal have levet i det 8. århundrede f.v.t., skrev et berømt digt om dette folkeslag. Han havde besøgt dem i deres rige langt nordpå og fundet, at det var en-øjede mennesker, der lå i stadig krig med deres naboer, blandt andre griffene, der boede endnu længere nordpå, og fra hvem de forsøgte at røve guld. Historiens fader meddeler selv, at ordet arimasop er skytisk og betyder en-øjet, og tilføjer, at han nu ikke tror på, at der findes en-øjede mennesker, der ellers er af samme natur som andre mennesker; til griffene knytter han imidlertid ingen kommentar ¹⁷.

Plinius oplyser, at arimasperne bor ikke ret langt fra det sted, hvor nordenvinden har sin hule, og endvidere, at de er menneskeædere. For at overbevise læserne om, at kannibalisme virkelig praktiseres, minder Plinius om, at menneskeædere, nemlig kykloper, har eksisteret engang også i den centrale del af verden ¹⁸.

16. Oversætteren af det danske Lucidarium-ms. fra det 14. eller 15. århundrede har forsynet det en-øjede væsen med et ekstra øje i nakken. op. cit. i note 11, p. 141.

17. Herodots Historie, bd. III, 116 og bd. IV, 13 og 27.

18. Plinius: Nat. Hist. VII,1,10.

I »Noctes Atticae« nævner Gellius navnene på en række græske forfattere, hvis bøger han tilfældigvis fandt og købte i Brundisium, og han beskriver herfra enkelte fabelvæsener, blandt andre arimasperne, som han sikkert læste om hos Aristeas, hvis navn figurerer blandt de nævnte forfatters 19.

I middelalderen findes arimasperne omtalt hos Adam af Bremen 20; sammen med en række andre folke- og fabelstammer siges de at bo i nærheden af den Baltiske havbugt, og om kykloperne har Adam hørt, at de skulle leve i ødemarkerne i Finland.

I de middelalderlige manuskripters illustrationer, f. eks. hos Hrabanus Maurus, optræder arimasperne som oftest nøgne og uden andre kendetegn end det store, runde øje midt i panden. Billedet i den islandske Physiologus skiller sig ud fra de øvrige, idet den der tegnede arimasp har to almindelige, men lukkede øjne foruden det åbne øje i panden (fig. 10) 21.

Kunstnerisk set mest spændende er en illustration til Alexander-romanen fra det 13. århundrede, hvor man ser den store hærfører i kamp med kykloper (fig. 11). Disse interessante kæmper med spærrede fortænder og vindblæst frisure har undtagelsesvis ikke deres enlige øje siddende midt i panden 22.

Der kendes vistnok ingen billedlig fremstilling af kykloper eller arimasper inden for kirkeskulpturen.

I Danmark findes i dag kun et eneste billede af en kyklop eller arimasp fra sengotisk tid (fig. 12). Den en-øjede er afbildet i Råby kirke, hvor den i sin tid blev malet som nabo til en havfrue og vis à vis et hundehoved.

Arimaspen er klædt som en fornem ung junker i kort vams, der ender

19. Aulus Gellius: Noctes Atticae, IX,4,1-11.

20. Adam af Bremen: De Hamburgske Ærkebispers Historie (Historiske Kildeskrifter oversættelser, 1930, 11 rk. 1-4, p. 265, schol. 125 og p. 273).

21. Som det ses på fig. 10 står der tre figurer på række ved siden af den formodede arimasp eller kyklop. Halldór Hermannsson: op. cit. p. 13-14, foreslår, at nr. to skal forestille den anden kyklop, som den første må dele øje med. Jeg tror, at de fire fabelvæsener skal ses i en eller anden sammenhæng, og det er muligt, at ingen af dem forestiller en kyklop. Den meget øjnefaldende gestus, som hver især foretager, er uforklarlig, men deri ligger formodentlig nøglen til deres fortolkning.

22. I den svenske oversættelse fra ca. 1380 (Konung Alexander, udg. af G. E. Klemning, Stkh. 1862) siges imidlertid udtrykkeligt, at deres enlige øje sidder midt i panden: Thz folk heter ciclopes / swa sigher han som scrifftena la's / thz waro resa thiokke oc lange / the waro saman otalika mange / grympt folk war thz oc oföhga / the hafdhe ekki utan et ögha / sat midhwa'ghis a sit a'nne / ra't som en lykta tha hon bra'nner . . . (p. 305).

i livet og har store posede, muligvis opslidsede ærmer, som snævrer ind ved albuen og igen omkring håndledet. Den har lange, stramme, stribede hoser med braguette og på fødderne komulesko. På hovedet sidder en stor, mørk fløjlsbaret, i bæltet bærer den en pung, og i den ene hånd holder den en lang, knortet kæp. Den står med den ene arm bøjet og hånden i siden, så det flotte ærme helt kan komme til sin ret.

Øjet i panden er stort, og der er blik i det. Mørke øjenomgivelser, en lang næse med kødfulde fløje og en mund, der virker slap og karakterløs, bidrager altsammen til at give en rammende karakteristik af en lastefuld, tidlig ældet person.

Ved første øjekast synes det en-øjede fabelvæsen i Råby kirke at være i besiddelse af en usædvanlig stor hårpragt med lokker, der når den til under knæhaserne. I de middelalderlige illustrationer har dette væsen imidlertid oftest et halvlangt pagehår, og når man ser nærmere til på billedet af den danske arimasp, ser det ud som om denne også har et halvlangt hår, som ses uden for det før omtalte »lange hår«, og som er mørkere end dette, men lysere end baretten.

Det er muligt, at vi her står over for et blandingsvæsen, en arimasp, som har fået påhæftet nogle meget store ører, som stammer fra en helt anden race af fabelvæsener, der sommetider kaldes panoter, sommetider enotokoiter, dvs. dem, der sover i deres ører²³.

Billedlige fremstillinger af disse skabninger viser, at der var to typer med store ører. Den ene slags, der blandt andet kendes fra Vézelay-kirkens berømte portal, er udstyret med store udstående, vifteformede ører (fig. 13). Den anden slags har ører, der når omtrent til jorden og som siges at kunne dække hele ryggen.

Dersom det er ører, den danske arimasp har hængende ned til knæene, er det fra denne sidstnævnte type, den har overtaget dem.

Cynocefal eller hundehoved

Mennesker udstyret med hundehoved bor efter Herodots angivelse i Libyen²⁴; men hos Ktesias, som skal have givet en lang og meget udfør-

23. Disse fabelvæsener stammer vistnok fra indiske sagn, som Megasthenes hørte, da han ca. 300 f.v.t. var ambassadør hos en indisk konge i Pataliputra ved Gangesfloden. Wittkower: op. cit. p. 161–62.

24. Herodot: IV, 191. Herodot nævner også de hovedløse, hvis øjne sidder på brystet, men om han mener hovedløse hunde eller mennesker fremgår ikke klart.

lig beskrivelse af dette særlige fabelvæsen, er dets hjemstavn Indien²⁵, og der bor det også ifølge Megasthenes, som er Plinius' kilde²⁶.

Hundehovederne er en bjærgstamme, som meget passende går klædt i dyreskind. De kan kun meddele sig til hinanden ved hjælp af gøen; og med neglene som eneste våben ernærer de sig ved jagt.

Også i de fleste middelalder-beskrivelser bor de cynocefale væsener i Indien; men hos Adam af Bremen, der ligeledes kender denne skabning, er dens bolig i de finske eller svenske ødemarker²⁷.

En ulvelignende hund må vel have været det oprindelige forbillede, da hundevæsenet første gang skulle udtrykkes i den visuelle kunst; denne type er i al fald den fremherskende blandt middelaldermanuskripterne illustrationer og også i de tidlige trykte bøgers billeder (fig. 14).

Det ulveagtige hoved med rejste spidse ører sidder på en almindelig menneskekrop, der som oftest er nøgen. I et arabisk manuskript²⁸, er to cynocefaler udstyret med elegante, svungne haler; men dette er en undtagelse, og i ingen tilfælde synes hundehovederne at være klædt i dyreskind. De særlige lange og stærke negle ses kun på illustrationen til et 13. århundredes Solinus-manuskript²⁹; men det er tydeligt, at kunstnerne i flere tilfælde gerne har villet understrege, at disse væsener kun er i stand til at udtale sig ved hjælp af gøen. Det fremgår naturligvis især i de tilfælde, hvor to af fabelvæsenerne står sammen, vendt mod hinanden med åbne gab, medens de yderst talende slår ud med begge arme. Således er de f. eks. tegnet på Hereford-kortet.

Inden for kirkeskulpturen findes de berømteste cynocefali på den pragtfulde tympanon i Vézelay, hvor de er fremstillet sammen med andre hedninge som f. eks. panoter, pygmæer og folk på koturner, et lille udsnit af de mange folkeracer, som apostlene med tiden skal opsøge og omvende. Et enkelt dansk hundemenneske iført lægget skørt kan ses på en romansk kvadersten, der i dag sidder indmuret i tårnet på den lille landsbykirke i Hasle uden for Aarhus.

I den danske middelalderkunst kendes kun et sikkert eksemplar af denne race (fig. 15). Det er atter et arbejde fra Råby-mesterens hånd, og hundehovedet er, som den tidligere beskrevne kyklop eller arimasp, klædt i samtidens junkerdragt fra ca. år 1500: en tyk vams med kort skød

25. Se Wittkower: op. cit. p. 61–62.

26. Plinius: Nat. Hist. VII, 2, 23.

27. Adam af Bremen: op. cit: IV, 25.

28. Kazwini-ms. 1280. München, cod. arab. 464 f 211v. Afbildet hos Wittkower: op. cit. pl. 43e.

29. Solinus-ms., italiensk, 13. århundrede. Milano, Ambrosiana, cod. C 246, inf. f. 57r.

og store skinkeærmer, samt stramtsiddende, sribede hoser med strømpebånd under knæene; på fødderne de brednæsedede komulesko. Men venstre hånd holder den om skæftet på en lang dolk, der hænger i et løst bælte om hofterne. I den højre hånd holder den en kæp, eller muligvis en slange, hvis hovede ses lidt neden for hundevæsenets højre knæ. Hovedet er ikke udpræget af ulvehundstypen; dels er denne særlige skabning ret velnæret, og dels er de spidse ører flyttet ned på siden af hovedet for at give plads til noget krøllet hår. Øjnene er decideret menneskelige af facon og udstyret med både øjenvipper og -bryn; men gabet med de skarpe, spidse tænder, hvorudfra der synes at stå flammer, er en hunds.

I Olskirke på Bornholm findes muligvis endnu et ulve- eller hundevæsen i en medaljon. Men billedet, som er fra omkring år 1500, er så svagt, at det ikke lader sig bestemme.

Sciapod eller skyggefod

Sciapoden er i sig selv et meget mærkværdigt og spændende fabelvæsen, og så findes det tilmed i Danmark i en udformning, der vistnok ikke kendes andetsteds fra.

Plinius fortæller i sin beretning om forholdene ude i Indien, at Ktesias har beskrevet en race af mennesker, som han kalder monocoli, de en-benede, der bevæger sig frem i store hop med forrygende fart; de kaldes også for sciapoder, fordi de i det varmeste vejr ligger på ryggen og søger skygge under deres store fod ³⁰.

Blandt de mange kunstneriske fremstillinger af dette ejendommelige væsen findes der to, som viser, at betegnelsen monocoli i visse tekster må være blevet ændret til monoculi, idet illustratorene har forsynet deres sciapoder med et enkelt øje i panden. Den ene af disse kyklop-sciapoder findes i det netop omtalte Solinus-manuskript, og ved siden af skabningen, der ses stående, er der skrevet: »isti sunt monoculi«. Den anden ses på det tidligere nævnte Hereford-kort ³¹; herpå findes to udgaver af

30. Plinius: Nat. Hist. VII, 2, 23.

31. Konrad Miller: op. cit. bd. IV.

32. Jeg takker professor *H. Friis Johansen*, der venligst har meddelt mig, at en forveksling mellem monocoli og monoculi var almindelig i middelalderen. Monoculi forekommer i et af de bevarede Plinius-ms., og det er den hyppigst forekommende form i de overleverede Gellius- og Solinus-mss.

Det kan tilføjes, at den misforståede monoculi-form findes så sent som i en tysk Gellius-udgave fra det 18. århundrede. (Aulii Gellii Noctium Atticarum Liber XX Curia Regnitia 1741).

skyggefoden, den ene i Etiopien, den anden i Indien. Ved siden af den førstnævnte står at læse: »Scinopodes qui unicruri, mire sceleres, plantis obumbrantur. Idem sont monoculi«, og denne sciapod, som står op på sin store fod og holder en lang stav i hånden, har, som teksten lyder, kun et øje (fig. 16).

Den indiske sciapode, som ligger ned og søger skygge under sin fod, har derimod to øjne (fig. 17). Ikke destomindre står der ved siden af den: »Monoculi sunt in India singulis cruribus, pernici sceleritate. Qui ubi se defendi velint a calore solis, plantarum suarum magnitudine obumbrantur.«

Det er tydeligvis samme hånd, der har tegnet de små fabelvæsener på Hereford-kortet; men hvis tegneren i det ene tilfælde har forstået betydningen af ordet monoculi eller fået det forklaret, må han jo også have forstået det i det andet tilfælde. Man kan så næsten kun forestille sig, at han holdt sig til et forlæg, der viste væsenet i sin mest karakteristiske stilling og med to øjne, da han tegnede den indiske udgave ³².

Den siddende eller liggende stilling er den hyppigst forekommende og findes i nogenlunde uændret form fra det 11. århundredes manuskript-illustrationer til langt op i det 16. århundrede. Som regel er skyggefoden nøgen; hos Mandeville er den dog iført en løstsiddende kjortel (fig. 18).

Også inden for kirkeskulpturen møder man dette fabelvæsen. Siddende findes den ved siden af den vestlige portal på katedralen i Sens (Yonne); stående findes den på en ottekantet søjle fra Souvigny (Allier), der også har billeder af andre fabelvæsener ³³.

I den engelske træskærerkunst er der en enkelt sciapod, der er udkåret i det 15. århundrede i endestykket på en kirkebænk. Det liggende kjortelklædte væsen har to enorme fødder til at skygge over sig; men som G. C. Druce påpeger, må dette enten skyldes træskærerens manglende kendskab til motivet eller et meget utydeligt forlæg; det kan i alle tilfælde ikke have nogen som helst kompositionel begrundelse ³⁴.

Inden for det middelalderlige Danmarks grænser findes ingen sciapoder i billedhugger- eller træskærerkunsten, og af kalkmalede fremstillinger kendes kun to, begge malet omkring år 1500.

Den skyggefod, der nu sidder skjult bag hvidtekalken i det vestligste fag i Vivild kirke, er i nær slægt med sine europæiske frænder (fig. 19). Den tilhører den lille gruppe af påklædte. Ligesom de franske relief-figurer og den ene af Hereford-kortets to udgaver (fig. 17) sidder dette fabelvæsen op. Benet holder den fast ind til sig med begge hænder, så det

33. E. Mâle: *L'art religieux du XIIe siècle en France*. Paris, 1947, p. 321 ff.

34. G. C. Druce: *op. cit.* afbildet p. 141.

støtter imod panden. Foden, hvis sandal-rem ses foran tærne, hviler direkte på det korte, mørke, krøllede hår. Ansigtstrækkene er for udviskede til, at man kan danne sig noget begreb om væsenets karakter; man kan kun se, at Vivilds skyggefod er en ikke helt ung person med et kraftigt hageskæg.

I Råby kirke, der ligger ca. 20 km i fugleflugt fra Vivild findes den anden danske sciapod; den stammer fra samme hånd, der har malet de tidligere beskrevne blemmya, arimasp og cynocefal sammesteds, og synes ikke at ligne nogen anden kendt fremstilling. Det er ikke alene fordi den er udstyret med imponerende, højpotente genitalier, noget som forekommer os fuldstændig uforeneligt med begrebet kirkeudsmykning³⁵, men i første række fordi den, som den eneste »en-benede«, sandsynligvis har haft to ben, og det ikke af en fejltagelse som den oven for beskrevne engelske sciapod, men af rent kompositionelle årsager (fig. 20).

Denne unge, noget melankolsk udseende junker er, såvidt man kan skønne, klædt i en halvlang kappe med vide ærmer og bred, åbentstående og nedfaldende revers. På hovedet bærer den en kæk, flad baret, fastbundet under hagen. Sit højre ben holder den op i vejret, så den kolossale fod med de brede tær virkelig fungerer som en parasol³⁶. Den har rigeligt med krøllet hår på benet og på brystet, og dens hovedhår er langt og falder ned bag skuldrene.

Dette kalkmaleri har, så vidt det vides, aldrig været restaureret; i indberetningen fra 1919 skriver konservator Eigil Rothe: »Han slår med en jonglørs færdighed sit højre, nøgne ben lige op i vejret og holder det fast i denne stilling med hænderne, så den barok store fodplade hænger ud over ham som en skærm³⁷.« Hvis Rothe havde opfattet denne figur som et en-benet væsen, ville han utvivlsomt have bemærket det i sin beskrivelse; men selv om man ser bort fra indberetningen og alene går ud

35. Selv om vi i dag ikke kender ret mange kalkmalerier, som vi ville kalde uanstændige, så er der dog fundet nok til at man kan slutte, at mænd uden bukser på ikke var ualmindeligt. I Vinderslev kirke ses en mand på en trebenet stol. Før billedet blev restaureret fremgik det klart, at mandens hoser var åbne, og at han var i færd med at forrette sin nødtørft. Et lignende billede ses mellem rankerne i Saltum, og et andet fandtes tidligere i Tørring kirke.

36. I den tyske og danske Lucidarius er sciapodens store fod bragt i overensstemmelse med det nordiske klima, så den stadig kan være ham til nytte: »Dernæst er Folk, de have ei mere end een Fod; han er saa bred og saa skabt, at de mue skiule dem med Foden for Regn og Sne.« Den i note 3 omtalte Marignolli har sin egen forklaring på sciapodens opståen. Han siger, at det er digternes forvanskning af et lille teltlignende tag, som de nøgne Indere bærer på en stok for at beskytte sig imod solen.

37. Indberetning i Nationalmuseets arkiv. Se under Randers amt, Gjerlev herred, Råby sogn.

fra fotografiet, synes det muligt at vise, at Råby kirkes sciapod har to ben.

For det første tyder hele opstillingen på det. Af 28 kendte fremstillinger af dette en-benede væsen i manuskripter og bøger viser de fire sciapoden stående ret op og ned; på samtlige andre, hvad enten den sidder eller ligger, ender den forneden med en tydelig afsluttende runding (fig. 17 og 18); men på det danske kalkmaleri flagrer kappen langt ned over det sted, hvor skyggefoden burde have haft sin U-formede runding, og under tøjet skimtes lårets linier og knæets bøjning, og en del af underbenets forreste afgrænsende linie fortsætter ned under kappen. Endelig må det også påpeges, at anbringelsen af de ovenfor nævnte iøjnefaldende genitalier må have virket helt absurd, dersom væsenet ikke skulle opfattes som værende i besiddelse af to ben.

Mesteren i Råby var ikke nogen ringe tegner; som det kan ses af fig. 5, 12 og 15 var han endog særdeles dygtig til at indkomponere sine fabelvæsener i de skæve trekantede felter, som de halverede hvælvingskapper bød ham. Det synes derfor overvejende sandsynligt, at han udstyrede sin sciapod imod bedre vidende med to ben for at skabe ro i kompositionen, der ellers ville være slemt ude af balance. Hvis ikke dette er forklaringen, må han vel have været i besiddelse af et forlæg af en type, som totalt er forsvundet og ikke synes at have efterladt sig det mindste spor.

Tranehals

Dette yderst mærkværdige fabelvæsen, hvoraf der findes fem billedlige fremstillinger i danske kalkmalerier fra sengotisk tid, har i modsætning til de andre skabninger, som hidtil er blevet omtalt, tilsyneladende ingen forfædre i den antikke litteratur eller billedkunst. Men det hører på den anden side heller ikke til i den gruppe af fabelvæsener, der opstod i løbet af middelalderen og som kendes bedst fra de illuminerede håndskrifers marginer. Tranehalsens billedlige form virker, som om den var af meget sen oprindelse; men i litteraturen nævnes den allerede omkring år 1300.

Første gang tranehalsen optræder er i *Gesta Romanorum*, hvor den omtales således: »In Europa sunt homines formosi sed capite et collo gruico cum rostris³⁸.« Mærkelig nok kendes ingen middelalderlige billeder af den; den ses ikke i noget kendt illustreret manuskript og er heller ikke på Hereford-kortet, hos Megenberg eller i Mandeville-udgaver. Ar-

38. *Gesta Romanorum*, kap. 175.

sagen til denne tilbageholdenhed kunne muligvis skyldes udtrykket: »In Europa . . .«. Det var nok lettere at fæste tiltro til den slags væseners eksistens i fjerne lande.

Så vidt vides er den første billedlige fremstilling af tranehalsen en, som findes i Hartmann Schedels tidligere nævnte »Weltkronik« fra 1493 (fig. 21), hvor den ses sammen med 19 andre fabel-racer samt et billede af en enkelt pygmæ i færd med at bekæmpe tre-fire traner. Beskrivelsen i Schedels store værk er, som Wittkower gør opmærksom på, overtaget direkte fra *Gesta Romanorum*³⁹. Illustratoren har dog ikke holdt sig ganske til ordlyden; fabelvæsenet i Schedels bog har tranehals og tranenæb; men dens øjne, næse, pande og hår er et menneskes.

Wittkower har forsøgt at skaffe også dette fabelvæsen hjemmel i den antikke verden ved at knytte det til legenden om pygmæernes kamp med tranerne, som den kendes fra Homer og Ktesias⁴⁰. Han skriver: »It is evident that this monster owed its existence to a late amalgamation of the old crane and pygmy story, the process being that the pygmy has grown and has assumed certain features of the bird⁴¹.

Det er vanskeligt at se, hvorpå Wittkower baserer denne hypotese; rent umiddelbart synes man, at der ville være mere basis for at søge tranehalsens forfædre blandt en bestemt type langhalsede fantasivæsener, der findes afbildet på antikke og middelalderlige gemmer, et emne som er indgående behandlet af J. Baltrusaitis (fig. 22)⁴²; men i øjeblikket må man vist lade sig nøje med at konstatere, at tranehalsen optræder i *Gesta Romanorum* omkring år 1300 uden noget kendt forlæg, og at den har levet der i stilhed, indtil Hartmann Schedel fandt på at sætte den ind i sit billedgalleri af fabelvæsener i slutningen af det 15. århundrede (fig. 23).

Tranhalsenes senere historie er blevet udførligt behandlet af Eugen Holländer⁴³. Deres levetid som folkeslag varede ikke ret længe. I 1557 omtales de som boende i det mørkeste Afrika, hvor de siges at bekæmpe griffe, og således er de også omtalt i et italiensk flyveblad fra 1585; men derefter optræder de kun som enkeltindivider, vanskabninger, der er blevet indfanget i fremmede lande, og om hvem det oplyses, at de nu vil blive vist frem på markeder.

Schedels »Weltkronik« kan have bragt kendskabet til tranehalsens

39. Wittkower: op. cit. p. 193.

40. Iliaden III, 6. og Plinius: Nat. Hist. VII, 2, 26.

41. Wittkower: op. cit. p. 193-94.

42. J. Baltrusaitis: *Le Moyen Age Fantastique*. Paris 1955.

43. Eugen Holländer: *Wunder, Wundergeburt und Wundergestalt in Einblattgedrucken des 15. bis 18. Jahrhundert*. Stuttgart. 1921.

udseende til Danmark omkring år 1500. Der kan næppe være tvivl om, at det virkelig er dette fabelvæsen, der er kilden til de langhalsede karikaturer, der i forskellig udformning findes afbildet i fem af vore kirker, og som for nemheds skyld her alle benævnes tranehals.

Den mest karakteristiske tranehals er malet i Århus domkirke, hvor den kan ses på den første pille efter koret i det søndre sideskib (fig. 24). Denne århusianske version, som Francis Beckett kalder et »stativ« eller et »fantom«, og som han udlægger som en Vanitas-figur⁴⁴, ligner illustrationen i Schedels bog på adskillige punkter (fig. 21), selv om vort eksemplar har fået træben og er blevet bevæbnet med slagtekniv og hellebard. Begge er f. eks. iført vams med lægget skørt, åbentstående halsparti og vide ærmer. Begge har denne mærkværdige lange, slanke hals; men den danske tranehals har ikke noget fuglenæb, derimod et højst ejendommeligt skæg, der vokser lige frem og derefter bøjer opad. Det minder faktisk om det lange, nedadbøjede fuglenæb, som blot er blevet vendt om og nu agerer karikeret hageskæg. Fotografier, der er taget før restaureringen i 1920'erne, viser tydeligt, at pudslaget fuldstændig manglede på det sted, hvor det nuværende skæg står lodret i vejret. Der ses i øvrigt kun meget svage spor af resten af skægget; det må anses for sandsynligt, at det oprindelige skæg kun har peget fremad og været let opadbøjet i spidsen i lighed med, hvad vi finder hos andre tranehalse (fig. 6 og 8).

Illustrationen i Schedels »Weltkronik« gav stødet til udsendelsen af en række bloktryk i hvis billeder tranehalsen gradvist ændrede udseende, indtil det til sidst kun var den overdrevent lange hals, der pegede tilbage på Gesta Romanorums »homines formosi⁴⁵«. Ingen af illustrationerne fra de senere flyveblade og pamfleter, der kendes i dag, står dog tranehalsen i Århus domkirke så nær, som Schedels første billede af dette fabelvæsen.

I et kalkmaleri i kirken i Maria Magdalene er en tranehals som tidligere nævnt på forunderlig vis smeltet sammen med en blemmya, det hovedløse væsen med ansigtstrækkene på brystet (fig. 8). Den unaturligt lange hals rejser sig fra skuldrene over øjenbrynene og bærer øverst oppe et lille hoved beklædt med en bondekasket og udstyret med en skægprydelse af nogenlunde samme art som tranehalsen i Århus domkirke har. Bortset fra kasketten er fabelvæsenet nøgent, og dets to an-

44. F. Beckett: Danmarks Kunst, bd. II Gotiken. Kbh. 1926, p. 396–97.

45. Baltrusaitis bringer i sin bog et tysk træsnit fra slutningen af det 15. århundrede (fig. 44 her). Denne tranehals, der kaldes »L'homme parfait«, skal vist symbolisere dødssynderne.

sigter synes ikke at have kendskab til hinandens eksistens, lige som ingen af dem heller vier et tredje hoved, væsenet bærer på sin lanses spids, nogen som helst opmærksomhed.

I Saltum kirke findes endnu et tranehals-væsen, der har dette spidse let opadbøjede skæg, som kan minde om et omvendt fuglenæb (fig. 6); også den er udstyret med en bondekasket, og dens hals er lang og slank som de andres. Men kroppen er, skønt forsynet med et træben, ikke menneskelig; det er en hest eller en kentaur, som tranehalsen i dette tilfælde er smeltet sammen med.

Disse tre ovenfor beskrevne fabelvæsener har endnu et fællestræk udover skægget. I deres umiddelbare nærhed befinder der sig en skade. I Århus sidder den i en ranke lige oven over tranehalsens hoved, og idet den bøjer sig frem, skræpper den ad ham. I Maria Magdalene kirke vandrer den gravitetisk af sted med en mus i munden, og i den tredje kirke i Saltum synes fuglen at stå direkte på den kongekrone, som bæres af tranehalsens lille hovedløse rytter ⁴⁶.

I Vinderslev kirke sidder væsenets lange hals med sit lille baretklædte hoved på en hanekrop. En meget beskeden rest af det opadbøjede skæg ses under hagen (fig. 25). Denne tranehals, der er bevæbnet med en hellebard, står med et drikkekrus, som den sandsynligvis har kigget for dybt i. Stregerne foran dens mund tydes som opkast.

Den femte tranehals var så medtaget, da konservator Magnus-Petersen i 1885 tegnede den af, førend hvælvet igen blev overhvidtet, at det ikke er muligt at bestemme, hvilken dyreart den lange hals i dette tilfælde er vokset sammen med (fig. 9); men ansigtet er tydeligvis et menneskes, og selv om der her kun findes halsen som indicium på, at dette fabelvæsen også er en tranehals, synes det dog rimeligt at inkludere den i gruppen ⁴⁷.

46. Skaders skræppen betragtedes før i tiden som et sikkert varsel om kommende ulykker. Lewis Spence: *An Encyclopedia of Occultism*. London, 1920, p. 264. Midt i forrige århundrede havde folk på Sjælland endnu den forestilling, at hek-sene foer til Bloksbjerg i selskab med skaderne. H. F. Feilberg: *Dansk Bonde-liv*. Kbh. 1889, p. 226.

47. I Vesterø kirke på Læsø (Børglum stift) findes et fabelvæsen, som muligvis er en tranehals. I dag sidder der et menneskehoved med en slags bowlerhat på den lange hals; men på et fotografi fra før restaureringen ses intet spor af hoved eller hat; derfor medtages den ikke i materialet her. Der findes ingen indberetning vedrørende restaureringen i Nationalmuseets arkiv.

I St. Petri kirke i Malmø (Lund stift) er alle svikler i Kræmmerkapellet fyldt med sære fabeldyr og -fugle. Blandt disse sidste er en enkelt, som hvis den fandtes fremstillet alene, nok burde udlægges som en tranehals, men som i den billedlige kontekst, hvori den befinder sig, må regnes som henhørende under fabelfugle.

Kentaur

Kentauren kendes allerede i den tidlige mesopotamiske kunst; men alligevel synes den helt igennem at være en græsk skabning: den ustyrlige Ixion begærede selveste Hera; men Zeus var snedig og skabte Nefele, en Hera-formet sky, og denne fødte sønnen Centaurus, som sidenhen plejede omgang med nogle hopper og således blev stamfaderen til kentaurene. Disse vilde og voldsomme væsener, halvt menneske og halvt hest, boede i de skov- og bjærgrige egne i det nordlige og vestlige Grækenland.

I den antikke litteratur indtager kentaur-myterne en fremtrædende plads, både legenderne om de få gode, f. eks. Cheiron og Folos, og om de mange slette. Kampen med Lapitherne skildres mange steder foruden hos Homer; men den vigtigste kilde for senere tiders kendskab var nok Ovids metamorfoser, hvor det rasende slagsmål ved Peirithoos' bryllup med Hippodamaia skildres i drastiske vendinger ⁴⁸.

Også i billedkunsten var kentaurene som bekendt et elsket motiv. De fremstilles sommetider med menneske-, sommetider med hesteforben, og disse to typer er lige gamle i den græske kunst ⁴⁹. På talrige vaser skildres deres sammenstød med de gamle sagnhelte; men mest kendt blev nok det drukne slagsmål med Lapitherne. Fragmenter af tympanonskulpturen fra Zeus-templet i Olympia, de mutilerede metoper fra Athena Partenostemplet i Athen og rester af friser fra de små skatkamre i Delfi viser, at denne scene også var et yndet emne inden for billedhuggerkunsten.

Kentauren findes afbildet i de ældste Physiologus-udgaver, der kendes i dag; de blev til i det 8. århundrede ⁵⁰. Illustrationerne i Physiologus Bernensis peger imidlertid tilbage på et betydelig ældre, oprindeligt forlæg. Enkeltheder i de små miniaturer leder faktisk tanken hen på mosaikker i Rom fra det 5.–6. århundrede som f. eks. paradoksalt nok den store apsisudmykning i SS. Cosmas og Damianus.

Når kentauren (og havfruen eller sirenen, som skal omtales i næste afsnit) overhovedet er blevet medtaget i Physiologus og derfor også i alle senere bestiar-manuskripter, skyldes dette ifølge G. C. Druce ⁵¹, at Phy-

48. Ovid: *Metamorphoses*. Harmondsworth, 1967, book 12, p. 268.

49. P. V. C. Baur: *Centaur in Ancient Art*. Berlin, 1912, p. 79. Et guldbånd fra den geometriske periode, hvorpå begge slags kentaure er afbildet ses p. 5.

50. Physiologus Bernensis, cod. 318 (Facsimile-udgave komm. af C. von Steiger og O. Homburger. Basel, 1964) og et Physiologus-ms. i Bruxelles (ms. 10074) er omtrent lige gamle, begge fra det 8. århundrede.

51. G. C. Druce: op. cit. p. 170 bringer teksten fra det ovenfor nævnte ms. 10074 i Bruxelles, hvori de fra Septuaginta'en stammende fabelvæsener, sirenen og kentauren, bliver udlagt.

siologus' forfatter havde kendskab til Septuaginta'ens version af Esaias XIII, 21–22 og XXXIV, 11–14, hvor disse to væsener omtales i profetien om Babylons fald. En kendsgerning er det i al fald, at kentauren og sirenen som oftest findes på det samme billede i bestiarene ⁵².

I det tidligere nævnte Hrabanus Maurus-manuskript, som er skrevet og illustreret i Montecassino ca. 1025 er tre store kentaureer afbildet under tre rækker af andre fabelvæsener. Fra et kunstnerisk synspunkt er de måske ikke særlig vellykkede; men interessant er det, at de stadig har bevaret en stor lighed med deres græske stamfædre. De tilhører typen, der har fire hesteben og som fra navlen og opefter er menneske ⁵³.

Også i andre tidlige middelalder-manuskripter og i den ene af de to islandske Physiologus-fragmenter fra det 12. århundrede møder man stadig den samme kentaurype, som direkte peger tilbage til de gamle græske forbilleder.

Forskellige illustrationer fra slutningen af det 15. århundrede viser imidlertid, at man nu har tabt den nære tilknytning til det klassiske fabelvæsen. Således finder man i billedmaterialet fra tidlige Mandeville-udgaver og i Schedels før omtalte bog, at kentauren mangler sine forben; men da man på trods heraf har bevaret den oprindelige kropsstilling får væsenerne et let komisk præg på grund af deres runde frithængende maver (fig. 26 og 27).

Der kendes talrige kentaurefremstillinger fra såvel den romanske som den gotiske kirkeskulptur. De pryder facaden og kapitæler både inde og ude, sommetider i deres egenskab af kentaure, sommetider repræsenterende Sagittarius, det niende tegn i dyrekredsen. Tidlige kentaureer findes i norditaliensk og sydfransk stenkunst, sene kentaureer findes f. eks. på Strassburger Münster. I engelsk reliefkunst ses de på døbefonte fra det 12. århundrede, og der findes enkelte på misericordier fra det 13. århundrede ⁵⁴.

Også i Danmark kender vi kentaureer fra den tidlige middelalder-

52. En undtagelse er de islandske fragmenter af Physiologus, hvor fragment A har kentaure og fiskehale-sirene på hver sit billede (kentauren er ikke overleveret, men nævnes i teksten) og fragment B kun har et billede af kentauren. Se: Hall-dór Hermannsson: op. cit. og Verner Dahlerup: Physiologus i to islandske Bearbejdelser. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1889, 2. rk. bd. 4, p. 199.

53. Septuaginta'ens kentaure, onokentauren, er sammensat af menneske og æsel. Den eneste klassiske forfatter, der skal have beskrevet onokentauren, er Aelianus (170–235 e.v.t.). Da det i billedkunsten er vanskeligt for ikke at sige umuligt at skelne mellem hippokentauren og onokentauren, har jeg ikke forsøgt at specificere de danske fremstillinger.

54. G. C. Druce: op. cit. afbildninger ses på pl. XII og XIII.

skulptur⁵⁵. De er udhuggede i relief på stenkvadere, der ofte i dag sidder på ret besynderlige og vistnok tilfældige pladser; man må tænke sig, at de oprindeligt har siddet ved siden af indgangsportaler og -døre, men er blevet flyttet ved omsætning af kirkemurene.

Kentauren kom ind i kalkmalerierne før den sengotiske periode. Som eksempler kan nævnes et billede fra omkring 1325, hvor et lille fabelvæsen spænder sin skytiske bue, mens den ser tilbage på sin eventyrligt udformede hale eller en noget senere fremstilling fra ca. 1375, hvor en afart af kentaurslægten trutter på horn ved foden af en stor Christoforuskikkelse.

Fra sengotisk tid er der herhjemme endnu kun afdækket otte kentaurer, og heraf befinder de tre sig i Skåne. I listen over alle de kirker, der indeholder fabelvæsener (p. 42) er samtlige kentaurer opført; her skal kun beskrives enkelte eksemplarer, der af den ene eller den anden grund synes særlig interessante.

Som det er at vente, har flere kentaurer i deres danske udformning fjernet sig ret betydeligt fra oldtidens fremstillinger. Den mest klassisk-udseende hestemand, vi har i Danmark, sidder på vestvæggen i det sydlige sideskib i Budolfi kirke i Ålborg; heller ikke den er fri for fremmede, en kentaur uvedkommende, elementer. Dens bagben ender i hove; men dens forben ender i klove, og dens hale, som et stykke ude fra bagkroppen slår et par krøller og derpå deler sig i to, ville passe sig bedre for en drage. Dette lille fabelvæsen, der er udstyret med armbrøst, galoperer hen imod en anden lille skabning, som stiger frem af en blomsterkalk bevæbnet med bue og pil. Kentauren er iført en trøje på overkroppen, og på hovedet bærer den en spids tophue, ikke ulig den frygiske hovedbeklædning⁵⁶.

I Helligåndsklosteret, ligeledes i Ålborg, findes Danmarks mest yndefulde og elegante kentaur (fig. 28). Dens langstrakte hestekrop ender fortil i et ungt menneske, der blæser på krumhorn; bagtil afsluttes den af en flotsvunget hale med en stor, bred hårdusk. Hovene er blevet til klove

55. J. Kornerup: Om nogle af de gaadefulde Menneske- og Dyreskikkelser, som forekomme i vor Middelalders Konst. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1870, 1. rk. bd. 5, p. 217. Forfatteren beskriver adskillige fabelvæsener i sten- eller trærelief såsom løvekentauren fra Landet kirke (fig. 4) og fra Vor Frue i Aalborg (fig. 5) samt fra Dalby kirke i Skåne en kentaur, der forestiller en biskop foroven og en to-benet hest forneden (fig. 6). På det gyldne alter fra Lisbjerg findes tre kentaurer på buen.

56. En kentaur fra et 13. århundredes-ms. med en lignende hovedbeklædning er afbildet hos G. C. Druce: op. cit. p. 161, og en antik kentaur iført en hue af tilsvarende art er afbildet hos P. V. C. Baur: op. cit. p. 79, fig. 15.

på alle fire ben, hvilket muligvis skyldes påvirkning fra den lille djævel med horn i panden og gedebukkeben, som kentauren bærer på sin ryg.

I Råby kirke har den snart ofte nævnte Råby-mester malet en køllebevæbnet to-benet kentaur (fig. 29), der advarende eller oplysende peger hen mod næste halvkappe, der huser en yndig havfrue. Kentauren har nøgen overkrop, underkroppen er dækket af et hårlag, der ligger tykt og loddent omkring hovene, og den har en elegant bølget hestehale med en lille krølle foroven. Hovedhåret er langt, og et spidst hageskæg vokser fremad og bøjer opad og leder tanken hen på tranehalsens specielle skægtype.

Ved en sammenligning af fotografier fra før og efter restaureringen ses det tydeligt (fig. 29 og 30), hvor lidt der skal til for at ændre et ansigtsudtryk. I dag virker kentauren lidt veg og svag; men på det tidlige fotografi aner man, hvor magtfuld og farlig den oprindeligt har taget sig ud.

Havfrue og havmand

Væsener, der er sammensat af halvt menneske, halvt fisk, synes at have været kendt fra de ældste tider. Sådanne findes afbildet allerede i den sumeriske kunst blandt de mange fantastiske figurer, som pryder cylinderseglstenene⁵⁷. I den assyriske kunst optræder havmanden omkring år 700 f.v.t., og på de græske vaser viser han sig et halvt århundrede senere, utvivlsomt forestillende en af de ret mange græske sagnfigurer, der kunne tænkes udstyret med en fiskehale.

Havfruens oprindelse er det mere vanskeligt at gøre rede for. I billedkunsten kendes en to-halet havfrue, fundet i Luristan, fra omkring år 1000 f.v.t.⁵⁸ og en en-halet havfrue fra Etrurien, et usædvanlig yndefuldt kunstværk, skal være en af de tidligste af sin slags⁵⁹.

I den græske digtekunst er havfruens aner dels nereiderne og dels sirenerne, fra hvilke sidste de arvede evnen til at synge så lokkende smukt og farligt⁶⁰, og deres fædrene ophav siges at være Acheloos.

57. H. Frankfort: *Cylinder Seals*. London, 1939, p. 219, fig. 68.

58. B. Holbek og I. Piø: *Fabeldyr og Sagnfolk*. Kbh., 1967, afb. p. 57.

59. G. K. Brøndsted: *Havfruens Saga*, 1965, afb. pl. XV a.

60. Der skal ikke gøres rede for det meget udviklede forhold mellem havfruen og sirenen. Ifølge E. Måle: *op. cit.* var det de franske bestiar-mss., der først bragte afbildninger af det, vi kalder en havfrue, men med bibeholdelse af navnet sirene, således at dette ord kom til at betegne både fiskehale-væsener og den oprindelige fuglesirene, hvilket det til stadighed gør i de romansk-sprogede lande. I den tidligste klassiske kunst fremstilledes de lokkende sirener også i skikkelse af jomfruer, hvoraf to spillede, mens den tredje sang.

Pausanias skriver, at Figalierne dyrkede en gudinde ved navn Eury-nome; selv har han ikke set hendes billede i templet, som kun var tilgængeligt en eneste dag om året; men nogen fortalte ham, at hun havde en fiskehale ⁶¹. Plinius fortæller, at der er blevet iagttaget såvel en triton som en nereide ved Lissabons kyst. Den sidstnævnte, som havde skæl over hele kroppen, også der hvor hun var menneske, skal have skreget ynkeligt, da hun kom ind på for lavt vand ⁶².

Som nævnt i afsnittet om kentaureer, findes havfruen eller sirenen i de ældste nu kendte Physiologus-manuskripter og har altså været med fra starten, men i begyndelsen kun i sin tidlige græske form som fuglevæsen.

I det ene fragment fra den islandske Physiologus-udgave findes en særlig interessant, omend ikke just tiltrækkende, havfrue, der både har fiskehale og menneskeben, nøgne bryster og skæg! I et engelsk manuskript fra det 12.–13. århundrede ses en havfrue med fiskehale, fuglevinger og fuglefødder (fig. 31) ⁶³; på Hereford-kortet er hun anbragt nær Jerusalem, verdens centrum; med spejl i hånden svømmer hun rundt i Middelhavet ⁶⁴.

I Konrad von Megenbergs »Buch der Natur« er der flere billeder af såvel den to-halede som den en-halede havfrue, den sidste med vinger i stedet for arme (fig. 32), og i en illustration af Noas ark i Lübeckerbiblen fra 1494 svømmer der en sværdbevæbnet havmand og en havfrue med spejl omkring den store båd, der indeholder alle pattedyrene og fuglene ⁶⁵.

Som det forholder sig med kentauren, således er det også med havfruen og havmanden; de findes i skulpturkunsten igennem hele middelalderen. Den to-halede havfrue møder man på mange romanske kapitæler, f. eks. i Sydeuropa. Hun var især overordentlig velegnet til at udsmykke hjørner, hvor hendes to haler dekorativt kunne komme til at udbrede sig til hver sin side. Også i den engelske kunst møder man talrige havfolk, nogle i stenrelief, men flest i træskærerkunsten.

Man kan også finde den to-halede havfrue i dansk romansk skulptur. Som eksempel kan nævnes Lem kirke ved Skive, hvor en havfrue, der sidder uden på apsis, i kompositionsprincippet ikke ligger langt fra den

61. Pausanias: Beskrivelse af Grækenland. VIII, XLI, 4–6.

62. Plinius: Nat. Hist. IX, 4, 9 og IX. 5.9.

63. Cambridge University Library, ms. 11.4.26. Håndskriftet findes i en facsimile-udgave, komm. af M. R. James. London, 1928.

64. Konrad Miller: op. cit. bd. IV.

65. Afb. hos A. Schramm: Bilderschmuck der Frühdrucke. 1–23. Leipzig, 1920–43. i bind X, tavle 132, nr. 956. K. v. Megenberg afb. i bd. III.

lille ca. 2500 år ældre bronze-havfrue fra Luristan, den type, der muligvis er stammoderen til alle de to-halede havvæsener ⁶⁶.

På en døbefont i Øster Svenstrup ved Ålborg findes ligeledes en to-halet havfrue; det ses tydeligt, selv om billedhuggeren her har skabt hende med samlede »ben« ⁶⁷.

Ejendommeligt er det, at havfruen først dukker relativt sent op i middelalderens kalkmalerier, al den stund hun jo findes i billedhuggerkunsten ligesom kentauren, og man uvilkårligt ville vente, at hun på samme måde som han var gledet tidligt ind på kirkernes vægge og hvælv; men ingen af de i dag kendte fremstillinger af havfolk kan dateres til tidligere end ca. 1450.

I den europæiske middelalderkunst har havfruen stedse spillet en vigtigere rolle end havmanden, og således forholder det sig også i de danske sengotiske kalkmalerier. Havmændene optræder aldrig alene, men kun sammen med havfruerne. Af vore ni havmænd findes de otte i skabelsesberetninger, og den niende sidder som pendant til en lutspillende havfrue og rører selv harpens strenge.

Havfruen optræder i to højst forskellige roller inden for kalkmalerierne. I fremstillinger af skabelsen ses hun somtider sammen med fiskene og de andre dyr, der lever i havet, og her må hun opfattes som et uskyldigt væsen på lige fod med de andre nyfødte skabninger. I resten af billederne må hun formodes at repræsentere det dragende syndefulde eller det farlige stormvarslande.

Der findes 17 havfruer og 9 havmænd i dansk sengotisk kalkmaleri. To af fruerne er tve-halede; den ene holder en hale i hver hånd, den anden holder sit lange hår ud på begge sider af hovedet, som var det fletninger. En tredje havfrue af denne type har muligvis eksisteret i Majbølle kirke på Lolland ⁶⁸.

Af det middelalderlige Danmarks utvivlsomt mange malede fremstillinger af Genesis findes der i dag kun 25, og heraf har en halv snes havfruen med blandt Guds skabninger. I otte tilfælde ses havmanden, som nævnt ovenfor, ved siden af sin mage.

66. Afb. hos Brøndsted: op. cit. pl. IX b.

67. Afb. sammesteds, pl. X a.

68. Billedet er overkalket. En akvarel af Magnus-Petersen i Nationalmuseets arkiv viser en almindelig havfrue og overkroppen af en havmand. Men i sin bog om kalkmalerier fra 1895 aftrykker Magnus-Petersen J. Kornerups indberetning fra 1876, hvori der står: »... er en Havfrue med en dobbelt Fiskehale.« Selve indberetningen findes ikke længere i arkivet, og i en senere indberetning fra Magnus-Petersen selv står der blot: »Herren skaber Dyr hvorimellem ses to havfruer.«

Skabelsesberetningerne, som de fortælles i kirkernes hvælv, er præget af individuel opfattelse i detaljerne og synes mindre bundet af forlæg end mange andre motiver fra biblen. Her har den kunstneriske fantasi øjensynlig fået større spillerum og frihed til at vælge. En omrejsende kunstner, Brarup-mesteren, som har virket både på Lolland, i Skåne og på Djursland, har givet et billede af to helt forskellige typer af havfolk. I Gjerrild kirke har han udstyret parret med umådelig lange, slanke haler, fra øverst til nederst besat med piggede finner (fig. 33). I Hyllested, derimod, er de ganske små og ses yndefuldt svømmende foran Skaberen, hvis mørke kjortel fremhæver deres nydelige, velproportionerede skikkelser (fig. 34).

En skabelsesscene fra Fanefjord på Møn, malet af den såkaldte Elmelunde-mester viser, at der (hos kunstneren eller bestilleren) kunne opstå tvivl med hensyn til havfruens sande væsen selv i den tilsyneladende så uskyldsrene situation (fig. 35). Denne havfrue har ganske vist hænderne løftet i orant-stilling, som de fleste nyskabte havfolk har det; men hun sidder allerede på en græstue og viser de store, nøgne bryster demonstrativt frem.

To steder på Sjælland har Issefjords-mesteren malet en havfrue i sit rette element. I Nørre Herlev overværer hun fra bølgerne, hvorledes den hellige Nicolai af Myra kommer et nødstedt skib, hvis mast er knækket, til hjælp. Et søsygt besætningsmedlem ofrer til havet, hvor døde fisk svømmer med bugen i vejret. Havfruen har løftet sine hænder som i tilbedelse, og dette kan være en afsmitning fra skabelsesbillederne; men det kunne også tænkes, at hun, der sandsynligvis har forårsaget stormen og er ansvarlig for skibets farlige position, ved denne bevægelse tilkendegiver, at hun føler sig overvundet af den hellige mand ⁶⁹.

I Vallensbæk fandtes det andet skibsbillede. Her er det Olaf den Hellige, som i overnaturlig størrelse og bevæbnet med sin langøkse er på vej til Hornelummer ⁷⁰. En trolld har fat om forstavnen på skibet, og en hav-

69. Det er dog også muligt, at havfruens løftede arme hverken udtrykker tilbedelse eller overgivelse, men er en arv – enten fra armstillingen hos de to-halede, der holder deres haler oppe, eller fra fremstillinger af fuglesirener, hvor den af trio'en, der synger og altså ikke holder noget instrument, sommetider ses afbildet med løftede arme. I den i note 63 nævnte facsimile-udgave »The Beastiary« findes pl. 8 en afbildning af to spillende fuglesirener og en syngende fiskehale-sirene med løftede arme. (Bodl. ms. 602 f. 10). En lignende fremstilling ses i ms. 3516, Arsenal Librairie, Paris, afb. i G. C. Druce: op. cit. pl. VIII, no. 2.

70. Afbildet og beskrevet i Folkekalender for Danmark, 1871 p. 122 af K. N. H. Petersen i »Hellig Olafsmaleriet i Vallensbæk Kirke.« Kalkmaleriet illustrerer 2. strofe af en folkevise om Hellig Olaf, hvori det hedder: »St. Olaf lader sig en Snekke bygge / det skete udi Marstrand / han agter sig til Hornelummer / de Trolle til megen Vaande / Der skinner Sol som Guld hin røde udi Tronhjem.

frue hjælper ved at klamre sig til roret og således sætte det ud af funktion.

I Ålborg Helligåndskloster findes der to havfolk, en havfrue med lut og en havmand med harpe, som er til stede i en dommedagsscene (fig. 36). Den dybere mening er ikke let at forstå. Anbringelsen af havfruen oven over Kristi hoved synes at udelukke, at hun skulle være der i sin egen skab af fristerinde. Hun og hendes pendant, havmanden, må nok snarere opfattes på lige fod med billedets andre figurer, to basunblæsende engle og en due, der, anbragt på en stump gren, netter sin fjerdragt.

Kun to af vore havfruer er utvetydigt fremstillede som lastefulde og lokkende væsener; således Råby-mesterens havfrue (fig. 37), der reder sine lange lokker med den fine side af en tættekam, mens hun med venstre hånd synes at kærtegne sin nøgne, buttede mave. Hun har små runde og højsiddende bryster, og hendes navle er angivet. Den skællede underkrop har to finner, der sidder ret langt nede, og halen er mærkelig nok ternet på det sidste stykke, inden halefinnen deler sig i to. Dele af havfruens ansigt er af nyere dato (fig. 38), men i modsætning til sin nabo, kentauren, synes hun at have bevaret meget af sit oprindelige udtryk af sødme og tillokkende, vulgær skønhed.

Den sidste havfrue, der skal omtales her, sidder højt oppe i Århus domkirkes søndre tværskib, hvor man dårligt kan få øje på hende (fig. 39). Hendes forførende skikkelse stiger ud af en blomsterkalk, og man ser intet til fiskehalen. Hvis hun har haft skæl på underkroppen, er disse nu forsvundet. Alligevel kan det vist ikke betvivles, at hun er en havfrue. Alternativet, at hun skulle være en kvinde, nøgen til langt ned på hofterne, må nok afvises. Mange for os mærkværdige motiver vandt indpas i kirkekunsten; men selv ikke i senmiddelalderens kalkmaleri kan man tænke sig en nøgen kvinde på en kirkevæg, undtagen når det drejer sig om fremstillinger af skabelses- og dommedagsbilleder. Denne havfrue har da også det karakteristiske store, løse og flagrende hår, og i hånden, som ikke ses mere, holder hun et højt, slankt vinglas. – Århus-havfruen ligner iøvrigt i høj grad havfruen i Råby kirke ⁷¹.

71. Dyberegående stilistiske analyser og tilskrivningsforhold ligger udenfor det her foreliggende arbejdes rammer. Det skal derfor blot nævnes, at ligheden mellem havfruerne i Råby og Århus sammen med andre motiver og stilforhold giver betydelige holdepunkter for at antage, at Råby-mesteren er identisk med Michaels-mesteren, der foruden havfruen har malet hele den vestlige væg i det søndre tværskib i Århus domkirke, samt tranehalsen og den St. Michael, der har givet ham navn. Denne antagelse stemmer ikke overens med de af Francis Beckett foretagne tilskrivninger (op. cit. p. 403-04). Problemet vil blive taget op til behandling senere andetsteds.

Fabelvæsener uden fortid

En lille gruppe bestående af seks sammensatte væsener, i hvis legemer, der indgår menneskelige dele, skal ganske kort gennemgås her.

I Voldby kirke findes en gås med menneskehoved og to forskellige slags ben, det ene et stiliseret menneskeben, det andet endende med en overdrevent stor fuglefod (fig. 40). Gåsemennesket er bevæbnet med en kølle og bærer en krone på hovedet. Halsen synes vel lang, og det er muligt, at der kan være tale om påvirkning fra tranehalsen. En lanse er stukket ind i dens bryst, hvorfra blodet drypper. Lansen holdes af et andet bekronet fabeldyr uden fortid, men modelleret over en kentaur. Den nøgne menneskeoverdel sidder på en dyrekrop, der bæres af fire slags ben, og hårlaget er plettet, som var det en leopard; halen er en tynd svungen abehale.

Begge væsener, både den sårede og den sejrende, synes efter deres ansigtsudtryk at dømmes at være utroligt uinteresserede i den situation, de befinder sig i; og rent teknisk set er ansigterne med hår og skæg heller ikke i overensstemmelse med resten af væsenerne, der netop er tegnet med meget grove og ujævne streger. Det er overvejende sandsynligt, at disse hoveder stammer fra restauratorens hånd ⁷².

I Saltum kirke sidder der som nabo til tranehals-kentauren med den lille hovedløse rytter et sammensat fabelvæsen, der nærmest må betegnes som en mandlig sirene (fig. 41). Overkroppen, armene og hovedet tilhører en mand, mens underkroppen, ben og fødder er en fugls; et lille drengehoved sidder for enden af den lange hale. Hovedet, der er iført en hætte med krave, ses i profil. Hage og næse er stærkt karikerede; det ser ud, som om næsens ene fløj har revet sig løs fra sin plads og nu fungerer som næsetip. Dette fabelvæsen synes nærmest at være i familie med lignende skabninger fra de illuminerede håndskrifers marginer.

Det tredje lille væsen kan dårligt navngives. Fra livet og opefter er det vel en mand, selv om han er meget korthalset (fig. 42). Fra livet og ned er det ikke muligt at bestemme arten. Halepartiet er tykt; men selve halen er en lille stump, og benene ender i en ukendt slags fødder med tre lange tæer. Man kunne fristes til at tro, at man stod over for en kentaur, malet af en som ikke vidste, at hestemandens ben burde ende i hove; men dette kan ikke være forklaringen, da netop denne kunstner har malet en kentaur, som ses i kamp med »abemennesket« om et spejl.

De sidste to fabelvæsener skal beskrives under et, fordi den ene sidder

72. Fremdraget og restaureret i 1891 og 96 af J. Magnus-Petersen.

på ryggen af den anden (fig. 43). Begge trodser egentlig enhver beskrivelse. Ridedyret har papegøjihoved, hestekrop, fire slags ben (fugle-, heste-, ko- og menneskeben) samt en hale som en sydlandsk fejekost og endelig et djævleflæs i bagen ⁷³.

På denne indtagende »hest« rider en mandsperson, der fra livet og nedefter er iført et kort skørt, benskiner og fodbeklædning fra en rustning. Fra bæltstedet og opefter bliver manden til en sæk med fire huller på det sted, hvor halsen må formodes at begynde, og denne bærer intet hoved, men bøjer sig frem og fortsætter i et langt tudehorn, som fastholdes af små abeagtige hænder.

Denne usædvanlige rytter, der ligner en sækkepibe, er det eneste fabelvæsen i danske kalkmaleri-billeder, der øjeblikkelig leder tanken hen på Hieronymus Bosch' fantasiverden.

Den geografiske fordeling af kirker med fabelvæsener

Et forsøg på at vurdere en bestemt gruppe kunstværkers udbredelse og betydning vil altid være behæftet med adskillige usikkerhedsmomenter, som bliver flere og flere jo længere tilbage i tiden, man bevæger sig. Dette gælder ikke mindst for kalkmalerierne, såvel i de store kirker i byerne som i de små ude på landet.

I første række var det fugten og kulden i de uopvarmede kirkerum, der truede vægmalerierne eksistens, og dertil kom så soden og snavset fra vokskerternes flammer, som afsattes i ujævne lag på billedernes overflade.

I Norden, hvor man i midten af det 14. århundrede var gået over til at male al secco, var kalkmaleriernes holdbarhed særlig ringe, og der er ingen tvivl om, at talrige billeder gik fuldstændig til grunde, ikke bare i middelalderen, men også helt op til begyndelsen af det 20. århundrede.

Endelig eksisterede interessen og respekten for tidligere perioders kunstneriske udtryksform jo slet ikke dengang, og man tog sikkert ikke et øjeblik i betænkning at udskifte eller pynte op på billederne i en kirke,

73. Niels Saxtorph foreslår i sin bog: »Jeg ser på kalkmalerier«, at dette væsen og den trumpetblæsende kentaur i kappen overfor vel skal være et par af dyrene fra Johannes Åbenbaring. Jeg tror ikke det kan gælde for det sidstnævnte væsen; men væsener som det mærkelige »ridedyr«, der er sammensat af mange slags dyr, stammer jo nok i sidste ende fra de uhyggelige skabninger, som den femte engel lukkede ud af afgrundens brønd, og som er beskrevet som bestående af dele af græshopper, skorpioner, hest, løve og menneske. (Kap. 9, vers 3-10).

når moden ændrede sig, og der ellers var pengemidler til rådighed ⁷⁴. Yderligere må man regne med, at visse motiver, og deriblandt muligvis fabelvæsener, i særlig grad er blevet ødelagt i den lange urolige tid efter reformationen som følge af de religiøse og politiske stridigheder.

Af disse mange grunde kan vi i dag ikke betragte de eksisterende kalkmalerier som andet end et tilfældigt udvalg, og når dertil så kommer, at et ukendt antal billeder givetvis stadig findes skjult rundt om i vore gamle kirker, så bliver et forsøg på en bedømmelse af fabelvæsenernes geografiske udbredelse og fordeling i landet samt betydningen heraf tilsyneladende meningsløs.

Når der alligevel her skal gås nærmere ind på en omtale af den nuværende fordeling af de kirker i Danmark, som indeholder billeder af fabelvæsener, sker det ud fra følgende ræsonnement:

Tager man tre motiver af den art, der på grund af de religiøse uroligheder efter reformationen let kunne tænkes at være særlig udsatte for tilintetgørelse, f. eks. fremstillinger af Maria i Solgissel, Mariae Himmelkroning og billeder af helgeninder, og undersøger deres nuværende fordeling i Danmark, finder man dem så nogenlunde ligeligt fordelt i kirker over hele landet.

Foretager man nu den selv samme undersøgelse for fabelvæsenernes vedkommende, opdager man, at 31 ud af det totale antal på 49 findes i Jylland, at Sjælland tegner sig for 7, Skåne for 8, Lolland har 2 og Møn har 1. På Falster med omliggende øer findes der ingen, og trækker man en streg tværs igennem Jylland på højde med Århus, eksisterer der tilsyneladende ikke et eneste sengotisk fabelvæsen herfra og ned til Elben ⁷⁵.

Af de 31 jyske fabelvæsener findes de 27 i Viborg og Århus stifter, hovedsagelig koncentreret om Randers fjord og Djursland. Af de resterende 4 sidder de 3 i hvælvene i Saltum kirke i Børglum stift, og en

74. I Sulsted kirke, Aalborg amt, blev dragter, hatte og sko moderniseret omkring år 1600. Se: R. Broby-Johansen: Den danske Billedbibel, p. 112, der er afbildet en tegning af maleriet, som det så ud, inden det blev ført tilbage til sit oprindelige udseende.

75. Det er ikke lykkedes at finde sengotiske fabelvæsener i publikationer om nordtysk frescomaleri eller træskærerkunst. I Slesvig domkirke findes otte væsener med fiskehale; de dateres til begyndelsen af det 14. århundrede.

I Sverige er der mange små fabelvæsener i svikler og rankeværk; de er med få undtagelser af typen, der stammer fra de illuminerede mss. De islandske håndskrifter, f. eks. Flatøbogen, indeholder masser af småvæsener bestående af et menneskeligt hoved iført strudhætte eller lignende sat på en to-benet dyrekrop. Der findes dog i Sverige enkelte fremstillinger af større fabelvæsener, som f. eks. vildmænd med bukkefødder, en havfrue og en mand med fuglehoved. (Se: H. Cornell og S. Wallin: Uppsvenska målaraskolor på 1400-talet. Stkh. 1933. Vaksala Kirke, pl. 22–25).

enkelt fandtes i en nu nedrevet kirke i Holstebro, som dengang lå i Ribe stift.

Denne fordeling er meget påfaldende og vanskelig at bortforklare som en ren tilfældighed. Dersom fabelvæsener i sengotisk tid var blevet et alment motiv på linie med, om end ikke så hyppigt forekommende som, Maria-billeder og helgeninde-fremstillinger, så ville man også i dag kunne forvente at finde dem nogenlunde ligeligt fordelt over hele landet, sådan som tilfældet er med de andre motiver.

Det synes ikke muligt at finde nogen anden tilfredsstillende forklaring på fabelvæsenernes særegne fordeling end den, at de sandsynligvis ikke har været malet ret mange andre steder, end der hvor vi finder dem nu.

Undersøgelser, der muligvis kunne bidrage til at belyse problemet, skulle måske gå i retning af en nøjere udforskning af de sene katolske Viborg- og Århusbispers forhold og interesser, og endvidere deres eventuelle slægtskab, både indbyrdes og med de lensmænd, der havde noget at gøre med de pågældende kirker.

Nogle fortolkningsforsøg

Inden for den nyere kunsthistoriske forskning har trangen til at udlægge al middelalderkunst symbolsk vekslet med en tilsvarende lyst til at betragte de samme kunstværker alene fra et formelt eller æstetisk synspunkt.

I det sidste kvarte århundrede har den førstnævnte anskuelsesmåde været den fremherskende, og selv om ingen vel tvivler på, at middelaldermennesket var ude af stand til at frigøre sig fra de dominerende forestillinger om talmystik og tingenes skjulte, sandere mening, så kan man på den anden side i dag heller ikke frigøre sig fra fornemmelsen af, at fortolkningsprocessen til tider er gået over gevind.

Det er vanskeligt at forstå, hvorledes fabelvæsenerne har fået adgang til kirkerne, somme steder endog på lige fod med de traditionelle bibelske motiver, og det er ikke lykkedes at finde nogen tilfredsstillende forklaring, som kunne omfatte dem alle.

For en dels vedkommende er der grund til at tro, at de i den seneste middelalder blev til personificationer af dødssynderne ⁷⁶, og i en sådan

76. I senmiddelalderen regnede man med syv dødssynder: Superbia (hovmod), Invidia (misundelse), Ira (vrede), Acedia (dovenskab), Avaritia (gerrighed), Gula (fråseri) og Luxuria (utugt). Begik man blot en eneste af disse synder, stod man ikke til at frelse.

forklædning er det naturligtvis ikke så overraskende at møde dem i kirken. Men denne udlægning, som nedenfor skal underbygges, kan kun gælde for kalkmalerierne i Råby kirke og muligvis ved en analogislutning for de billeder, der engang var at se i Vivild kirke ^{76a}.

Resten af fabelvæsenene, som de foreligger i dag, synes at have haft andre betydninger, dels bestemt af deres individuelle natur, dels bestemt af den kunstneriske udformning, de fik, og af det ensemble, hvori de optræder.

I det følgende skal der gøres et forsøg på at vise, hvordan fabelvæsenmotivet også er blevet anvendt til andre formål, nemlig rent dekorativt, samfundskritisk og til politisk satire.

Dekorativ anvendelse.

Den lille kentaur og »abemennesket«, der slås om et spejl i en frise i Roskilde domkirke har næppe nogensinde været opfattet som en alvorlig påmindelse om synd og straf (fig. 42). Foruden disse to indeholder det grønne rankeværk et par bevæbnede vildmænd, en kvinde, der ammer sit barn, samt endnu to vildmænd, der flankerer hr. Oluf Mortensens våbenskjold.

Denne frise må betragtes som en sengotisk udgave af f. eks. en frise i Nørre Alslev (fig. 45), der er ca. et hundrede år ældre og som viser os et par tidligere små fabelvæsener, der sammen med sirlige løver og drager indtager en beskeden plads som afsluttende ramme eller bort under en apostelrække.

Nørre Alslev-frisen bringer de illuminerede håndskrifers marginale udsmykning i erindring, og det er utvivlsomt også disse, der direkte eller indirekte har været forlæg for vore tidligste kalkmalede billedfriser. De gamle manuskripters utallige smådyr og ejendommelige vanskabninger, der jagter hinanden rundt i initialernes snørklede linier eller op og ned i marginen, har givetvis ikke kunnet bevare deres oprindelige symbolværdi, hvis de overhovedet har haft en sådan, og det uanset hvor stærk

76 a. I Vivild kirke fandtes foruden skyggefoden også »en figur med bukkehorn og hale samt tottet kjøle«, som der står i indberetningen; men der blev ikke taget noget fotografi af væsenet. Det er muligt, at man her, ligesom i den nærliggende Råby kirke, har haft en fremstilling af de syv dødssynder; men hvis det har været tilfældet her, hvor kapperne ikke er halverede, må de resterende tre have siddet i det østlige fags hvælv. Dette ville være en ganske usædvanlig anbringelse. Med undtagelse af Aarhus domkirke og kirken i Maria Magdalene sidder alle fabelvæsener som venteligt i den vestlige ende af kirkerne. Skyggefoden i Vivild er ikke malet af Råby-mesteren.

den måtte have været i begyndelsen. Disse væsener er simpelthen for små, og der er for mange af dem.

Man må tro, at fabelvæsener i friser er kommet ind i kirken først og fremmest som et rent dekorativt element.

Under nogenlunde samme synsvinkel må udsmykningen i Saltum kirke betragtes. Selv de mest uhyggelige af fantasiens misfostre og udyr kan ikke bevare ret meget af deres virkningsfuldhed, når de er små af størrelse og anbragt højt oppe i hvælvinger, hvorudover der breder sig et kraftigt og tæt grønt rankeværk. Betydningen af de to fabelvæsener i Saltum kirke (fig. 6 og 41), som vi i dag kun kan gisne om, har sikkert været let nok at forstå for datidens menighed. Men ganske ligegyldig hvilke budskaber de end har haft til opgave at overbringe, må den særlige placering af dem i høj grad have taget brodden af meddelelsens indhold og virkning.

Ynk og foragt

Den gruppe fabelvæsener, der omfatter tranehalsene i Vinderslev, Århus domkirke og Maria Magdalene kirken, samt den lille hovedløse skabning sammesteds, har ingen attributter, som kunne gøre det muligt for os i dag at fastslå deres symbolske indhold med sikkerhed. (fig. 25, 24 og 8).

De to i Vinderslev og Århus er bevæbnet med hellebarder og skal vel være karikaturer på landsknægte; det gælder i al fald for den århusianske, at dens påklædning støtter denne formodning; men dette udelukker jo ingenlunde, at de har haft en anden og mere alvorlig betydning. Beckett giver en malende beskrivelse af fabelvæsenet i Århus og konkluderer, at den er et »uhyggeligt dragende skræmmebillede på tom forfængelighed⁷⁷. Rent bortset fra, at det er vanskeligt at få øje på det dragende og det forfængelige hos dette på een gang frastødende og ynkværdige væsen, kunne man måske tænke sig, at dets budskab snarere var noget i retning af, at ligegyldig hvor vanskabt og invalideret et menneske var, så kunne det dog altid bruges i magthavernes hyppige og hærgende krige imod hinanden. En landsknægts liv var farefuldt; det er nok derfor ulykkes-budbringeren, skaden, skræpper over hans hoved.

De to fabelvæsener i kirken i Maria Magdalene er anbragt i en hvælvingskappe på hver sin side af et våbenskjold tilhørende fru Birgitte Olufsdatter Thott, som var gift med rigshofmester Niels Eriksen Rosenkrantz, ridder til Bjørnholm. Om disse væsener skal ses i forbindelse

77. Beckett: op. cit. p. 396–97.

med våbenskjoldet og måske opfattes som en uærbødighed imod dets ejerinde, i hvilket tilfælde man må gå ud fra, at de er tilmalede efter hendes død så sent som i 1528, eller om de skal ses i forbindelse med en dommedagsscene, der udspiller sig i de to nabokapper, er ikke let at afgøre. Fabelvæsener forekommer ikke specielt i forbindelse med dommedagsscener, når undtages de to musicerende havfolk i Ålborg Helligåndskloster, og de to i Maria Magdalene synes ikke at stå i nogen som helst forbindelse ved blik eller gestus med de helvedespinsler, der foregår i deres umiddelbare nærhed. Det synes derfor mere sandsynligt, at de skal fortolkes i sammenhæng med våbenskjoldet, og i så tilfælde kan de vel næppe tænkes at udtrykke andet end noget af nedsættende karakter ^{77a}.

Politisk satire

I Voldby kirke på Djursland findes fire fabelvæsener, der alle bærer krone, og som to og to slås indbyrdes. De skal sikkert tydes i sammenhæng med billederne i hvælvet's to andre kapper, det ene et fornemt orlogsskib, bemanded med mange bevæbnede krigere, det andet en kamp mellem en løve og en enhjørning.

Fr. Beckett mener, at krigsskibet symboliserer den kristne kirke, fordi de rustningsklædte krigere ombord har lansefaner med et hvidt kors på rød grund, og at enhjørningens kamp imod løven står for kyskhedens kamp mod det Onde. De kæmpende bekrøede fabelvæsener anser han for at være laster ⁷⁸.

En anden fortolkning, man kunne tænke sig, er af politisk art. Disse kalkmalerier i Voldby er meget sene; det ses blandt andet af, at de er indrammet af en tyk sort streg, som afgrænser dem og løfter dem ud af sammenhængen med resten af hvælvingskappen.

77 a. Professor, dr. phil. *P. J. Riis* har fremsat den spændende hypotese, at de to fabelvæsener i Maria Magdalene kirken kan være karikaturer af Chr. II og Frederik I i lighed med det kalkmaleri i Voldby kirke, som omtales under afsnittet om »Politisk satire«. Birgitte Thott ejede patronatsretten over M. M. kirken fra 1516 til 1528 og kunne altså bestemme over, hvordan den skulle udsmykkes. Hun vides at have været uvenner med Chr. II, som ganske uretmæssigt fratog hende noget gods i 1516, da hendes mand, Niels Eriksen Rosenkranz døde. Da Frederik I blev konge leverede han hende imidlertid godset tilbage, og jeg kan derfor ikke rigtig se, at Birgitte Thott skulle have haft grund til at karikere begge konger. Men man kan ikke komme uden om, at den lille hovedløse person uden arme ligner en karikatur på den mindste af de bekrøede figurer i Voldby kirke, og at ansigtet på maven af det andet fabelvæsen ikke er uden lighed med den tilsvarende »konge« sammesteds.

78. Sammesteds p. 397–98.

I begyndelsen af det 16. århundrede var det ikke ualmindeligt i flyveblade at bruge netop fabelvæsener til at illustrere eller satirisere over politiske begivenheder ⁷⁹. Det synes derfor ikke utænkeligt, at et af malerierne i Voldby kirke skildrer stridighederne mellem Christian II og hans farbroder, hertug Frederik af Slesvig-Holsten, den senere Frederik I (fig. 7). Den faldne junker i de sribede hoser, der ses i baggrunden med komuleskoene løftet højt i vejret, kunne da symbolisere en af de mange, der falder når kongsemner strides ⁸⁰.

Kalkmalerierne i dette fag er, såvidt man kan se af Nationalmuseets indberetninger, ikke blevet rørt, siden konservator Magnus-Petersen i 1891 og 1896 fremdrog og restaurerede dem. Magnus-Petersen udlagde dengang de fire kappers billeder ganske som Beckett senere har gjort det. Hvis der derfor skulle være tale om nogen portrætlighed, hvormed man kunne underbygge sit postulat om, at det her drejer sig om en fremstilling af Christian II og hans farbroder, så er denne eventuelle portrætlighed ikke noget, der bevidst stammer fra konservatorens hånd ⁸¹.

79. Hans Fehr: *Massenkunst im 16. Jahrhundert*. Berlin, 1924, p. 21.

80. R. Broby-Johansen: *op. cit.* Forfatteren mener, at malerier som disse udtrykker bondemalerens forargelse over de riges øsle turneringer; men det er ikke sandsynligt, at middelalder-maleren nogensinde selv bestemte, hvilke motiver der skulle males i kirken.

81. I en indberetning fra 1915 meddeler provst Winther, at der er fremkommet og udbedret skader ved omsætning af gjordbuer i tredje fag fra øst; men det er ikke det fag, hvori fabelvæsenerne findes. I 1921 meddeler provst Algreen-Petersen, at en lokal maler på tilfredsstillende måde har udbedret nogle skader. Der er ingen oplysninger om, hvor i kirken reparationerne er foretaget; men det må anses for udelukket, at man skulle have rejst stillads og arbejdet i hvælvene. En så stor reparation var sikkert ikke blevet overladt til en lokal maler. Der vides intet om Voldby kirkes tilhørsforhold i begyndelsen af det 16. århundrede. Der findes ingen kirkeregnskaber, som kan fortælle noget, og der synes ikke at have ligget nogen stor herregård i nærheden, hvis ejer kunne have haft patronatsretten til kirken.

Djurs Nørre herred, som Voldby sogn ligger i, hørte dengang til Kalø len, og lensmanden var hr. Erik Eriksen Banner; men derfor er der ikke noget i vejen for, at kirken kan have tilhørt hr. Ove Bille, biskop i Århus, eller rigens marsk. hr. Mogens Gøye, som var ejer af ni gårde i Voldby sogn. Disse tre store adelsmænd hørte til de mere besindige i landet; de forsøgte at mægle mellem Chr. II og de utilfredse jyske adelsmænd, som ikke længere ville anerkende ham som konge, men forgæves. Og først da hertug Frederik stod med en hær højt oppe i Jylland og truede dem på »liv og gods«, skal de have opsagt deres troskabsed til Chr. II. Ingen af disse tre kan man se for sig som bestilleren af et kalkmaleri, der skulle satirisere over den pinagtige strid mellem de to kongelige slægtninge – en strid, der spændte adskillige adelsmænds loyalitet til bristepunktet.

Men Voldby kirke kan muligvis have tilhørt Århus domkapitel eller en af domkannikerne, sådan som man ved, at tilfældet har været det med kirken i Lyngby sogn, der ikke ligger langt fra Voldby. Blandt den nu anonyme skare på 12 kanniker, som udgjorde domkapitlet, kan der nok have været en filur, som

Ved en sammenligning mellem et træsnit af Christian II, der stammer fra hans ophold i Nederlandene og er dateret 1525, og billedet af den mindste af de to hovedløse, bekronede fabelvæsener, mener jeg at se en overensstemmelse i øjets, næsens og hårets facon, selv om de to førstnævnte træk i kalkmaleriet er karikerede (fig. 7 og 46).

Af Frederik I eksisterer der vistnok i dag ikke noget kendt træsnit eller kobberstik fra tiden; men sammenholder man portrættet på Frederiksborg, som tilskrives Jacob Binck og skal være malet i 1539, med billedet af den største af de to stridende parter fra samme kalkmaleri (fig. 7 og 47), synes der også at være mere end en tilfældig lighed mellem disse to fremstillinger, især i næseryggens bue, de mørke øjne, de markerede bryn og måske i skægget. På Frederiksborgportrættet og ligeledes på medaljer med kongens portræt ses Frederik I's skæg at sidde usædvanlig langt inde under hagen som en ganske smal brømme. I kalkmaleriet er der en skraveret linie under munden, som ligner en hage-runding; men andre hovedløse væsener har sjældent nogen angivelse af hagens linier, og det er muligt, at linien her skal forestille Frederik I's særlige skægtpe.

Fra slutningen af det 16. århundrede stammer et vægtæppe med en fremstilling af disse to danske konger stående over for hinanden, den ene som sejrherre, den anden som besejret (fig. 48)⁸². Det er udført i 1580'erne af nederländeren Hans Knieper på bestilling af Frederik II og tyder på, at det må have været almindeligt at afbilde de to kongelige fjender netop således. Man kan ikke rigtig forestille sig, at forslaget til denne komposition skulle stamme fra kongen eller en af hans rådgivere. Mere sandsynligt forekommer det, at der har eksisteret gamle træsnit eller stik, hvis kompositionsskema er blevet brugt som forlæg. Pudsigt er det, at de to par kongelige ben står omtrent ens i kalkmaleriet og på det ca. 60 år yngre vægtæppe (fig. 7 og 48).

Endelig kan man fremføre til understøttelse af den ovenfor foreslåede udlægning, at det er det ubevæbnede og derfor tabende fabelvæsen, der ligner Christian II, og det bevæbnede, sejrende, der ligner Frederik I.

fandt, at det var god spas at lade Danmarks stridende herskere male i skikkelse af deformede fabelvæsener. Een ting peger i retning af Århus og dets domkapitel; den maler, der i sin tid malede rankeværket i Lyngby kirke, har med overvejende sandsynlighed også malet rankeværket i Voldby kirke. Og Lyngby kirke tilhørte som nævnt domkapitlet i Århus.

82. Vægtæppet blev vævet sammen med en række andre fremstillinger af danske konger til ophængning på Kronborg. Findes nu i Nationalmuseet. *Regia Icones Daniae*, som udkom i 1645 og er tilskrevet Haelwegh eller hans værksted, har vel for disse to kongers vedkommende som forlæg haft ældre træsnit eller stik. Christian d. II's skæg er her af samme type som på kalkmaleriet i Voldby (fig. 49 her).

Et sidste argument, som måske kan støtte en politisk fortolkning, og som i hvert tilfælde direkte synes at udelukke en kristelig allegorisk udlægning, er de store, detaljerede kroner, som fabelvæsenerne bærer.

I en tid, hvor billedkunsten oftest udtrykte sig i symboler, ville det være temmelig vildledende at udstyre fabelvæsener, der skulle symbolisere laster, med kroner, der i første række symboliserer kongemagt. Endvidere ville det da også være ganske ulogisk at lade lasterne kæmpe indbyrdes; den ene last bekæmper nu meget sjældent den anden.

Dersom nordkappens maleri forestiller de to danske konger, kunne sydkappens to kronede fabelvæsener måske illustrere krigen ude i den store verden mellem Christian II's svoger, Karl V, og Frankrigs Frans I (fig. 40). Krigsskibet i østkappen kan ses i forbindelse med de danske kongers kamp; de ovenfor omtalte lansefaner med hvidt kors på rød grund peger jo netop på Danmark; men ved et forsøg på at tolke den fjerde kappes billede, må man vist opgive at søge efter et bestemt politisk indhold. Her skulle beskueren nok blot glæde sig over, at den rene, uskyldige enhjørning stedse bekæmper løvens rå, brutale og onde magt⁸³.

Døds synderne.

Ikke blot i indhold, men også i udførelse adskiller de hidtil nævnte kalkmalerier sig fra billederne i Råby kirkes vestlige hvælving, hvoraf der i dag kun står to fremme, en havfrue og en kentauer.

Hvælvets fire kapper er delt i otte felter, hvoraf de syv i sin tid blev bemalt med hver sit fabelvæsen. At de store enkelt-figurer har skullet opfattes som værende syv i tallet, er kraftigt understreget af, at det ottende felt er blevet brugt til en fremstilling af pygmæernes kamp med træerne, en komposition, der må have virket meget urolig i den sammenhæng, og som rent kunstnerisk set må have ødelagt hvælvets udsmykning som helhed betragtet, hvor velegnet det end var som motiv på denne plads (fig. 51).

Der er andet end netop antallet, som overbeviser om, at fabelvæsenerne i dette tilfælde må fortolkes som døds synderne. Nogle af dem er udstyret med attributter, som fortæller hvem de er. Således bærer kyklopen eller arimaspen en pung i sit bælte (fig. 12), hvilket er et af Avaritias kendetegn. Det hovedløse væsen har foruden sin store grådige mund et vinglas i hånden, som gør det mere end berettiget at kalde den Gula (fig. 5). Når Invidia fremstilles som kvinde, rider hun ofte på en hund og har

83. Løvens symbolske indhold synes at have været tvetydigt igennem hele middelalderen.

slanger i håret eller andetsteds. Den cynocefale i Råby har foruden sit hundehoved også en kæp, der forneden ender i et slange- eller dragehoved (fig. 15). At sciapoden skal symbolisere Luxuria behøver vel næppe nærmere forklaring (fig. 20). Kentauren, der kan stå for både vellyst og vrede, må her opfattes som Ira (fig. 29), og havfruen, der ligeledes har to betydninger, vellyst og hovmod eller forfængelighed, må her fortolkes som Superbia (fig. 37). Om den syvende synd, der aldrig blev helt afdækket, ved vi kun, at det var en mandsperson.⁸⁴ Hans opgave må have været at fremstille Acedia, og som sådan kunne han f. eks. tænkes at have haft et æselshovede.

Francis Beckett udlægger kentauren som Superbia og havfruen som Luxuria og udtaler sig iøvrigt ikke nærmere om resten, som han ramende kalder »særdeles anskuelige billeder af dødssynderne«. Kampscenen i det ottende felt udlægger han som dydernes kamp mod lasterne⁸⁵. Det er utvivlsomt rigtigt, at motivet i forbindelse med en fremstilling af dødssynderne skal fortolkes som et sindbillede på det Godes kamp imod det Onde; hvorfor bestilleren eller kunstneren netop valgte pygmæer og traner til at symbolisere dette emne, skal forsøges belyst i det følgende afsnit.

Forlæg

Et kunstværks bestiller eller stifter var i middelalderen sandsynligvis altid den, der stort set bestemte alt vedrørende udsmykningens art og motivindhold.

Kunstnerens personlige indsats var i første række af ren formel karakter; størrelsesforhold, kompositionsproblemer med at indarbejde de givne motiver i hvælvenes rundede kapper samt farvesammensætninger har nok i de fleste tilfælde fuldstændig været overladt til ham.

Man kan forestille sig, hvordan det kan have gået til på den tid, når f. eks. et hvælv i en kirke har skullet dekoreres. Bestilleren, oftest vel nok en rig biskop og sommetider tilmed en lærd mand, var ejer af illuminerede manuskripter, bibler og bønnebøger, og fra sidste fjerdedel af det 15. århundrede også af trykte bøger. Fra disses billeder kan han blandt andet have hentet sine forestillinger om, hvordan han ønskede sin

84. I konservator Rothes indberetning fra 1919 oplyses der kun, at man i nordkappens vestre halvdel så en mandlig figur. P. Rørbech: »Om Råby Kirke« i *Fra Randers Amt*, 1931, p. 90 skriver ligeledes, at der var en mandsperson i feltet, som aldrig blev afdækket.

85. Beckett: op. cit. p. 404. P. Rørbech: op. cit. Forfatteren genkendte motivet som værende pygmæernes kamp med tranerne.

kirke udsmykket, og han kan have vist dem til kunstneren eller værkstedslederen, som havde det kunstneriske ansvar for sine underordnedes arbejde, og som på sin side utvivlsomt også var i besiddelse af et billedmateriale, hvorfra man kunne hente inspiration. Det kunne f. eks. være regne- eller mønsterbøger fulde af udkast, som han selv eller andre havde gjort i tidens løb til senere brug⁸⁶ eller det kunne måske være i form af bloktryk, enkelte flyveblade og pamfleter, indkøbt på markeder eller valfartssteder for en billig penge.

Af trykte bøger, der omhandler fabelvæsener og hvis illustrationer kunne bibringe kunstneren et indtryk af, hvorledes de så ud, fandtes der, som tidligere nævnt, Megenbergs »Buch der Natur« fra 1475 (fig. 1), og fra begyndelsen af 1480'erne og frem til omkring år 1500 udkom der syv udgaver af »Mandevilles Rejser« og tre af Schedels »Weltkronik« foruden talrige skrifter af typen »Hortus Sanitatis«, hvori nogle af fabelvæsenerne var afbildet⁸⁷.

I langt de fleste tilfælde vil man sandsynligvis aldrig kunne finde frem til noget direkte forlæg, som kunne have været anvendt ved fremstillingen af de enkelte fabelvæsener i vore sengotiske kalkmalerier. For Råby-billedernes vedkommende synes det imidlertid berettiget at pege på to ikke helt usandsynlige udgangspunkter, nemlig enten »Mandevilles Rejser«, som foreslået af Broby-Johansen i bogen »Den danske Billedbibel« eller måske snarere Hartmann Schedels »Weltkronik«.

Både hos Mandeville, hvor fabel-racerne er i tidssvarende klædedragt (fig. 4), og hos Hartmann Schedel, hvor de fleste af dem er nøgne, findes der afbildninger af alle de fabelvæsener, der blev malet i Råby kirke. Kun havfruen mangler begge steder; men hende kendte jo næsten enhver af selvsyn, så hun var ikke ret vanskelig at male⁸⁸.

Der er visse lighedspunkter imellem de to bøgernes illustrationer og kirkenes billeder. F. eks. findes kentauren med den runde mave og ingen forben hos begge forfattere (fig. 26 og 27), og en fremstilling af pygmæer-

86. En sådan islandsk mønsterbog fra første halvdel af det 15. århundrede er beskrevet af H. Fett i Skrifter udgivne af Videnskabs-selskabet i Christiania, 1910. Foruden skitser af religiøse motiver findes også udkast til en kentaur og en lille mand med hundehoved.

87. Den første trykte udgave af Lucidarius fra 1510 på dansk var ikke illustreret; syv tyske udgaver, der udkom i tiden ca. 1480–1500, havde de samme fem billeder i hver, og ingen af dem forestillede fabelvæsener; men i teksten omtales de, som tidligere nævnt, meget udførligt.

88. Fra sæler og hvalrosse f. eks. Videnskaben tvivlede heller ikke. Så sent som i 1657 finder man Thomas Bartolins »Ungewöhnliche Anatomische Geschichten« med en beskrivelse af en dissektion af en havfrue og ser hende afbildet med menneskelige træk, dog mærkelig nok uden hår (fig. 53 her).

nes kamp med tranerne, det motiv, der sidder i det ottende felt i Råby, ses ligeledes i begge værker (fig. 52 og 53).

Vi må tænke os, at bestilleren af kalkmalerierne til Råby kirke udtrykkelig har ønsket en fremstilling af de syv dødssynder. Han og kunstneren, der skulle udføre malerierne, har derfor stået over for den ret vanskelige opgave at finde ud af, hvad der kunne egne sig som motiv til det ottende felt. På den ene side måtte det være en komposition, der klart skilte sig ud fra de syv store enkelt figurer; på den anden side måtte emnet ikke falde helt uden for motivindholdet i hvælvets øvrige kapper.

Når man nu betænker, at bestilleren valgte dette meget særprægede emne, som vistnok ikke kendes fra nogen anden kirke i hele Norden, så fristes man til at drage den slutning, at han var i besiddelse af et af de to værker, i hvilke dette motiv fandtes side om side med fabelvæsenerne. Sammenligner man træsnittene fra de to bøger, ses det imidlertid klart, at hvis et af disse skal have været forlæg, kan der kun blive tale om det fra Schedels bog⁸⁹. Mandevilles overdimensionerede ørneunge har ikke den ringeste lighed med de nu ødelagte, men stadig elegante, langhalsede fugle i Råby (fig. 51, 52 og 53).

Det kan selvfølgelig aldrig bevises, at Mandevilles eller Schedels værk direkte har været forelagt Råby-mesteren af hans gejstlige eller læge arbejdsgever. Det kan have været kunstneren selv, som fandt de passende forlæg blandt sit eget materiale. Det må betragtes som givet, at udsendelsen af de store bekostelige, illustrerede bøger har igangsat en vældig produktion af billige bloktryk, hvis motiver var hentet fra bøgerne. Det ligger ikke uden for mulighedernes grænse, at både fabelvæsener og tranekamp fandtes iblandt de bloktryk af vanskabninger, misfostre og sammenvoksede kalve, der blev udbudt til salg. Sådanne fabelvæsener ville utvivlsomt, hvis de var påklædte, være iført det tøj, der var mode, da de blev trykt.

Det er ikke lykkedes at finde billeder af denne art i A. Schramms store værk: »Bilderschmuck der Frühdrucke des 15. Jahrhunderts«; men det er jo også klart, at en meget stor del af de simpleste skillingstryk må være gået tabt.

89. For Schedels bog taler endvidere tilstedeværelsen af tranehalsen, der, som tidligere nævnt, sandsynligvis er kilden til vore fem langhalsede fabelvæsener. Bogens ejer kunne eventuelt være en af de sene Århusbisper, Niels Clausen (1491–1520) eller Ove Bille (1520–1533).

Stil og farve

De fleste kalkmalerier af fabelvæsener fra sengotisk tid hører også stilistisk betragtet til denne periodes kunst, som blandt andet er karakteriseret ved, at figurerne overvejende er lineære skabninger, der er farvelagte.

De mest foretrukne farver synes at have været gule, brune, grønne og grålige nuancer, men først og fremmest den brunrøde dodenkop, der dominerer i et flertal af malerierne. Sort blev anvendt en del; men de blå farver ses sjældent. I øvrigt er det ikke muligt i dag at bedømme kunstnerens intentioner hvad angår valget af farver og deres sammensætninger, da de i løbet af århundrederne ikke blot er falmet, men ikke er falmet lige meget, og enkelte farver, som f. eks. visse røde, er så dekomponerede, at de er uigenkendelige.

I de sengotiske billedkompositioner indgår fabelvæsenerne oftest som en del af en helhed: de kan være deltagere i en handling eller et enkelt led i en frise, sidde halvgemt mellem ranker og blomster eller optræde som bifigurer i svikler og afsides hjørner.

Men en ny stil er ved at bryde igennem ved denne tid. Det viser sig f. eks. i billedet af de formodede konger i Voldby kirke, hvor den største af figurerne har nogen plastisk fylde, og hvor dybden ind i billedet er understreget af den lille junker, der er faldet omkuld (fig. 7).

De nye stilistiske træk ses imidlertid klart i Råby kirke, hvor hvert fabelvæsen har fået sit eget felt, og hvælvingen i sin helhed er den scene, de spiller på. Det træder især frem hos de fire væsener, der engang boede i de fjerne lande. De er anbragt på skrå ind i et imaginært rum og virker langt dristigere end havfruen og kentauren, der er mindre af størrelse og stilistisk ligger nærmere ved de ovenfor beskrevne karakteristiske farvelagte tegninger (fig. 5, 12, 15, 20, 29 og 37).

Det er særlig hos det cynocefale væsen, at man kan se den nye tids trang til at bryde fladen og udtrykke sig plastisk (fig. 15); på dens venstre ben, der vender frontalt, mærkes knæets runding ud over det let strammede strømpebånd, og foden på samme ben sidder, som den skal. Det store skinkeærme og hånden, der hviler på dolken, skubber resten af personen godt indad. Også det hovedløse væsen er forsøgt anbragt perspektivisk korrekt, så den fremadvendte nøgne fodsål ligger i et andet plan end den hånd, der holder det høje vinglas (fig. 5).

Stilistisk er disse fire billeder mere i renaissancens ånd, end mange af de portrætter, der blev malet her i landet ca. et halvt hundrede år senere. Men netop herved opstår der en mærkbar og slående kontrast, for selve

valget af vanskabte væsener som repræsentanter for de syv dødssynder er sket ud fra det, vi i dag forstår ved en middelalderlig opfattelse og tankegang.

Epilog

Når et nutidsmenneske i dag besøger de danske kirker og ser på kalkmaleriernes fremstillinger af fabelvæsener, går det ham omtrent, som når han betragter de store dommedagsbilleder, hvor fantastiske djævle, udstyret med en rigdom af hæslige detaljer, slæber synderne hen til Leviathans gab; begge emner kalder mere på smilet end på skrækken, og kun nogle enkelte væsener vækker måske af og til en vag fornemmelse af ubehag. Det synes ikke muligt for ham at sætte sig ind i middelaldermenneskets reaktioner, at føle som en person fra de tider, hvor lys var noget blafrende usikkert, der stammede fra kerte eller tælleprås, og hvor uforsigtige ord, for meget eller for lidt held i sine transaktioner, for ikke at tale om epileptiske krampeanfald kunne føre én lige til bålet. Og dog burde han måske kunne det. I barndommen har der for os alle været et stadium, hvor lys var noget, vi ikke selv var herre over, hvor ting og skikkelser i halvmørket kunne antage fantastiske og groteske former, og hvor afstraffelse for det meste ikke stod i nogen særlig logisk forståelig sammenhæng med erkendt brøde, men som oftest syntes så tilfældig, at det lige så godt kunne have været djævle eller andre fjendtlige væsener, der var årsagen. Erindringen om disse tidlige oplevelser bærer alle mennesker i sig, og selv om de ikke længere er i stand til at mane dem frem om dagen, kender de fleste dem dog udmærket godt fra nattens drømmeverden.

Fabelvæsenerne har altid eksisteret. Fra kunsten kender vi dem omtrent så langt tilbage i tiden, som der findes afbildninger; adskillige af de ægyptiske guder er sammensatte fabelvæsener, og i den nærorientalske kunst vrirler det med dem. Indiens gudeverden viser os også fabelvæsenet, f. eks. den pragtfulde Ganesa med det store elefanthoved på den tykmavede menneskekrop. I Kina findes de ligeledes; man kender en bog, »Hai Shan Ching«, fra omkring år 200 f.v.t., hvori de allerfleste af de væsener, vi kender i Europa, er beskrevet. Og i »1001 nats eventyr« strandeder prinsen af Karisme på de hovedløses ø og må meget mod sin vilje tage en hovedløs prinsesse til ægte.

Fabelvæsenerne vil sandsynligvis altid eksistere, for de er et produkt af selve den menneskelige fantasi. Der er intet, der taler for, at de skulle kunne udryddes. I nogle perioder trives de særlig frodigt og sætter sig spor

i litteraturen og billedkunsten; til andre tider holder »den sunde fornuft« dem i ave for en stund. Men de vender altid tilbage.

I vore dage kan vi møde dem i science fiction-romaner og i avisernes tegneserier og beretninger om »flyvende tallerkner«. De kommer fra Mars, hvor Marsbeboerne vil være at finde indtil den dag, da mennesket er parat til at sætte sine ben på denne planet. Men inden han drager af, vil fantasien dog have flyttet fabelvæsenerne bort derfra og endnu længere ud i rummet.

KIRKER MED FREMSTILLINGER AF FABELVÆSENER

Kirke	Stift ¹	Herred	Amt	Motiv
Everløv	Lund	Torna	Malmøhus	Havfolk
Fanefjord	Roskilde	Møenbo	Præstø	Havfrue
Farstorp	Lund	V. Göinge	Kr.stad	Kentaur
Fausing	Århus	Sønderhald	Randers	Blemmya og tranehals
Fleninge	Lund	Luggude	Kr.stad	Kentaur
Gjerrild	Århus	Djurs nr.	Randers	Havfolk
Holstebro	Ribe		Ringkøbing	Kentaur
Hyllested	Århus	Djurs sdr.	Randers	Havfolk
Hästveda	Lund	Ø. Göinge	Kr.stad	Havfolk
Kågerød	Lund	Luggude	Kr.stad	Havfolk
Lyng	Roskilde	Lyng-Frb.	Fr.borg	Havfrue
Marie Magdalene	Århus	Sønderhald	Randers	Blemmya og tranehals
Majbølle	Odense	Musse	Maribo	Havfolk
Nr. Herlev	Roskilde	Lyng-Frb.	Fr.borg	Havfrue
Osker	Lund	Nørre	Bornholm	Cynocefal(?)
St. Petri	Lund	Malmø	Malmøhus	Kentaur
Roskilde dk.	Roskilde		Fr.borg	Kentaur og fabelvæsen
Röddinge	Lund	Färs	Malmøhus	Havfolk
Råby	Viborg	Gerlev	Randers	Blemmya, havfrue, kentaur, sciapod, cynocefal, ari – masp, ukendt, pygmæ og tranekamp
Saltum	Børglum	Hvetbo	Hjørring	Blemmya, tranehals og sirene
Tågerup	Odense	Fuglse	Maribo	Havfolk
Vallensbæk	Roskilde	Smørum	København	Havfrue
Vigersted	Roskilde	Ringsted	Sorø	Havfrue
Vinderslev	Viborg	Lysgård	Viborg	Tranehals
Vivild	Århus	Sønderhald	Randers	Sciapod og fabelvæsen
Voldby	Århus	Djurs nr.	Randers	To blemmyae og to fabelvæsener
Vrangstrup	Roskilde	Tybjerg	Præstø	Havfolk
Ålborg	Viborg		Ålborg	Havfolk og kentaur og to fabelvæsener
Helligåndskl.	Viborg		Ålborg	Kentaur
Ålborg Budolfi kirke				
Århus dk.	Århus		Århus	Havfrue og tranehals

1. Ordet stift, der blev almindeligt efter reformationen, bruges i herværende arbejde som identisk med den ældre betegnelse bispedømme. Stifternes udstrækning blev den samme som bispedømmernes, og svarer ikke helt til vore nuværende stifters.

Placering	Særlige bemærkninger	Datering
Sdr. langskib	Tilskrevet Brarup-mesteren	ca. 1500
2. fag, v.kappen	Rest. af E. Lind i 1931 og 34	ca. 1480
Apsis(?)	M. bukkehorn og vinger	ca. 1480
O. triumfbuen	Overkalket af Magnus-P. i 1885	ca. 1520
Korets ø.væg	Firbenet m. sværd	ca. 1450
1. fag, s.kappen	Rest. sidst i 1966-67	ca. 1500
	Firbenet m. skørt. Kirken nedrevet	ca. 1520
1. fag, v.kappen	Rest. i 1966	ca. 1500
1. fag, n.kappen		ca. 1500
	Tilskrevet Brarup-mesteren	ca. 1500
Koret, ø.kappen	Isefjordsmesterens værksted	ca. 1450
1. fag, s.kappen	Rest. af E. Rothe i 1910	ca. 1500
	Se note 68	ca. 1530
2. fag, ø.kappen	Rest. af E. Rothe i 1926	ca. 1450
	Står meget svagt	ca. 1500
V.væg	I kræmmerkapellet. Firbenet	ca. 1520
	I Birgittekapellet. Tobenet	1511
Østhvæl, ø.kappen	Tilskrevet Brarup-mesteren	ca. 1500
3. fag	Kun havfruen og kentauren står fremme i dag. Resten er overkalket af E. Rothe i 1919. Billederne blev opdaget allerede i 1906 og stod delvist fremme indtil 1919	ca. 1500
2. fag, n.kappen	Rest. sidst i 1957	ca. 1500
	Har aldrig været overdækket	
	Tilskrevet Brarup-mesteren	
1. fag, ø.kappen	Overdækket i 1867	ca. 1470
	Der findes en akvarel af J. Kornerup	
Tårnfaget	To-halet	ca. 1450
1. fag, v.kappen	Rest. sidst i 1916 af E. Rothe	ca. 1480
2. fag, n.kappen og s.kappen	Overkalket i 1897 af J. Kornerup	ca. 1500
	1. fag aldrig undersøgt ²	
2. fag, n.kappen og s.kappen	Delvis rest. af Magnus-P. i 1896 ³	ca. 1500
	Overdækket	
	Beskrevet i brev fra konservator E. Lind	
1. fag, ø.kappen, s.kappen og n.kappen	Rest. sidst af E. Lind i 1946	ca. 1500
s.sideskibs v.væg	Sidder i en frise under St. Gregorius og St. Augustin	ca. 1500
Sdr. tværskibs v.væg og 1. pille i sdr. sideskib efter koret	Fræmdraget og rest. af Ole Søndergaard i 1920'erne	ca. 1500

2. Billederne har været fremdraget af konservator Lind i 1953, men blev overkalket igen.

3. Konservator Magnus-Petersen skriver selv: »Figurbillederne i de 3 hvælvinger der af-dækkedes i 1891 ere alle bevarede, dels som de fandtes, dels i restaureret Stand«.

L I T T E R A T U R

Ud over de i noterne nævnte værker er der bl. a. benyttet følgende:

- Anker, J. og Dahl, S.: Fabeldyr og andre Fabelvæsener. Kbh. 1938.
- Barb, A. A.: The Mermaid and the Devil's Grandmother, i *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 29, 1966, p. 1.
- Blindeheim, M.: *Norwegian Romanesque Decorative Sculpture*. London 1965.
- Brøndsted, G. K.: Nyt om Havfruen, i *Kunst*, årg. 12, 1965/66, p. 182.
- Busch, H.: *Meister des Nordens*. Hamburg 1940.
- Colvin, C.: On Representations of Centaurs in Greek Vase-Painting, i *Journal of Hellenic Studies*, vol. 1, 1881.
- Cornell, H. og Wallin, S.: *Uppsvenska målarskolor från 1500-talet*. Stkh. 1953.
- Dodgson, C.: *English Woodcuts 1480-1535*. London 1935.
- Druce, G. C.: The Medieval Bestiaries and their Influence on Ecclesiastical Decorative Art, i *Journal of the British Archaeological Association*, London 1919 og 1920.
- Engelstad, E. S.: *Senmiddelalderens kunst i Norge*. Oslo 1936.
- Fett, H.: *Norges Malerkunst i Middelalderen*. Kristiania 1917.
- Geisberg, M.: *Das älteste gestochene deutsche Kartenspiel vom Meister der Spielkarten*. Strassburg 1905.
- Graves, R.: *The Greek Myths, I-II*, Harmondsworth 1935.
- Hansmann, L. og Kriss-Rettenbeck, L.: *Amulett und Talisman*. München 1966.
- Hermansson, H.: *Icelandic Illuminated Manuscripts of the Middle Ages*. Kbh. 1935.
- Hind, A. M.: *An Introduction to a History of Woodcut with a Detailed Survey of Work done in the 15. Century, I-II*, London 1935.
- Huth, H.: *Künstler und Werkstatt der Spätgotik*. Darmstadt 1967.
- Haastруп, U.: *Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen*, i *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1967, p. 5.
- James, M. R.: *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Fitzwilliam Museum*. Cambridge 1895.
- Kastner, G.: *Les Sirènes*. Paris 1858.
- Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, I-X*, Berlin 1939-66.
- Lindblom, A.: *La peinture gotique en Suède et en Norvège*. Stkh. 1916.
- Lindhardt, P. G.: *Det religiøse liv i senmiddelalderen*, i *Den danske Kirkes historie*, bd. 3. Kbh. 1965, p. 109 (ed. Hal Kock og B. Kornerup).
- Mackeprang, M.: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. Kbh. 1941.
- Mackeprang, M. og S. Flamand Christensen: *Kronborgtapeterne*. Kbh. 1950.
- Mejndor, S.: *Kalkmalerierne i Hyllested*, i *Historisk Årbog fra Randers Amt*, 1967, p. 22.
- Musper, H. Th.: *Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten*. Stuttgart. 1967.
- Muther, R.: *Die deutsche Bücherillustration*. Leipzig 1884.
- Nørlund, P.: *De gyldne Altre*. Kbh. 1926.
- Pfister, K.: *Die primitive Holzschnitte*. München 1922.
- Reese, W.: *Die griechischen Nachrichten über Indien*. Leipzig 1914.
- Reinholdt, J. B.: *Mesteren*, i *Skalk*, nr. 6, 1966.
- Roes, A.: *New Light on the Grylli*, i *Journal of Hellenic Studies*, vol. 55, 1935, p. 232.
- Roosval, J.: *Gotlands Kyrkokonst*. Stkh. 1952.
- Rydbeck, M.: *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*. Lund 1943.
- Rydbeck, O.: *Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor*. Lund 1904.
- Saxl, F.: *English sculpture of the 12. Century*. London 1954.
- samme: *A Spiritual Encyclopedia of the Middle Ages*, i *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. V, 1942, p. 90.

- Schädler, A.: Deutsche Plastik der Spätgotik. Königstein im Taunus 1962.
 Stange, A.: Deutsche Malerie der Gotik, bd. VI–XI, München 1954.
 samme: Der Schleswiger Dom. Berlin-Dahlem 1940.
 Sthyr, J.: Kobberstikkeren Albert Haelwegh. Kbh. 1965.
 Svarre, A.: Christiern II i Samtidens Billedkunst. Kbh. 1953.
 Sylvan, O.: Kyrkomålningar i Uppland från medeltidens slut, i Skånes Hembygdsförbunds Årbok 1939.
 Söderberg, B. G.: Svenska Kyrkomålningar. Stkh. 1951.
 Thordeman, B.: Medieval wooden Sculpture in Sweden. Stkh. 1964–66.
 Weil, E.: Der Ulmer Holzschnitte im 15. Jahrhundert. Berlin 1923.
 Wiengartner, J.: Gotische Wandmalerei in Südtirol. Wien 1948.
 White, T. H.: The Bestiary. A Book of Beasts. N. Y. 1954.

BILLEDFORTEGNELSE

1. Fabelvæsener fra K. von Megenberg: Buch der Natur, Augsburg, 1475.
2. Blemmya fra Schedels Weltkronik, 1493 (facsimileudg. Leipzig, 1933).
3. Blemmya fra Mandevilles Rejser. Augsburg, 1481.
4. To blemmyae fra Mandevilles Rejser, Augsburg, 1483.
5. Blemmya fra Råby kirke.
6. Blemmya og tranehals fra Saltum kirke.
7. To blemmyae fra Voldby kirke.
8. Blemmya og tranehals fra Maria Magdalen kirke.
9. Blemmya og tranehals fra Fausing kirke.
10. Arimasp fra den islandske Physiologus, fragment A (se note 10).
11. Kykloper fra Alexander-romanen. 13. årh. Bruxelles, Bibl. Royale, ms. cod. 11040.
12. Kyklop eller arimasp fra Råby kirke.
13. Panoter fra Vézelay. Fra M. Bécet: Vézelay. Paris, 1962.
14. Cynocefal fra Schedels Weltkronik, 1493 (facsimileudg. Leipzig, 1933).
15. Cynocefal fra Råby kirke.
16. Sciapod fra Hereford-kortet (se note 9). Etiopisk fabelvæsen.
17. Sciapod fra Hereford-kortet (se note 9). Indisk fabelvæsen.
18. Sciapod fra Mandevilles Rejser, Augsburg 1481.
19. Sciapod fra Vivild kirke.
20. Sciapod fra Råby kirke.
21. Tranehals fra Schedels Weltkronik, 1493 (facsimileudg. Leipzig, 1933).
22. Langhalsede fabelvæsener fra Baltrušaitis (se note 42).
23. Schedels billedgalleri. Fra Weltkronik. 1493 (facsimileudg. Leipz. 1933).
24. Tranehals i Århus domkirke.
25. Tranehals fra Vinderslev kirke.
26. Kentaur fra Mandevilles Rejser.
27. Kentaur fra Schedels Weltkronik, 1493 (facsimileudg. Leipzig, 1933).
28. Kentaur fra Helligåndsklosteret i Ålborg.
29. Kentaur fra Råby kirke. Efter restaurering.
30. samme. Før restaurering.
31. Havfrue fra ms. 11.4.26 i Cambridge University Library (se note 63).
32. Havfruer fra K. von Megenberg: Buch der Natur. Augsburg 1475.
33. Skabelsen i Gjerrild kirke.
34. Skabelsen i Hyllested kirke.
35. Skabelsen i Fanefjord kirke.

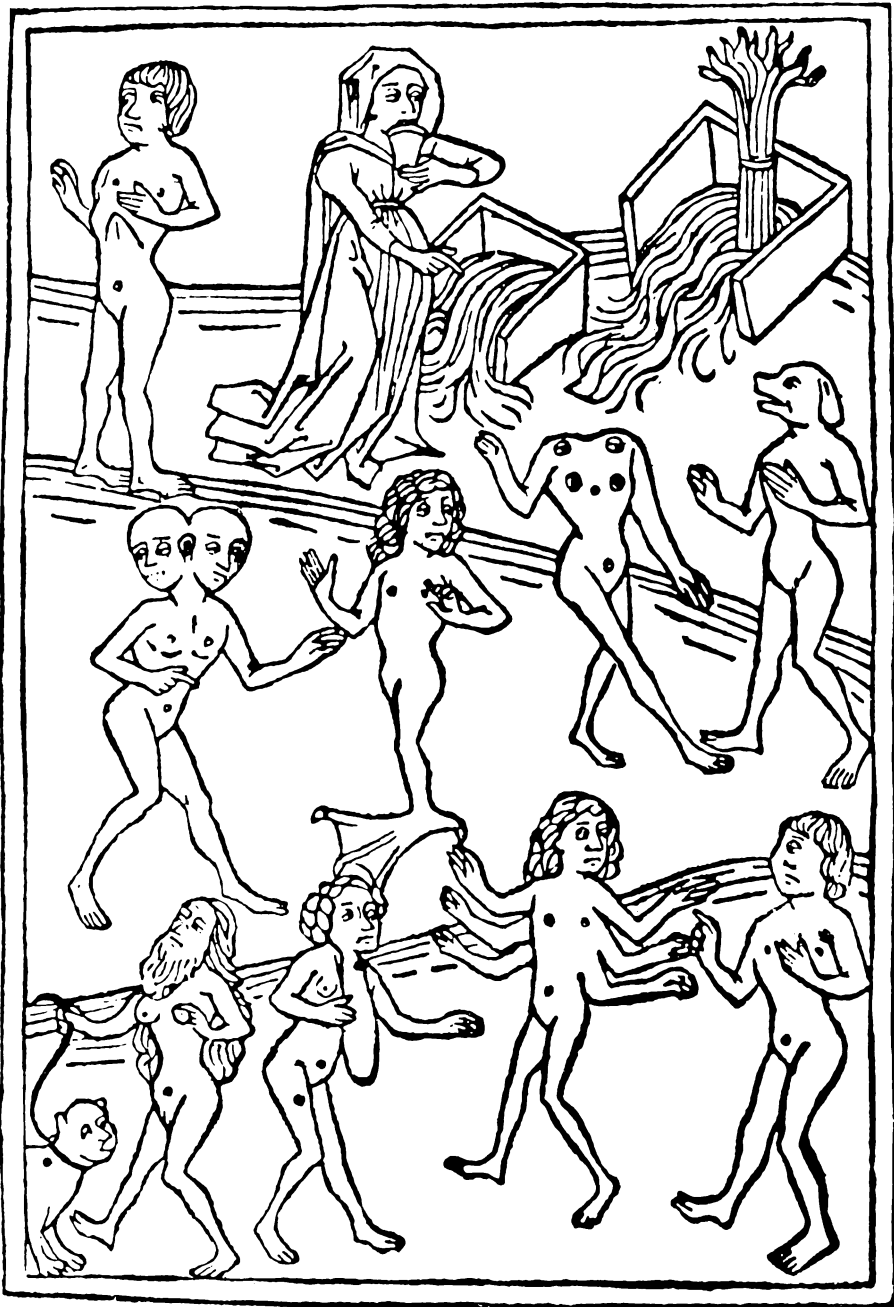
36. Havfrue og havmand i Helligåndsklosteret i Ålborg.
37. Havfrue i Råby kirke. Efter restaurering.
38. samme. Før restaurering.
39. Havfrue i Århus domkirke.
40. To fabelvæsener i Voldby kirke.
41. En mandlig sirene fra Saltum kirke.
42. Et abemenneske og en kentaur fra St. Birgittes kapel, Roskilde domkirke.
43. To fabelvæsener fra Helligåndsklosteret i Ålborg.
44. »L'homme parfait« (se note 45).
45. Frise fra Nørre Alslev kirke.
46. Christian d. II (fra Kunstmuseets Årsskrift, 1916, p. 76).
47. Frederik d. I (fra Danmarks Historie, Politikens forlag, Kbh. 1963, bd. V).
48. Vægtæppe med de to konger (sammesteds fra).
49. Haelweghs værksted: stik af Christian d. II (fra Kobberstiksamlingen).
50. Pygmærnes kamp med tranerne. Råby kirke.
51. Samme scene fra Schedels Weltkronik, 1493 (facsimileudg. Leipzig 1933).
52. Samme scene fra Mandevilles Rejser, Augsburg, 1481.
53. En havfrue fra Thomas Bartolin (se note 88).

Fig. 11 er fra Wittkower (se note 4), og fig. 1, 3, 4, 18, 32 og 53 er fra A. Schramms værk (se note 65). Magister *Niels Saxtorph* har venligst lånt mig fig. 33, 34 og 40. Hvor intet er anført, stammer fotografierne fra Nationalmuseets fotografisamling.

Billedplancher

Billedtekster, se fortegnelsen side 45 f.

1

2

3

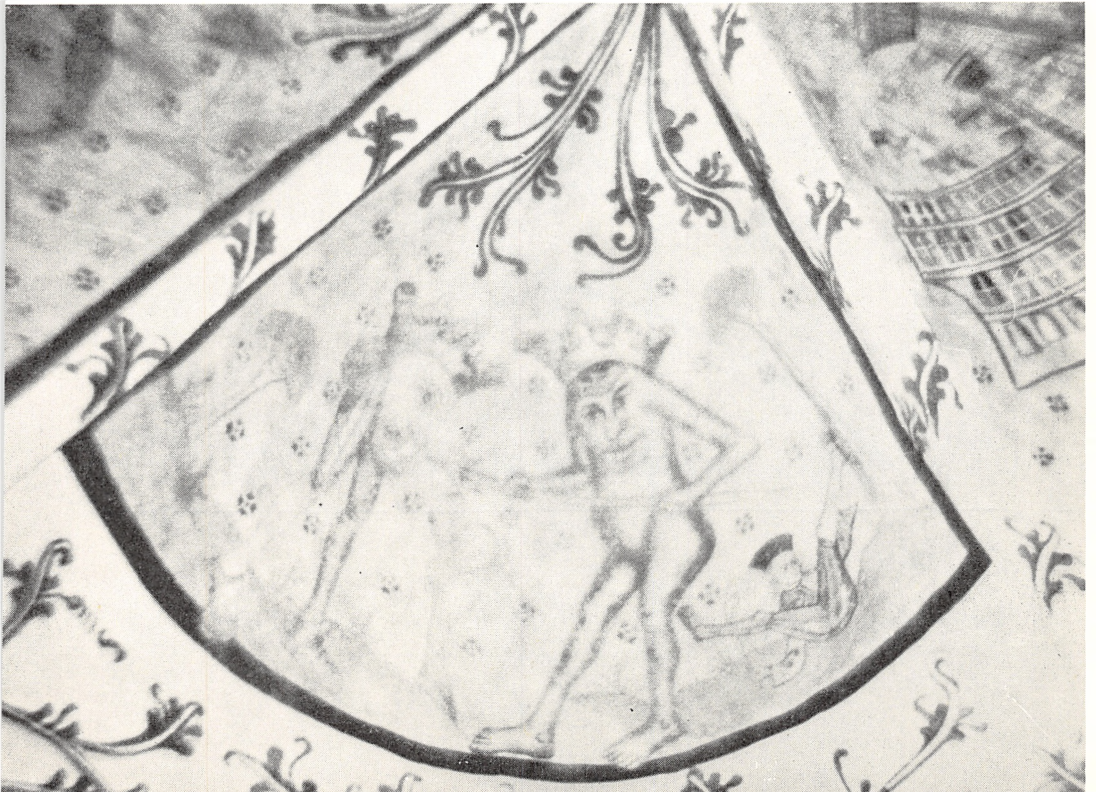

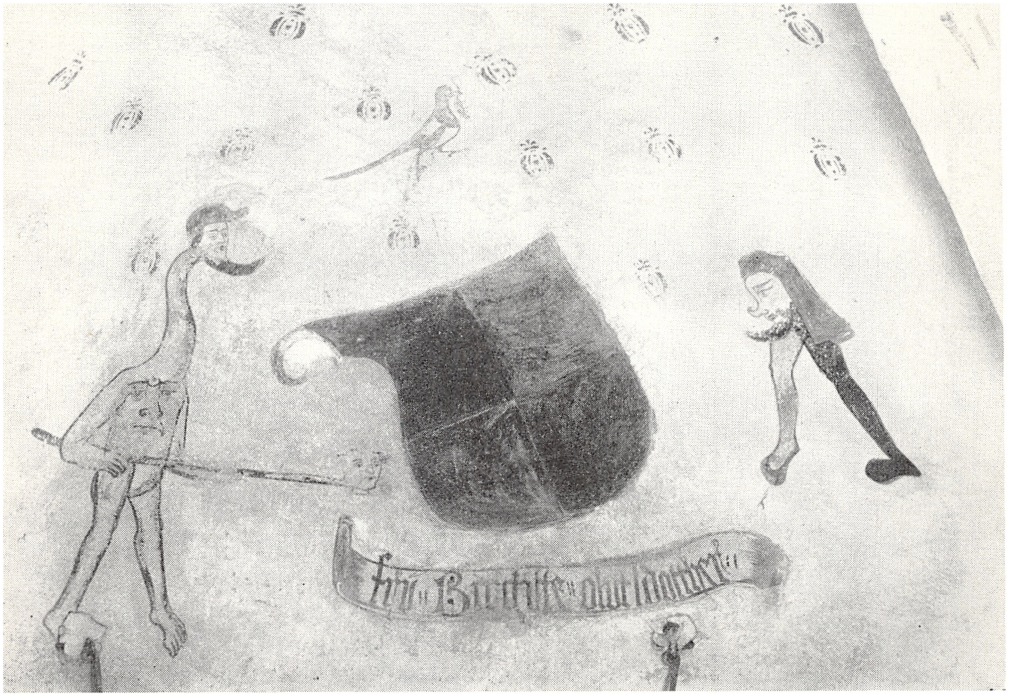

6

7

8

9

13

14

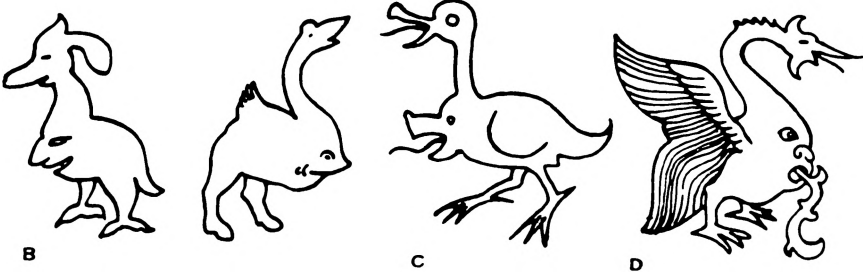
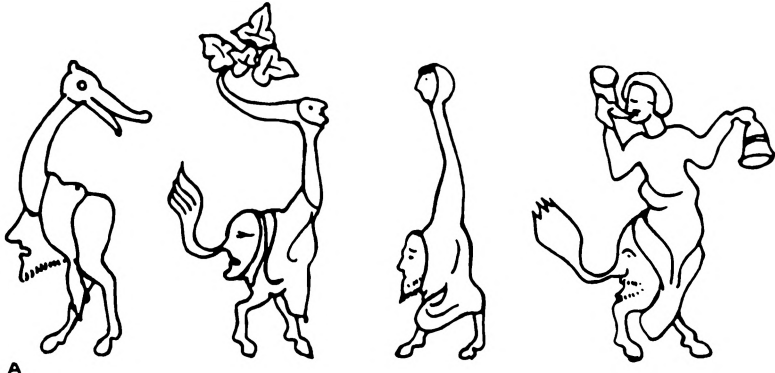

20

21

22

U
 melte di
 köpffen
 fladen
 ein aug
 fleisch.
 gepou
 lay gefl
 weiblic
 Item g
 lich mei
 mund d
 leben v
 palde
 nafen e
 groß lel
 Item et
 mit wii
 lia hab
 mit bed
 mo erge
 rat. Jre
 das fini
 ethiopie
 ren süß
 Item ir
 pferds
 langt v
 geschich
 mensch
 rawh
 süßen si
 halb m
 weiber
 vnd an
 ben ettl
 franchs
 schreib
 der erd
 der gee
 grosser
 nen vo
 der erd
 auff ste
 mel fet
 die ir si
 kömbt.
 feüts n
 denn m
 dem ga
 wo det

chreid
 nachge
 hunds
 eng vñ
 i allain
 in thier
 hawdt
 d beder
 ie lngt
 gepern.
 sind er
 klainen
 en vnd
 sterben
 ewt an
 rden so
 bedecte
 naynüg
 id Sici
 i leid da
 en etlich
 zunder
 ayßfüßs
 . Jtez in
 n pray
 rfolgen.
 stalt vñ
 nppen
 m in de
 in india
 acker vñ
 en vnd
 wonede
 de. Jtez
 bt eben
 ang ha
 ewt mit
 iustinus
 dem out
 wider m
 ch ist ein
 gemay
 che auff
 ide dar
 gem hi
 oder die
 ber das
 stul des
 nyndert
 denn in
 anders

24

25

26

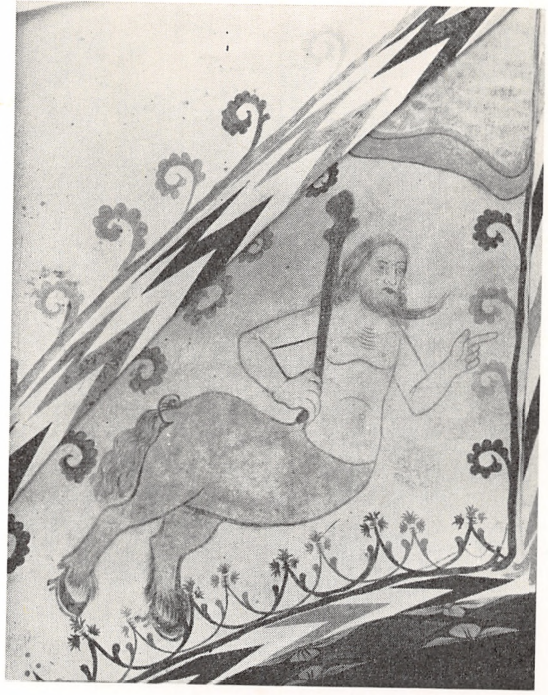

27

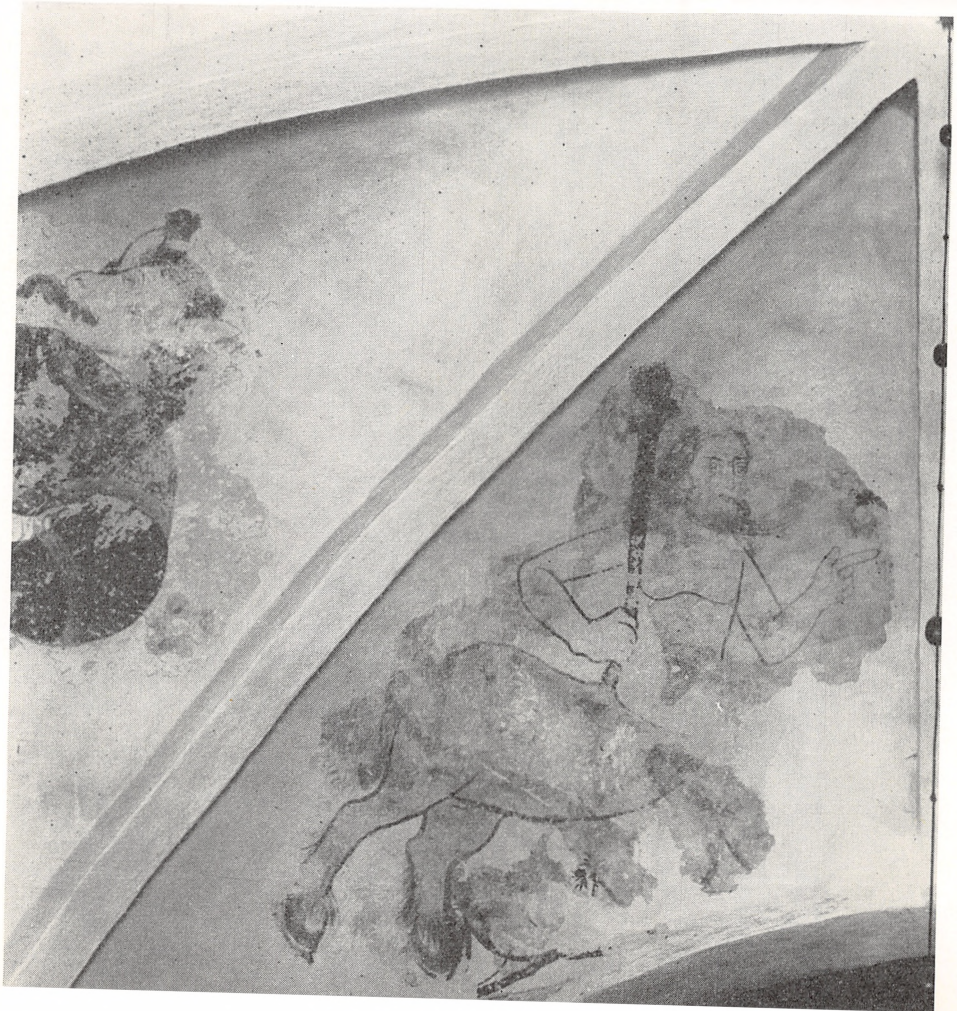

29

30

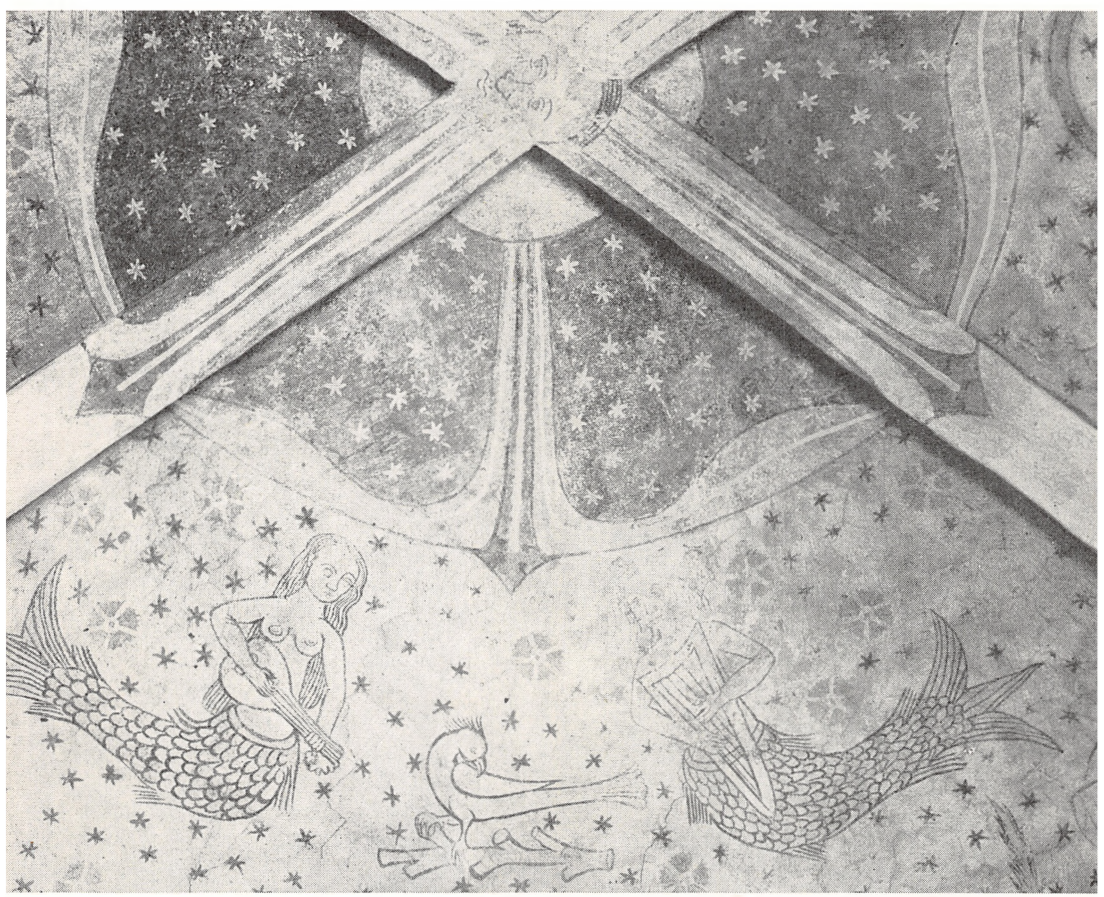

34

35

37

38

42

43

46

47

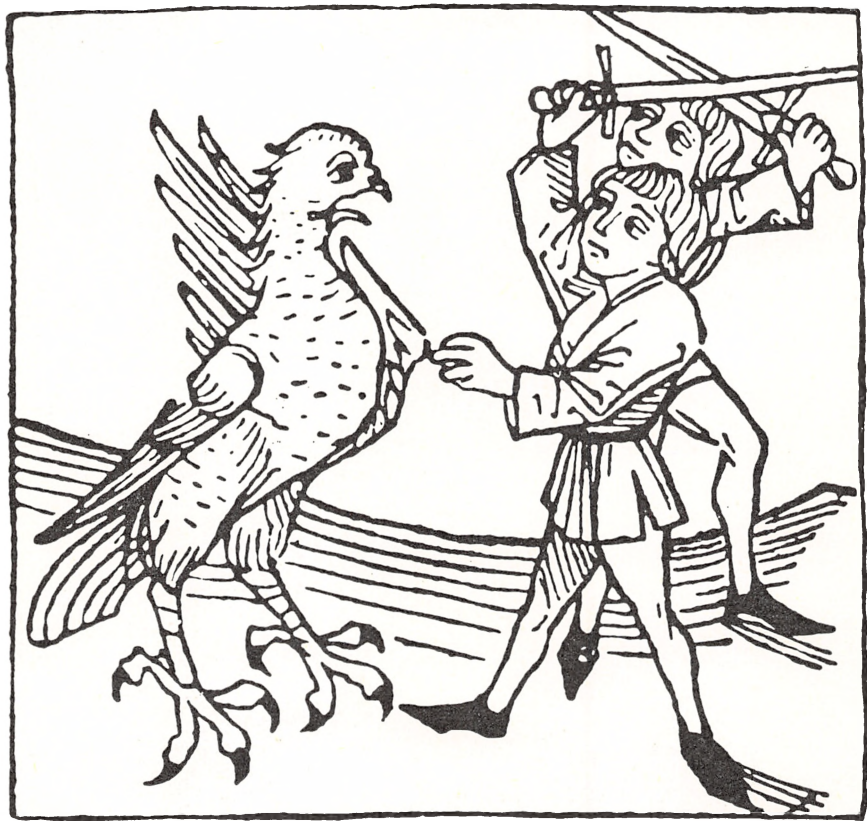
*Christiernus II Daniæ Norwegiæ Sueciæ Vanda-
lorum Gothorum, Rex, Slesuici Holsatiæ Stor-
maria, et Dithmarsia Dux, Comes in
Oldenborgh et Delmenhorst uc.*

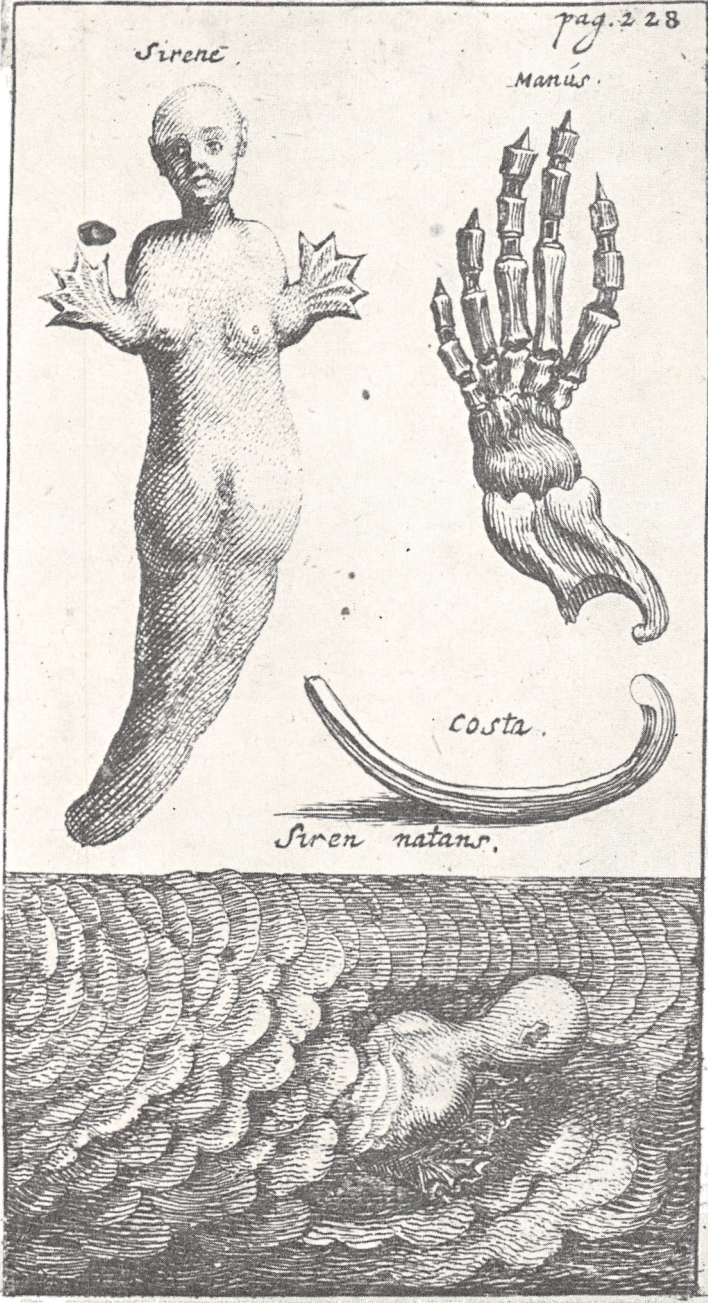

51

52

Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800

Belyst ved eksempler fra Rovsø herred,
Randers amt

Af Hans Chr. Johansen

Baseret på omfattende kildestudier har der i en række europæiske lande i den seneste snes år været ført en diskussion med talrige indlæg om årsagerne til den kraftigt stigende befolkningstilvækst i Nord- og Vesteuropa siden slutningen af det 18. århundrede. I artiklen viser professor, dr. oecon. Hans Chr. Johansen en metode til at foretage en parallel analyse af danske befolkningsforhold og eksemplificerer metoden ved en gennemgang af udviklingen i Rovsø herred, Randers amt i perioden 1787–1801.

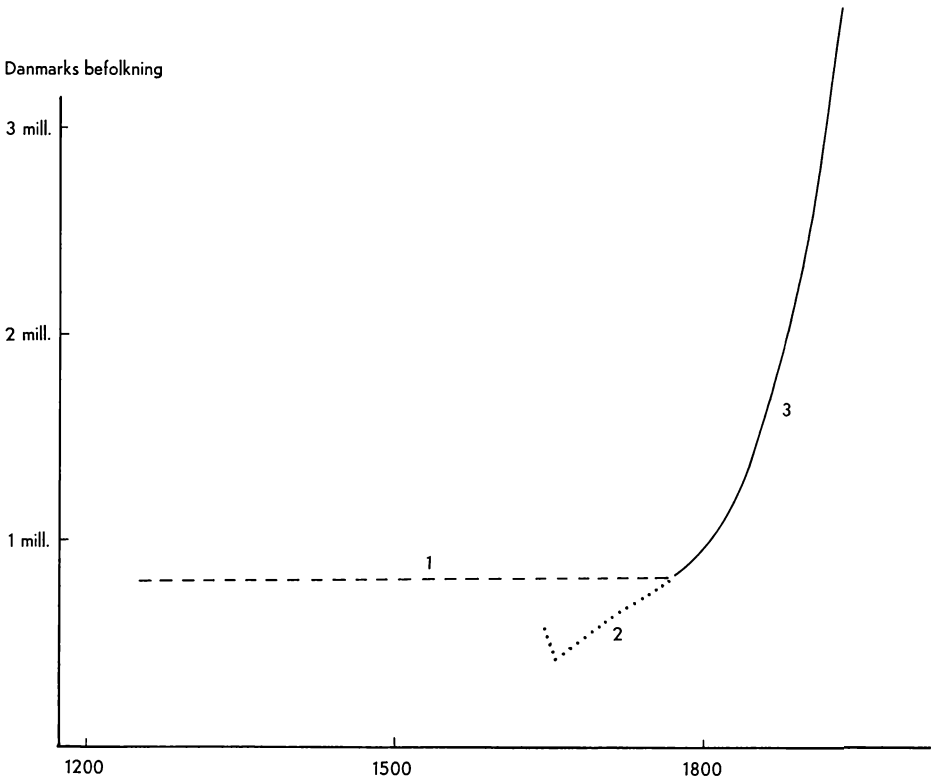
Beregninger over befolkningens størrelse i Danmark nord for Kongeåen omkring midten af det 13. århundrede tyder på, at der da har levet 7-800.000 mennesker i dette område¹. Omtrent den samme størrelse havde befolkningen ved de første folketællinger i sidste halvdel af det 18. århundrede. I de mellemliggende 500 år har indbyggertallet formodentlig ikke på noget tidspunkt nået et betydeligt større niveau, hvorimod epidemiske sygdomme m. m. ved flere lejligheder gjorde indhug på befolkningen, senest i 1650-erne, hvor pest (og krig) reducerede folketallet til muligvis noget under 500.000², og i begyndelsen af det 18. århundrede. Indbyggertallet har derimod efter 1800 været stadig stigende med en årlig vækstrate, der snart har været noget over, snart noget under 1 %.

Det er således karakteristisk for udviklingen, at der i sidste halvdel af det 18. århundrede sker et knæk på befolkningskurven, (jf. figur 1), og dette forhold er ikke blot et dansk fænomen, men en parallel udvikling kan iagttages i de fleste andre vesteuropæiske lande.

På internationalt plan har der i den sidste snes år været foretaget en række undersøgelser, som har søgt at finde frem til de ændringer i de vigtigste demografiske komponenter (fødselshyppighed, dødelighed etc.),

1. Danmarks Riges Historie, bind I, s. 84.

2. Aksel Lassen: Fald og fremgang, 1965.

Figur 1. Danmarks befolkning 1200 til 1920. 1: Formodet loft over befolkningen, 2: Folketal 1650–1787 efter Aksel Lassen. 3: Folketal 1801–1920 efter folketællingerne.

der har fremkaldt dette brud i befolkningsudviklingen, og desuden søgt at give en forklaring på, hvorfor den eller de pågældende komponenter netop omkring år 1800 skiftede niveau.

Mest omfattende har disse undersøgelser hidtil været gennemført i England³. Her har den traditionelle opfattelse før 1950 været, at forklaringen skulle søges i en nedgang i den summariske dødelighed (årligt antal døde pr. 1000 indbyggere) fremkaldt af bedre ernæringsforhold og en begyndende vaccination mod epidemiske sygdomme⁴.

3. Jf. f. eks. bibliografien i E. A. Wrigley: *English Historical Demography from the Sixteenth of the Nineteenth Century*, 1966.

4. Således f. eks. hos G. T. Griffith: *Population Problems of the Age of Malthus*, 1926.

I løbet af 1950-erne fremkom der imidlertid en række studier, der dels søgte at påvise, at der ikke kunne ligge fremskridt inden for den medicinske videnskab til grund for en nedgang i den summariske dødelighed⁵, dels henledte opmærksomheden på, at befolkningsvæksten kunne skyldes en stigende fødselshyppighed (årligt antal fødte pr. 1000 indbyggere) affødt af, at bedre økonomiske forhold – bl. a. som følge af den begyndende industrialisering – tillod en lavere vielsesalder med et deraf følgende større børnetal pr. ægteskab⁶.

Siden fremkomsten af disse undersøgelser har der været ført en debat med talrige indlæg om, hvilken af de to teorier, der giver den bedste forklaring på den observerede udvikling⁷.

En hovedårsag til, at denne debat ikke har kunnet afsluttes, kan findes i mangelen på pålidelig demografisk statistik fra det 18. århundredes England. En folketælling i moderne forstand gennemførtes første gang i 1801, og kirkebogsmaterialet (parish registers) lider af den svaghed, at det førtes af den anglikanske kirke og derfor ikke medtager en del af de fødsler, vielser og dødsfald, der foregik i befolkningsgrupper tilhørende andre trossamfund.

Undersøgelser foretaget uden for England synes i de fleste tilfælde at bekræfte hypotesen om, at den faldende dødelighed i disse lande har været den udslagsgivende faktor. Det gælder således for Frankrigs vedkommende, hvor der allerede i slutningen af det 18. århundrede kan konstateres den nedgang i fødselshyppigheden, der har været karakteristisk for landet i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede⁸, og i Norge⁹ og Sverige¹⁰, hvorimod der i Finland muligvis har været en stigende fødselshyppighed¹¹. Mere generelle konklusioner om de europæiske demografiske forhold omkring 1800 må dog afvente en samlet systematisk bearbejdelse af det bevarede kildemateriale, et arbejde, som er sat i

-
5. Th. McKeown og R. G. Brown: *Medical Evidence Related to English Population Changes in the Eighteenth Century* (i *Population Studies* IX, 1955).
 6. H. J. Habakkuk: *English Population in the Eighteenth Century* (i *The Economic History Review*, 2nd series VI, 1953), og J. T. Krause: *Changes in English Fertility and Mortality* (i *The Economic History Review*, 2nd series, XI, 1958).
 7. En kronologisk oversigt over de vigtigere indlæg i debatten findes i Michael Drake (ed.): *Population in Industrialization*, 1969.
 8. L. Henry: *The Population of France in the Eighteenth Century* (i D. V. Glass and D. E. C. Eversley: *Population in History*, 1965).
 9. M. Drake: *Population and Society in Norway 1735–1865*, 1969.
 10. G. Utterström: *Some Population Problems in Pre-Industrial Sweden* (i *The Scandinavian Economic History Review*, 1954).
 11. E. Jutikkala: *Finland's Population Movement in the Eighteenth Century* (i D. V. Glass and D. E. C. Eversley: *Population in History*, 1965).

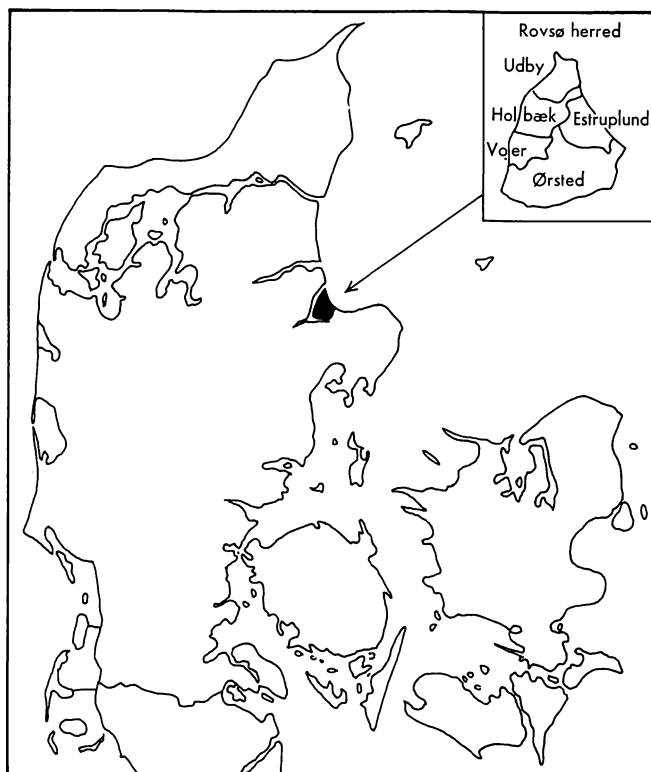
gang på regional eller landsomfattende basis adskillige steder i Europa, og som kan tage store datamasser med i analysen som følge af adgangen til maskinel bearbejdelse af det indsamlede materiale, samtidig med, at det er muligt at udtale sig om sikkerhedskriterierne for resultaterne ved anvendelse af de almindelige regler fra den statistiske teori.

Undersøgelser af denne type er ikke foretaget i Danmark, der sammen med Sverige har det formodentlig mest detaljerede grundmateriale til en sådan analyse som følge af de tidligt afholdte folketællinger¹². Kirkebogsmaterialet i de nordiske lande har desuden det fortrin frem for det engelske, at der ikke er tale om, at befolkningsgrupper af større betydning har stået uden for folkekirken i det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede, ligesom sognene – i hvert fald på landet – har haft et så begrænset indbyggertal og en så fastboende befolkning, at mangelen på personligt kendskab til de enkelte familier ikke kan have haft en så stor betydning for unkladelse af registrering som i England.

Som et eksempel på, hvorledes en undersøgelse af befolkningsforholdene på landet i Danmark omkring 1800 ville kunne foretages, skal i de følgende afsnit refereres nogle hovedresultater af en analyse af de demografiske forhold i Rovsø herred i Randers amt mellem 1787 og 1801 ^{12a}. De konklusioner, der kan drages af de efterfølgende tabeller og den kommenterende tekst, kan naturligvis ikke uden videre antages at være typiske for landbefolkningen andetsteds i Danmark, og de sammenligninger, der foretages med senere års landsomfattende eller regionale forhold, må tages med dette forbehold. Formålet med undersøgelsen har først og fremmest været at undersøge, om den anvendte fremgangsmåde kunne give acceptable resultater ved identificering af personer fra flere forskellige kilder, og da det synes at være tilfældet, ville det være ønskeligt, om undersøgelsen kunne udstrækkes til at omfatte en repræsentativ stikprøve af herreder eller sogne for hele Danmark for derved at få resultater, der ville være mere velegnet til at sammenligne med de år i det 19. og 20. århundrede, hvor tal allerede foreligger i bearbejdet form i den officielle statistik (jf. i øvrigt s. 122).

12. Gustav Bang har i Kirkebogsstudier, 1906 givet en række oversigter for slutningen af det 17. århundrede, hvis repræsentivitet dog ikke lader sig bestemme, da de ikke skyldes et tilfældigt udvalg. Problemerne om de dødfødtes placering er senest belyst af Aksel Lassen i Fald og Fremgang, 1965. For en senere periode er en stikprøvegennemgang af folketællingsmaterialet foretaget af J. Elklit i Folketællingen 1845, 1969 (stencileret).

12a. Undersøgelsen er gennemført med støtte fra Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

Figur 2. Rovsø herred.

Kildemateriale for undersøgelsen

Rovsø herred, der er beliggende mellem Randers fjord og Kattegat (jf. figur 2) bestod omkring 1800 af fem sogne, Ørsted, Voer og Estruplund, der havde fælles præst, samt Udby og Holbæk, der ligeledes havde fælles præst. Herredet havde et samlet areal på ca. 110 km².

Til belysning af disse sognes befolkningsforhold omkring 1800 er benyttet navnelisterne fra folketællingerne den 1. juli 1787 og 1. februar 1801, kirkebøgernes oplysninger om navne på fødte, døde og viede samt lægdsrullernes hovedlister for årene 1789, 1792, 1795, 1798 og 1800 og tilganglister for årene 1793–1801. Derimod er navne på konfirmerede og oplysninger fra skifteprotokoller o. l. kun i mindre omfang anvendt til bekræftelse af usikre forhold fra det øvrige materiale, og deres data indgår ikke direkte i den videre bearbejdelse.

Folketællingerne 1787 og 1801

De to benyttede folketællinger foregik efter samme retningslinier (jf. re-skripter af 11.5.1787 og 28.11.1800), idet der af rentekammeret udfor-medes skemaer, hvorpå der for hver enkelt indbygger skulle oplyses 1) fulde navn, 2) stilling i familien, og for børnenes vedkommende, om bør-nene var født i eller uden for ægteskab, samt i tilfælde af flere ægteskaber, da i hvilket ægteskab ¹³, 3) alder, det løbende år medregnet, 4) civilstand (ugift, gift etc.) og 5) erhverv.

Arbejdet med indsamlingen skulle på landet ske ved præsterne, der skulle tilkalde husstandsoverhovederne, for at de kunne give oplysnin-ger om alle i husstanden, og således at såfremt optællingen ikke kunne ske på en dag, skulle den kunne strække sig over flere søndage, men alli-gevel kun omfatte personer, der var i live den 1. juli, henholdsvis den 1. februar.

Ved udfyldelse af mandtalslister blev befolkningen derfor delt op i »familier«, og ifølge rentekammerets forestilling skulle fordelingen på »familier« ske ved »at enhver ved Tællingen regnes til det Huus, hvori han sover: at naar en Person, som sædvanlig sover i et Huus, er fravæ-rende, enten alene i Forretninger i Landet, eller og udenlands med det Forsæt at komme tilbage, f. Ex. til Søes, saa regnes han til den Familie, fra hvilken han er bortreist og til hvilken han agter sig tilbage«. Man talte således de jure befolkningen i modsætning til moderne folketællin-gers opgørelse af de facto befolkningen (den på tællingstidspunktet tilste-deværende befolkning).

På grundlag af disse oplysninger er det således muligt for hver person i folketællingerne at opgøre følgende oplysninger: Opholdssogn, køn, al-der (men ikke fødselsdag), eventuel ægtefælles alder (undtagen, hvor æg-tefællen lever i en anden husstand og ikke har kunnet identificeres i denne), civilstand, størrelsen og sammensætningen af den husstand, hvori personen opholder sig, stilling i husstanden, erhverv og som oftest findes også oplysninger om type af bolig (gård, hus, boelsted, inderste).

Det samlede antal personer, disse oplysninger har kunnet gives om ved de to folketællinger, fremgår af tabel 1.

Kirkebogsoplysninger om døbte

Kirkebøgerne for herredets sogne er alle bevaret for den pågældende pe-riode og giver for de døbtes vedkommende oplysninger om dåbsdag, dø-

13. I 1801 spurgtes kun om stilling i familien.

Tabel 1. Befolkningens størrelse i Rovsø herred ved folketællingerne 1787 og 1801

Sogn	1787	1801
Udby	239	256 ¹
Estruplund	274	263
Voer	237	240
Holbæk	378	406
Ørsted	1006	1069
I alt	2134 ²	2234 ^{1 2}

1. Den officielle statistik opgiver 1801-befolkningen i Udby til 258 og i hele herredet til 2236. Forskellen skyldes en fejltælling på 2 personer i den officielle statistik.
2. Befolkningstætheden på 19 pr. km² i 1787 og 20 pr. km² i 1801 er typisk for land-distrikterne i de østjyske amter i slutningen af det 18. århundrede.

benavn samt om faderens navn og hjemsted ¹⁴ og endelig navne på faddere og den, der bar barnet. Fødselsdato findes ikke opgivet for de tidligst fødte i perioden, men medtages fra 1791 i kirkebøgerne for Estruplund, Voer og Ørsted sogne og fra 1794 for Holbæk og Udby sogne. Moderens navn for børn født i ægteskab medtages fra 1791 for Estruplund, Voer og Ørsted sogne og fra 1794 for Holbæk og Udby sogne. Af vigtige demografiske data savnes i kirkebøgerne oplysninger om forældrenes alder ved barnets fødsel, tidsafstand mellem forældrenes indgåelse af ægteskab og barnets fødsel samt om barnets nummer i ægteskabet. Disse oplysninger er i videst muligt omfang søgt fremskaffet fra de øvrige anvendte kilder (jfr. s. 94), og i undersøgelsen indgår derfor – så vidt de har kunnet findes – følgende oplysninger for hver person, der er født i de fem sogne mellem 1.7.1787 og 1.2.1801: Køn, fødesogn, fødselsmåned, fødselsår, faders og

Tabel 2. Fødsler i Rovsø herred 1787–1801 efter kirkebøgerne

Sogn	Antal fødsler	Heraf udenfor ægteskab	Fødsels-måned kendt	Faders alder fundet	Moders alder fundet	Forældres vielsesår fundet	Barnets nummer fundet
Udby	127	2	92	122	123	116	114
Estruplund	127	5	25	113	114	83	76
Voer	114	9	31	91	95	98	89
Holbæk	184	7	137	163	162	161	151
Ørsted	406	14	130	355	359	329	308
I alt	958	37	415	844	853	787	738

14. For børn født uden for ægteskab oplyses dog både moderens og den udlagte barnefaders navn.

Tabel 3. Vielser i Rovsø herred 1787–1801 efter kirkebøgerne

Sogn	Antal viede personer	Heraf			
		Indgået i 1. ægteskab	Egen alder fundet	Begge ægte- fællers alder fundet	
Udby	80	} Mænd Kvinder	161 176	220 229	212 212
Estruplund	56				
Voer	58				
Holbæk	100				
Ørsted	250				
I alt	544	337	449	424	

moders alder ved fødslen, årstal for forældres indgåelse af ægteskab samt barnets nummer i børneflokk.

Det samlede antal personer, der findes i kirkebøgernes dåbslister for den nævnte periode, fremgår af tabel 2.

Kirkebogsoplysninger om vielser

Kirkebøgernes oplysninger om vielser (og trolovede indtil 1798) indeholder kun datoen for handlingen og de viedes navne samt i meget få tilfælde navnet på en af eller begge de viedes fædre, hvorimod der normalt savnes pålidelige oplysninger om de viedes civilstand forud for vielsen, ligesom alderen ved vielsen ikke findes opgivet. Ved den benyttede fremgangsmåde (jf. s. 94) er disse mangler søgt afhjulpet, således at der – så vidt muligt – for hver i perioden viet person indgår følgende oplysninger: Sogn, hvor vielsen har fundet sted, vielsesår, egen og ægtefælles alder ved ægteskabets indgåelse samt egen og ægtefælles civilstand forud for vielsen.

Det samlede antal personer, disse oplysninger har kunnet gives om, fremgår af tabel 3.

Kirkebogsoplysninger om begravelser

Kirkebøgernes oplysninger om begravelser indeholder dato for begravelsen og den begravedes alder. For voksne mænd og voksne ugifte kvinder desuden det fulde navn, for børn fornavn (til tider udeladt) og faderens navn, mens gifte kvinder og enker enten er nævnt ved eget navn samt ægtemandens navn eller blot omtales som NN's kone (enke). Fra 1791 indeholder kirkebøgerne for Estruplund og Voer Sogne, og fra 1796 kirkebogen fra Ørsted tillige dødsdagen. I undersøgelsen indgår derfor for hver person, der er begravet i perioden, følgende oplysninger: Sogn, hvor

Tabel 4. Begravelser i Rovsø herred 1787–1801 efter kirkebøgerne

Sogn	Antal begravelser
Udby	102
Estruplund	109
Voer	90
Holbæk	147
Ørsted	394
I alt	842

begravelsen har fundet sted, døds måned, dødsår og alder ved dødsfald. Døde under 1 år er yderligere fordelt på dødfødte, levendefødte, der er døde i første levemåned, levendefødte, der er døde i 2.-6. levemåned, og levendefødte, der er døde i 7.-12. levemåned.

Det samlede antal dødsfald, der indgår i bearbejdelsen, fremgår af tabel 4.

Lægdsrullerne

Ved nyordningen af udskrivningsvæsenet i 1788 blev landet inddelt i lægd, Rovsø herred således i fem lægd, og for hvert af disse findes bevareret lægdsrulle, der opregner den tjenstdygtige mandlige befolkning af bondestand under ca. 44 år. Den tidligste lægdsrulle for herredet er fra 1789. Heri findes for hver registreret person opgivet fødested, alder, højde, opholdssted og forskellige anmærkninger, bl. a. om militær tjenestetid. Nye lister findes udarbejdet i 1792, 1795, 1798 og 1800, og listerne suppleres af årlige tilgangslistes fra og med 1793, der indeholder navne på nyfødte, tilflyttede og personer, der ikke tidligere er blevet registreret på grund af ukendskab til deres eksistens. Fra 1793 indeholder rullerne desuden kryds-henvisninger til andre lægders ruller, der gør det muligt at følge, hvorfra og hvortil flytninger er sket. Ved den nedenfor beskrevne bearbejdelse af materialet er der alene taget hensyn til lægdsrullemateriale for de personer, der tillige er fundet i materialet fra folketællinger og kirkebøger (jf. dog s. 120), og for disse personer indgår således følgende oplysninger i undersøgelsen: Alder, fødesogn og antal flytninger mellem lægd i perioden.

En oversigt over personer i lægdsrullerne ses i tabel 5.

Fremgangsmåde ved bearbejdelse af materialet

For at kunne sammenholde oplysninger om samme person fra flere af de benyttede kilder, er der foretaget en gennemgang af kilderne for at

Tabel 5. Personer i lægdsrullerne for Rovsø herred 1789–1800

Lægds- nummer 1788 ¹	Lægds- nummer 1793 ¹	Sogne under lægdet	Antal personer		Enkelt- personer i alt	Heraf indgår i under- søgelsen
			1789	1800		
44	71	Holbæk og Udby	180	184	} 1102	857 ²
45	72	Estruplund	89	77		
46	73	Del af Ørsted	143	169		
47	74	Del af Ørsted	125	140		
48	75	Voer	72	76		
I alt			609	646		

1. Lægdsnumrene af 1788 gælder Dronningborg amt, numrene af 1793 gælder det nydannede Randers amt.
2. De 245 personer fra lægdsrullerne, der ikke indgår i undersøgelsen er dels personer, der ikke har kunnet identificeres i de ovennævnte kilder, dels personer, der både er tilflyttet og fraflyttet herredet mellem folketællingerne.

fastslå, hvilke personer, der findes i flere af disse. Som udgangspunkt er valgt personer i 1787-tællingen og kirkebøgernes dåbslister, der – hvis personerne ikke er bortvandret fra herredet – må findes enten i 1801-tællingen eller i kirkebøgernes begravelseslister, såfremt der ikke foreligger en manglende registrering et af disse to steder. Personer fra 1801-tællingen eller begravelseslisterne, der ikke findes ad denne vej, indgår sammen med viede, der ikke er fundet noget andetsteds, selvstændigt som tilvandrede eller tidligere uregistrerede.

Denne identifikationsproces, der oprindeligt var tænkt udført maskinelt ved sortering på grundlag af navnet, har i stedet måtte foretages manuelt, idet navnene viste sig ikke at være et tilstrækkeligt sikkert identifikationsgrundlag, dels fordi antallet af fornavne var stærkt begrænset (jf. tabel 6), så forvekslinger let kunne forekomme, dels fordi samme person hyppigt forekommer med forskelligt efternavn i to forskellige kilder. Ved den manuelle bearbejdelse har en række derved fremkomne tvivlstilfælde kunnet afgøres gennem supplerende oplysninger om familieforhold m. v., således at der er opnået den i tabel 7 viste mængde af identifikationer.

Til disse oplysninger er føjet de data, der har kunnet findes i vielsesregister og lægdsruller, og gennem sammenligninger mellem oplysninger om samme person fra flere forskellige kilder, har det været muligt at finde en stor del af de demografiske oplysninger, der som nævnt ovenfor savnedes i de oprindelige kilder. I et vist omfang er der yderligere ved studier af kirkebøgerne for tiden forud for 1787 fundet oplysninger

Tabel 6. Fordeling af 1787-folketællingens personer efter fornavn ¹

Mænd	%	Kvinder	%
Jens	17	Anna	23
Peder	11	Maren	16
Niels	11	Kirsten	12
Søren	10	Mette	8
Rasmus	9	Karen	8
Christen	8		
Anders	6		
Øvrige navne	28	Øvrige navne	33
I alt	100	I alt	100

1. Incl. sammensætninger.

om tidspunkter for ægteskabs indgåelse, fødselsår og antal børn født i ægteskaber indgået forud for 1787. Hvor manglende oplysninger – f. eks. aldersangivelser – har kunnet hentes fra mere end én kilde, er primært anvendt kirkebøgernes dåbsangivelse. Hvor denne ikke er fundet, er i stedet anvendt lægdsrullens angivelse, dernæst 1787-tællingens, 1801-tællingens, og kun hvis ingen af disse fandtes, kirkebogens angivelse ved begravelsen.

Efter at der således er samlet alle fra kilderne tilgængelige oplysninger om hver enkelt person, er disse oplysninger omskrevet i en- eller tocifrede koder og overført til hulkort, således at hver person har fået sit hulkort ^{14a}. Hulkortenes oplysninger er dernæst ved anvendelse af simpel maskinel hulkortsortering eller – for de større tællingers og beregningers vedkom-

Tabel 7. Antallet af identificerede personer fra ét register til et andet

	Samlet antal personer	Heraf også fundet i					Ikke fundet andetsteds
		1787-tælling	Dåbslister	Begravelseslister	1801-tælling	Vielsesregister	
1787-tælling	2134	–	–	336	819	(200)	979
Dåbslister	958	–	–	248	590	–	120
Begravelseslister	842	336	248	–	–	(32)	258
1801-tælling	2234	819	590	–	–	(384)	825
Vielsesregister	518 ¹	(200)	–	(32)	(384)	–	–

1. 34 personer, der er viet mere end én gang i perioden 1787–1801 er kun medregnet én gang.

14a. Kodningen er foretaget i samarbejde med stud. mag. Tove Elklit og stud. mag. Karen Halmind.

mende – ved hjælp af edb benyttet til udarbejdelse af tabeller, der viser sammenhængen mellem sæt af oplysninger.

I alt er der udskrevet flere hundrede sådanne tabeller, hvoraf de i det følgende anvendte udgør et beskedent uddrag. De udskrevne tabeller har dels skullet tjene som kontrol på en række af kildernes angivelser, dels skullet danne grundlag for den demografiske analyse, der har været undersøgelsens hovedopgave.

Kildematerialets pålidelighed

Aldersangivelser

Da en række oplysninger om samme person findes i mere end en af de anvendte kilder, er det muligt gennem sammenligninger at foretage en kontrol af disse datas indbyrdes overensstemmelse. Dette gælder således med hensyn til den opgivne alder. For at efterprøve pålideligheden heraf er først foretaget en sammenligning af aldersangivelserne for de 819 personer, der ifølge tabel 7 findes både i 1787-tællingen og 1801-tællingen. Der skulle her forventes en aldersforskel for hver person på 13 eller 14 år, og denne værdi opnås omtrent ved at se på den gennemsnitlige alders-

Tabel 8. Fordeling af aldersforskelle for samme person i 1787-tællingen og 1801 tællingen

Værdi af alder 1801 ÷ alder 1787 ÷ 13	Alder 1787 (løbende år medregnet)						
	1-9 år	10-19 år	20-29 år	30-39 år	40-49 år	50-59 år	60 år og derover
	Antal personer						
÷ 6 eller mindre	3	2	1	2	5	5	2
÷ 5	2	0	3	0	4	1	0
÷ 4	2	0	0	1	2	2	1
÷ 3	10	0	1	1	7	2	2
÷ 2	17	2	4	5	9	5	2
÷ 1	31	6	7	9	9	4	5
0	43	13	14	18	23	13	7
+ 1	26	32	37	37	32	13	10
+ 2	10	18	25	26	15	13	4
+ 3	7	8	14	20	18	13	3
+ 4	3	7	9	9	12	3	1
+ 5	0	5	10	4	11	2	1
+ 6 eller mere	1	4	11	11	16	9	2
I alt	155	97	136	143	163	85	40
Gennemsnit	÷ 0,3	+ 1,6	+ 2,0	+ 1,4	+ 1,3	+ 1,2	+ 0,4
Standardafvigelse	2,07	2,95	2,85	2,96	3,62	3,86	3,46

Tabel 9. Fordeling af aldersforskelle for samme person mellem 1787-tællingen og begravelseslisterne

Værdi af variablen V ¹	Alder 1787 (løbende år medregnet)								
	1-9 år	10-19 år	20-29 år	30-39 år	40-49 år	50-59 år	60-69 år	70-79 år	80-89 år
	Antal personer								
÷ 6 eller mindre	0	0	0	3	5	4	9	6	0
÷ 5	0	0	0	0	0	0	0	2	0
÷ 4	0	0	0	0	1	5	5	2	1
÷ 3	0	1	0	2	4	6	2	1	2
÷ 2	1	1	0	1	4	5	5	0	2
÷ 1	10	4	3	2	5	6	8	6	0
0	20	6	9	8	7	14	15	10	1
+ 1	10	1	3	6	8	11	10	6	2
+ 2	1	0	1	0	0	7	6	2	3
+ 3	0	0	0	1	1	3	8	4	1
+ 4	0	0	0	0	1	2	1	2	0
+ 5	0	0	0	0	1	0	1	1	0
+ 6 eller mere	0	0	0	2	3	0	6	4	3
I alt	42	13	16	25	40	63	76	46	15
Gennemsnit	0,0	÷0,6	+0,1	+0,6	÷0,8	÷0,9	÷0,8	+0,3	+2,0
Standardafvigelse	0,81	1,00	0,78	5,88	4,92	3,29	5,35	4,78	5,56

1. Se teksten med hensyn til definition af V.

forskel for alle personer, idet aldersforskellen da er 14,2 år. Det ses dog af tabel 8, at der er en betydelig spredning omkring gennemsnittet, mest udpræget for de ældste aldersklasser. Ekstremerne er en person, der har opgivet samme alder ved begge tællinger, og en anden, der opgiver en 27 år højere alder i 1801 end i 1787. De i tabellen beregnede værdier for spredningen angiver formodentlig et minimum, da det er mere sandsynligt, at en identifikation ikke har fundet sted for personer, hvor der er stor fejl i aldersangivelserne, end for personer med korrekt aldersangivelse. En del af de mindre afvigelser kan forklares ved en tendens til at opgive runde aldre, som især er udbredt for de ældre aldersklasser (jf. s. 100). Beregningerne viser, at der ved anvendelse af et stort antal persons alder ifølge folketællingerne til at bestemme vigtige demografiske data som vielsesalder og forældres alder ved børnenes fødsel skulle kunne opnås et relativt nøjagtigt gennemsnitsresultat.

En tilsvarende beregning kan foretages ved at sammenligne alderen, der er opgivet i 1787, med kirkebogens opgivelse af alder ved dødsfald for de 336 personer, der ifølge tabel 7 er fundet i begge de to nævnte li-

ster. Da dødstidspunktet er forskellig for de enkelte personer, er sammenligningen kun mulig ved at inddrage dødsåret i beregningen, og der er derfor fundet fordelingen for variabelen V, bestemt som:

$$V = \text{Dødsalder} \div \text{alder i 1787} \div \text{dødsår} + 1787;$$

Fordelingen for denne variabel fremgår af tabel 9, der viser den samme tendens, som er fremgået af sammenligningen mellem de to folketællingers aldersangivelser, og således tjener til at bekræfte de slutninger, der ovenfor er draget med hensyn til muligheden for at anvende aldersopgivelserne i den efterfølgende analyse. Det synes dog, som om der bør vises overordentlig stor tilbageholdenhed med at anvende begravelseslisternes aldersangivelser for de ældste årgange på grund af den overordentlig store spredning omkring gennemsnittet, og denne kilde er derfor heller ikke anvendt ved de følgende beregninger.

Det er endeligt muligt at foretage en sammenligning mellem fødselsår for de i perioden fødte og den aldersangivelse, der findes i 1801-tællingen for de 590 fødte, der er genfundet i denne tælling. Fordelingen for den variabel, der bestemmes som: $1801 \div \text{fødselsår} \div \text{alder i 1801}$, har et gennemsnit på $+ 0,3$ og en så lav standardafvigelse som $0,87$, idet der næsten ingen værdier findes uden for ± 2 år.

Civilstandsangivelser

For de 819 personer, der findes i begge folketællingerne, kendes civilstanden på begge tidspunkter, og ved sammenligninger med oplysninger fra vielseslisterne og med den eventuelle ægtefælles navn kan eventuelle ændringer kontrolleres. Der er kun i et tilfælde fundet en forkert angivelse, idet en person har opgivet at leve i andet ægteskab, men må have levet i tredje ægteskab i 1801.

Dødfødtes placering

Anvendelse af den officielle statistiks oplysninger om fødte og døde har været vanskeliggjort af, at præsternes praksis med hensyn til placeringen af de dødfødte ikke har været ensartet, således at man ikke på landsplan ved, hvilke korrektioner det er nødvendigt at foretage i de publicerede tal for at få de dødfødte med både i dåbs- og begravelsesopgørelserne ¹⁵.

15. Adolph Jensen foretager i *Befolkningsforhold i de nordiske Lande i det 18. århundrede* (i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1935) et fradrag i dødstillene på 2 % før 1780 og 1 % derefter. Aksel Lassen foretager i *Fald og fremgang*, 1965 et fradrag på 5 %.

Tabel 10. Korrektioner i fødselstallene for manglende dødfødte

Sogn	Fødsler ifølge kirkebog	Personer, der mangler i dåbslisterne		Samlet antal fødte	Heraf dødfødte
		Dødfødte	Andre		
Udby	127	1	0	128	9
Estruplund	127	2	0	129	13
Voer	114	2	1	117	8
Holbæk	184	1	0	185	9
Ørsted	406	24	42	472	24
I alt	958	30	43	1031 ¹	63

1. Heraf er faderens alder fundet for 901, moderens alder for 910, forældrenes vielsesår for 801 og barnets nummer i ægteskabet for 789.

I Rovsø herred har de to præster i de fire nordlige sogne som hovedregel medtaget de dødfødte i kirkebogen under døbt med bemærkningen: »(Dato) fik NN's hustru et (en) dødfødt barn (søn/datter)«, og barnet findes desuden indført i begravelsesregistret på linie med de øvrige begravelser. Der er i disse sogne kun fundet 7 fødte i begravelseslisterne, som der mangler oplysninger om i dåbslisterne.

Præsten i Ørsted har derimod konsekvent i dåbslisterne kun medtaget børn, som er blevet kirkedøbt, således at ikke blot de dødfødte, men også de børn, der er døde i løbet af den første levemåned, der normalt gik, før barnet fremstilledes i kirken, mangler i fødselslisterne, men findes i begravelseslisterne. Som følge heraf er der i sognet 66 fødsler mellem 1787 og 1801, der ikke findes i fødselslisterne, men som i de følgende beregninger bør medtages blandt de fødte.

Af denne grund må fødselstallene i tabel 2 underkastes de i tabel 10 viste korrektioner.

Der er således tale om en korrektion på mellem 7 og 8 % i fødselstallene eller mere end det tillæg, der ved forskellige undersøgelser er blevet anvendt på landsomfattende analyser.

Underregistrering ved folketællingerne

Fremgangsmåden ved undersøgelsen giver ikke mulighed for at konstatere, i hvilket omfang personer er blevet glemt ved folketællingerne. Det ses af tabel 7, at mellem $\frac{1}{3}$ og halvdelen af personerne i 1787-tællingen og 1801-tællingen ikke er identificeret i andre registre, men en del af disse mangler kan forklares ved vandringer (jf. tabel 31), og de øvrige kan enten skyldes, at identifikation ikke har kunnet ske på grund af

utilstrækkelige oplysninger eller manglende registrering. Hvordan den nøjagtige fordeling er på disse forhold, kan ikke siges. I et enkelt tilfælde er der i 1801-tællingen konstateret dobbeltregistrering, idet et barn både er talt med hos forældrene i et sogn og som plejebarn hos en anden familie i et andet sogn.

Befolkningens sammensætning 1787 og 1801

Aldersfordeling

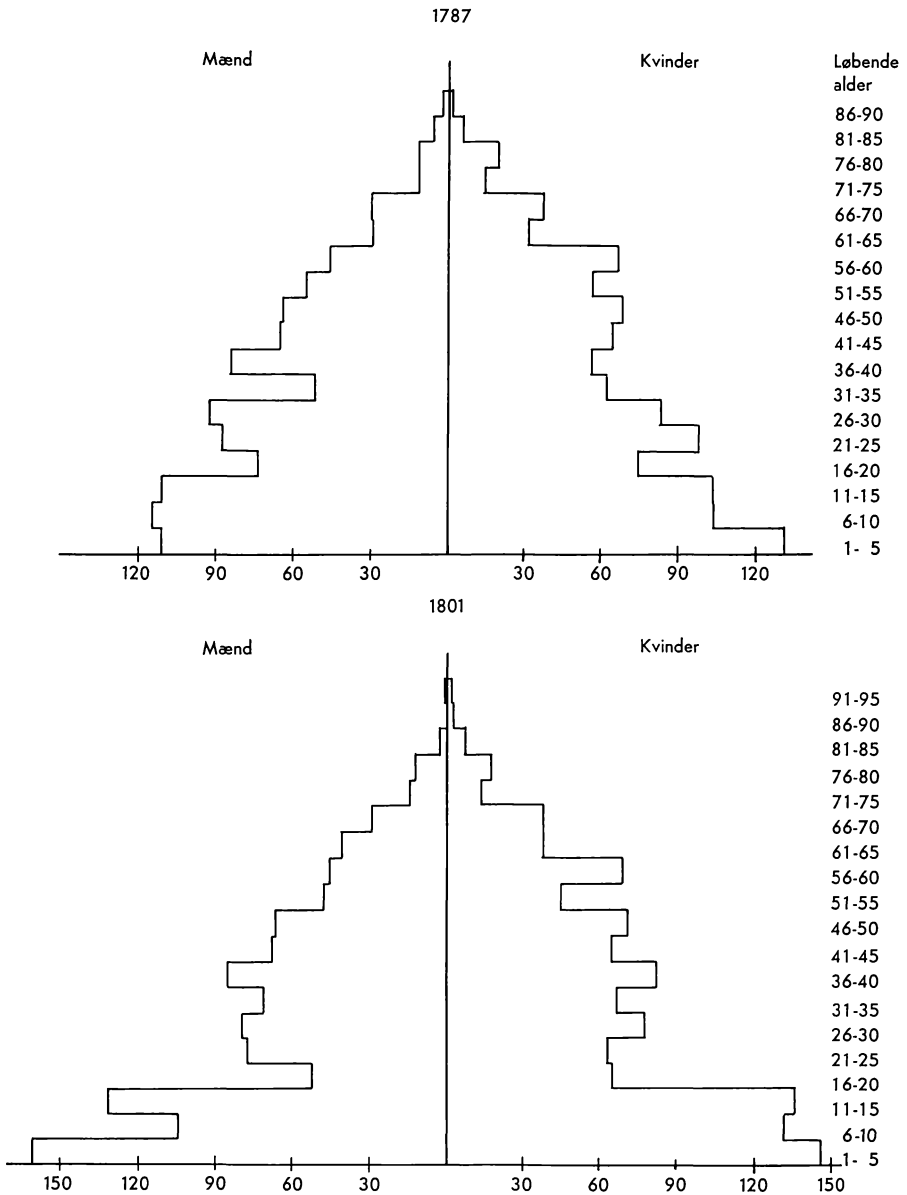
Aldersfordelingen for befolkningen i Rovsø herred i 1787 og 1801 fremgår af figur 3. Figuren viser en meget uregelmæssig fordeling, der for de ældre årganges vedkommende til dels kan forklares af den tidligere omtalte tendens til ophobning omkring runde aldre. Mest udpræget er dette fænomen for kvinder i 1787, hvor de femårsgrupper, der indeholder aldrene 50, 60, 70 og 80 år, alle omfatter et større antal personer end de omkringliggende femårsgrupper.

Forklaringen på den uregelmæssige fordeling på de yngre aldersgrupper må i højere grad søges i det stærkt vekslende fødselstal fra år til år, f. eks. nedgang i forbindelse med år med dårligt høstudbytte. Et karakteristisk eksempel herpå er de lave fødselstal og/eller den store børnedødelighed i 1771 (jf. tabel 11), der viser sig som kraftige indsnit i 1787-figurens alderspyramide for aldersgrupperne 16–20 år, og også første halvdel af 1780-erne og 1790-erne har haft år med relativt beskedent fødselstal. En medvirkende årsag til, at antallet af 16–25 årige både i 1787 og 1801 er betydeligt mindre end af personer i de yngre aldersklasser, kan være, at herredet havde en betydelig nettobortvandring (jf. s. 120), som typisk begynder med aldersklasserne 16-20 år.

Såfremt aldersfordelingen sammenfattes i større grupper end de i figuren anvendte femårs-, udjævnes naturligvis det uregelmæssige forløb, men af den i tabel 12 viste relative fordeling fremgår det, at der er en

Tabel 11. Uddrag af 1787-folketællingens aldersangivelser

Løbende alder 1787	Svarer til fødselsår	Antal mænd	Antal kvinder	I alt 1787
14	1773–74	25	21	46
15	1772–73	26	18	44
16	1771–72	9	5	14
17	1770–71	13	12	25
18	1769–70	16	21	37
19	1768–69	20	12	32
20	1767–68	16	24	40

Figur 3. Aldersfordeling for befolkningen i Rovsø herred 1787 og 1801.

Tabel 12. Relativ aldersfordeling for befolkningen i Røvsø herred 1787 og 1801

Løbende alder	Mænd		Kvinder	
	1787	1801	1787	1801
	%		%	
1–15	32	37	31	37
16–30	24	19	24	18
31–45	19	20	17	19
46–65	19	19	21	19
Over 65	6	5	7	7
I alt	100	100	100	100

karakteristisk forskel på befolknings sammensætningen i 1787 og 1801, idet der for begge køns vedkommende er sket en stigning i andelen af børn (aldersklasserne 1–15 år), mens andelen af unge (16–30 år) er faldet. For de ældre aldersklassers vedkommende er den eneste forskel af betydning mellem 1787 og 1801 det større antal kvinder i aldersklasserne 31–45 år i 1801. Da der netop i disse aldersklasser findes de grupper, der i samtiden havde den største frugtbarhed (jf. s. 112), kan heri ligge en forklaring på det store børnetal.

En sammenligning mellem de to køns aldersfordeling viser det – også fra senere tider – velkendte forhold, at der er flest kvinder blandt de ældste årgange.

Fordeling efter civilstand

Fordelingen efter civilstand i 1787 og 1801, der fremgår af tabel 13, viser en overordentlig stor overensstemmelse mellem de to folketællinger, hvilket forekommer overraskende på grund af den ændrede alderssammensætning. Tabel 14 viser da også, at ensartetheden ikke længere gælder, når befolkningens civilstand opgøres på aldersgrupper, idet der så i 1801 er relativt flere gifte blandt de 20–40 årige end i 1787, mens det omvendte er tilfældet for de 40–50 årige. Dette kan muligvis fortolkes som et resultat af, at små giftefærdige årgange er blevet kompenseret ved en høj ægteskabsprocent, fordi relativt flere da kunne overtage en gård, et hus o. l., mens omvendt store giftefærdige årgange resulterede i en lav ægteskabsprocent.

Det ses tillige af tabel 13, at der er relativt få enkemænd sammenlignet med enker, hvilket dels skyldes kvindens højere levealder og det

Tabel 13. Befolkningens fordeling efter køn og civilstand 1787 og 1801 i Rovsø herred

Civilstand	Mænd		Kvinder	
	1787	1801	1787	1801
	%		%	
Ugifte	59	58	53	53
Gift, første gang	31	31	30	30
Gift, anden gang	7	6	7	7
Gift, tredje gang eller mere	1	1	1	1
Gift, ukendt gang	0	2	0	1
Enke efter 1. ægteskab	2	2	8	7
Enke efter 2. ægteskab	0	0	1	1
	100	100	100	100

forhold, at ægtemanden normalt var ældre end sin hustru (jf. s. 110), dels at enkemænd som hovedregel blev gift igen meget hurtigt efter, at deres hustru var død og da hyppigt med en ikke tidligere gift kvinde.

Erhvervsforhold

De fem behandlede sogne var typiske landsogne, hvis indbyggere i stort omfang var fæstere under herredets tre hovedgårde, Estruplund, Holbækgård og Stenalt. Landbruget var det dominerende erhverv med gårdbrug som det mest udbredte. En del landbrugere, hovedsagelig husmænd, havde desuden nogen håndværksvirksomhed ved siden af, især smede og

Tabel 14. Befolkningens fordeling efter alder og civilstand 1787 og 1801 i Rovsø herred

Løbende alder	1787			1801		
	Ugifte	Gift	Enker (enke-mænd)	Ugifte	Gift	Enker (enke-mænd)
1-19	100	0	0	100	0	0
20-24	93	7	0	90	10	0
25-29	65	35	0	61	38	1
30-34	36	61	3	32	67	1
35-39	23	77	0	20	79	1
40-44	10	85	5	15	82	3
45-49	5	90	5	8	88	4
50-59	4	84	12	4	89	7
60-69	3	67	30	8	71	21
70-79	0	59	41	2	44	54
80-89	4	34	62	0	29	71

Tabel 15. Erhvervsfordelingen i Rovsø herred 1787

Erhverv	Over- hoved	Hustru af over- hoved	Barn af over- hoved	Andre familie- medlem- mer	Tjene- stefolk	Andre	I alt
Godsejere	4	1	2	3	35	0	45
Gårdmænd	179	167	405	29	337	0	1117
Husmænd	70	47	74	7	8	0	206
Boelsmænd	12	8	12	–	8	0	40
Daglejere	7	5	3	–	0	0	15
Landbrug i øvrigt	16	12	36	1	31	1	97
Landbrug i alt	288	240	532	40	419	1	1520
Fiskeri, søfart	2	1	4	1	7	–	15
Landbrug og håndværk	58	44	83	2	11	2	200
Håndværk alene	21	17	25	6	4	10	83
Handel	2	1	3	–	1	–	7
Landbrug og immaterielle erhverv	1	1	4	–	–	–	6
Immaterielle erhverv	9	8	20	1	23	–	61
Landbrug og betleri	4	2	5	–	–	–	11
Betleri o. l.	25	5	16	21	–	7	74
På aftægt	5	–	3	4	5	1	18
Andet eller uangivet	61	15	31	2	–	30	139
I alt	476	334	726	77	470	51	2134

vævere samt nogle enkelte tømrere og snedkere. Kun i mindre omfang fandtes familier, der udelukkende levede af håndværk og boede i jordløse huse. De øvrige erhverv, herunder fiskeri og søfart, nævnes i folketællingslisterne kun i ubetydeligt omfang trods herredets lange kystlinie. Det kan dog ses af lægdsrullerne, at adskillige sønner fra familier bosat i herredet, tilbragte nogle år til søs som skibsdreng o. l., og vielsesregistre-
ne viser også flere eksempler på, at fremmede søfolk har giftet sig ind i familier i herredet, men de har som oftest efter indgåelse af ægteskab op-
hørt med at sejle hele året og er i folketællingerne opført som landbrugere. Adskillige unge, der ifølge lægdsrullen for 1800 befandt sig til søs, er ikke opført på folketællingslisterne for 1801, skønt dette burde være til-
fældet efter instruktionen i reskriptet af 28.11.1800 (jf. s. 90), og de på-
gældende personer findes heller ikke opført under kaptajnens familie, hvor
denne har kunnet findes for en række Randersskibes vedkommende. Det
er derfor sandsynligt, at de pågældende ikke er blevet talt i 1801. Er-
hvervsfordelingen fremgår i øvrigt af tabel 15 og 16. Der er mellem 1787
og 1801 kun sket mindre skift i strukturen, og disse kan til dels skyldes
forskelle i fremgangsmåden ved opdelingen på erhverv ved de to tællinger.

Tabel 16. Erhvervsfordelingen i Rovsø herred 1801

Erhverv	Antal personer						
	Overhoved	Hustru af overhoved	Barn af overhoved	Andre familie-medlemmer	Tjenestefolk	Andre	I alt
Godsejere	3	3	6	–	47	–	59
Gårdmænd	176	161	417	47	266	3	1070
Husmænd	55	44	77	14	2	2	194
Boelsmænd	22	20	26	3	7	–	78
Daglejere	18	15	36	5	–	2	76
Landbrug i øvrigt	32	21	43	5	15	7	123
Landbrug i alt	306	264	605	74	337	14	1600
Landbrug, fiskeri og søfart	5	7	27	1	2	–	42
Fiskeri og søfart uden landbrug	3	3	2	1	–	3	12
Landbrug og håndværk	48	39	57	10	8	13	175
Håndværk alene	45	26	63	9	1	–	144
Handel	1	1	1	–	4	–	7
Immaterielle erhverv	10	11	25	3	20	–	69
Landbrug og betleri	2	2	6	–	–	–	10
Betleri o. l.	19	10	23	13	–	24	89
På aftægt	4	2	–	7	2	–	15
Andet eller uangivet	23	3	26	4	6	9	71
I alt	466	368	835	122	380	63	2234

Tabel 17. Familier i Rovsø herred 1787 og 1801 fordelt efter antal familiemedlemmer

Antal personer i husstanden	Antal familier	
	1787	1801
1	58	17
2	82	70
3	53	72
4	60	70
5	70	68
6	54	63
7	45	42
8	27	31
9	11	18
10	6	3
11	8	9
12 eller flere	2	3

Tabel 18. Familier i Rovsø herred 1787 og 1801 med tre generationer

Antal familier med	I alt		Heraf også med andre familiemedlemmer	
	1787	1801		
2 forældre til overhovedet eller ægtefælle	8	10	–	–
1 forælder til overhovedet eller ægtefælle	26	55	5	6
0 forælder til overhovedet eller ægtefælle	442	401	17	15
I alt	476	466	22	21

Tabel 19. Sammensætning af familier med 3–6 familiemedlemmer i Rovsø herred 1787

Antal medlemmer af familien	Familieoverhoved og ægtefælle	Børn af familien	Andre familiemedlemmer	Tjenestefolk	Andre	Personer i alt
3	92	51	6	7	3	159
4	108	85	10	29	8	240
5	131	130	15	71	3	350
6	103	117	11	84	9	324

Husstandssammensætning

Lægger man det i reskripterne af 11.5.1787 og 28.11.1800 omtalte familiebegreb (jf. s. 90) til grund for husstandsopdelingen, fås den i tabel 17 viste sammensætning. Det ses af denne, at den gennemsnitlige familiestørrelse er steget mellem 1787 og 1801 fra 4,4 person til 4,8 person pr. familie, en stigning, som er naturlig som følge af det større børnetal i 1801.

Når den gennemsnitlige familiestørrelse er så relativt beskedent, er forklaringen formodentlig først og fremmest – i modsætning til, hvad man ofte har forestillet sig i fremstillingen af ældre tiders demografiske forhold – at antallet af tregenerationsfamilier er meget beskedent (jf. tabel 18), og det skyldes ikke, at det anvendte familiebegreb kan være fortolket for snævert af de lokale optællere, idet det fremgår af folketællingsmaterialet, at bedsteforældrene typisk lever i boliger, der er helt adskilt fra deres børns. Der ses derfor også i tabel 17 en ophobning omkring to familiestørrelser, en på 1–2 familiemedlemmer, der har en relativt høj gennemsnitsalder, og en på 3–6 personer med en langt lavere gennemsnitsalder, idet sammensætningen her er forældre, børn og tjenestefolk (jf. tabel 19).

Antallet af børn i familien var normalt ikke stort, dels på grund af den

store børnedødelighed (jf. s. 115 ff), dels fordi børnene ofte kom ud at tjene allerede i 9-årsalderen og derfor regnes som tjenestefolk i den familie, hvor de havde arbejde. Af de i 1787 optalte 476 familier fandtes børn af familien i 323 af familierne, og heraf havde 110 familier kun et barn, 98 familier 2 børn, 62 familier 3 børn, 34 familier 4 børn og 19 familier 5 eller flere børn. I 1801 fandtes 124 familier med et barn, 92 familier med 2 børn, 57 familier med 3 børn, 40 familier med 4 børn og 36 familier med 5 børn eller flere.

Forskelle mellem forholdene i 1787 og 1801

Den ovenfor omtalte sammenligning mellem befolkningen i herredet 1787 og 1801 giver som hovedresultat, at der i de mellemliggende år er sket en forskydning i forholdet mellem aldersklasserne, således at der i 1801 var relativt flere børn i herredet, hvilket muligvis kan være et resultat

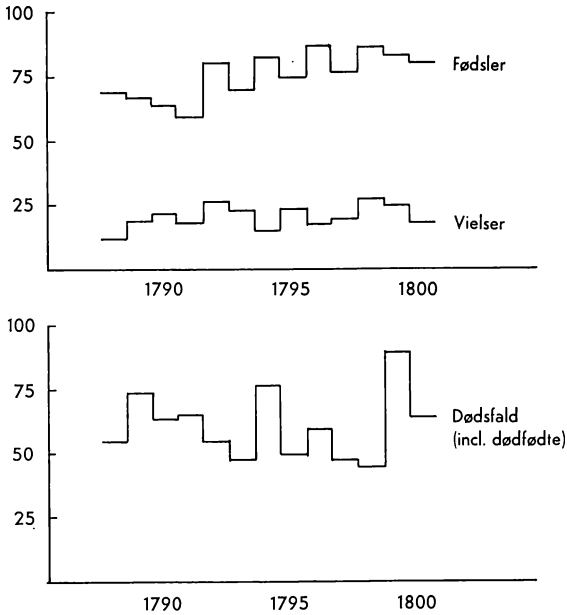
Tabel 20. Vielser, fødsler og dødsfald i Rovsø herred 1787–1801

År	Vielser	Fødte ¹	Dødfødte	Levende-fødte	Døde	
					(incl. dødfødte)	(excl. dødfødte)
1787 ²	3	31	—	31	25	25
1788	11	70	6	64	56	50
1789	19	69	4	65	73	69
1790	21	65	5	60	63	58
1791	19	60	4	56	65	61
1792	27	81	6	75	56	50
1793	22	71	4	67	48	44
1794	14	83	5	78	78	73
1795	22	75	2	73	50	48
1796	19	88	4	84	60	56
1797	20	78	9	69	48	39
1798	28	88	5	83	46	41
1799	24	83	4	79	90	86
1800	18	82	4	78	64	60
1801 ³	5	7	1	6	20	19
I alt	272	1031	63	968	842	779
Arligt gennemsnit	20	76	5	71	62	57
I gennemsnit årlig i promille af befolkningen	9,2	34,8	2,1	32,7	28,4	26,3

1. Incl. dødfødte.

2. 1. juli–31. december.

3. 1. januar–31. januar

Figur 4. Vielser, fødsler og dødsfald i Rovsø herred 1788–1800.

af et større antal gifte kvinder i de aldersklasser, der har den største frugtbarhed, men at der ikke af den grund eller som følge af ændringer i andre forhold er sket større forskydninger i den samlede befolkningsfordeling på civilstand eller erhverv. Navnlig i fordelingen på civilstand måtte man ellers ud fra senere perioders demografiske forhold have ventet en effekt af en ændret alderssammensætning, men forklaringen kan muligvis ligge i, at den afgørende faktor til bestemmelse af vielseshyppigheden i det 18. århundrede snarere har været erhvervsmuligheder end alder.

Befolkningens bevægelser 1787–1801

Hovedkomponenterne i befolkningens bevægelser i perioden 1787-1801 findes opgjort i tabel 29 og figur 4. Da tallene er relativt små, kan de fleste af udsvingene fra år til år skyldes tilfældigheder, men årene med stor dødelighed, der kendes fra den landsomfattende dødelighedsstatistik, nemlig 1794 og 1799, ses dog at have præget udviklingen også i Rovsø herred.

Tabel 21. Vielsesalder for mænd og kvinder i Rovsø herred 1787–1801

Alder	Mænd		Kvinder	
	Alle viede	Førstegangs- viede	Alle viede	Førstegangs- viede
	Antal personer			
16–19	–	–	12	12
20	3	3	10	10
21	1	1	11	11
22	3	2	12	11
23	9	8	12	12
24	7	7	14	14
25	11	9	15	14
26	9	9	7	6
27	11	10	11	9
28	9	9	9	7
29	9	7	11	8
30	10	9	8	7
31	16	14	8	6
32	11	9	9	6
33	16	11	9	9
34	13	12	9	7
35	7	5	3	3
36	8	4	9	7
37	8	6	7	4
38	6	3	3	1
39	5	3	4	1
40–44	16	10	20	9
45–49	9	8	6	1
50–59	17	2	9	1
60–69	5	0	1	0
70–79	1	0	0	0
I alt	220	161	229	176
Gennemsnit	34,5 år	31,6 år	30,3 år	27,6 år
Gennemsnit for de danske landdistrikter 1855–59	31,7 år		28,6 år	

Vielser

Allerede af folketællingernes oplysninger (jf. tabel 14) kan det ses, at antallet af gifte er relativt lavt indtil 25-årsalderen, og at der selv blandt befolkningen i slutningen af tyverne er en klar overvægt af ugifte over gifte. Dette forhold bekræftes af de i undersøgelsen gjorde beregninger af alderen for de personer, der findes i vielseslisterne. Tabel 21 viser, at den gennemsnitlige vielsesalder for mænd i perioden 1787–1801 var 34,5 år og for kvinder 30,3 år, eller henholdsvis 2,8 og 1,7 år højere end det

gennemsnitlige for de danske landdistrikter omkring midten af det 19. århundrede. Da et relativt stort antal mennesker imidlertid som følge af den betydelige dødelighed blev gift mere end én gang, er der en forskel mellem den gennemsnitlige alder for alle viede og første gangs viede på knap 3 år. Spredningen omkring gennemsnitsaldrene er dog betydelig.

Forholdet mellem ægtefællernes alder ved vielsen ses i tabel 22. I hovedparten af ægteskaberne var brudgommen den ældste med i gennemsnit 3,5 år højere alder, men med en spredning fra en mand, der er 40 år ældre end sin kone, til en kone, der er 29 år ældre end sin mand ifølge de gjorte beregninger, der naturligvis må ses på baggrund af den usikkerhed, der er omkring de anvendte kilder for aldersangivelserne (jf. s. 96 ff). Folketællingernes tal viser samme tendens i aldersforskellene, således er manden i de 365 ægtepar i 1787-tællingen, hvor begge ægtefællers alder er kendt, i gennemsnit 2,7 år ældre end konen. Usikkerheden for folketællingernes tal er dog større end for vielsesaldrene, idet der er flere ældre i folketællingernes beregninger, og aldersangivelsernes fejl er som tidligere nævnt voksende med alderen.

Fødsler

Af de i tabel 20 omtalte 1031 fødsler var kun 37 født uden for ægteskab. I betragtning af, at de uden for ægteskab fødte omkring midten af det 19. århundrede udgjorde ca. 10 % af samtlige fødte i landdistrikterne, er dette tal lavt, men passer godt med antagelsen om, at der uden for København

Tabel 22. Vielser i Røvsø herred 1787–1801 fordelt efter ægtefællernes alder

Brud	Brudgom										
	16–19 år	20–24 år	25–29 år	30–34 år	35–39 år	40–44 år	45–49 år	50–54 år	55–59 år	60 år og derover	I alt
16–19 år	–	2	1	7	1	–	–	–	–	–	11
20–24 år	–	6	13	16	12	3	–	1	1	–	52
25–29 år	–	8	11	17	4	2	1	2	1	2	48
30–34 år	–	3	11	13	5	3	2	1	–	–	38
35–39 år	–	3	5	7	2	1	3	2	2	–	25
40–44 år	–	1	2	3	4	6	2	2	1	1	22
45–49 år	–	–	2	–	2	1	–	1	–	1	7
50–54 år	–	–	2	1	1	–	–	1	1	1	7
55–59 år	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
60 år og derover	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
I alt	–	23	47	65	31	16	8	10	7	5	212

Tabel 23. Tidsafstand mellem ægteskabs indgåelse og barnefødsel

	Ægteskabets barnefødsel nr.								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9 eller flere
Samme år som vielse	64	1	–	–	–	–	–	–	–
1 år efter vielse	91	14	1	–	–	–	–	–	–
2 – – –	17	54	5	1	–	–	–	–	–
3 – – –	3	43	18	2	1	–	–	–	–
4 – – –	5	17	34	5	1	–	–	–	–
5 – – –	4	7	27	14	3	1	–	–	–
6 – – –	–	10	19	15	3	2	1	–	–
7 – – –	1	4	8	23	12	3	1	–	–
8 – – –	–	1	2	17	10	3	–	–	–
9 – – –	–	–	7	11	13	6	4	1	–
10 – – –	–	–	–	8	13	6	4	1	–
11 – – –	–	–	1	2	7	9	5	2	2
12 – – –	–	–	1	2	5	13	3	1	1
13 – – –	–	–	–	1	6	8	8	5	1
14 – – –	–	–	–	–	1	–	2	5	1
15 – – –	–	–	–	1	–	2	8	1	6
16 – – –	–	–	–	–	1	–	4	1	4
17 – – –	–	–	–	–	1	1	–	3	4
18 – – –	–	–	–	–	1	–	1	3	1
19 – – –	–	–	–	–	–	–	1	1	4
20 – – – eller mere	–	–	–	–	–	–	–	1	3
I alt	185	151	123	102	78	54	42	25	27
Gennemsnitlig tidsafstand	1,0 år	3,0 år	4,9 år	7,2 år	9,4 år	10,8 år	12,7 år	14,6 år	16,3 år

har været en stigende andel af fødsler uden for ægteskab i løbet af første halvdel af det 19. århundrede¹⁶.

Hertil må dog føjes, at en del førstefødsler i ægteskab er forekommet inden for de første ni måneder af ægteskabet. Det ses af tabel 23, at den første fødsel i ægteskabet normalt er forekommet i samme kalenderår eller kalenderåret efter vielsen, men på grund af manglende fødselsdatoer (jf. s. 91) kan en nøjagtig beregning af tidsafstanden mellem vielse og førstefødsel ikke foretages på hele materialet. Af de i 1798 registrerede 28 vielser var 3 par ikke fastboende i herredet, for to pars vedkommende var bruden over 45 år, og i et tilfælde døde hustruen tre måneder efter vielsen. Af de resterende 22 par fik 21 deres førstefødte barn inden folketællingen 1801, nemlig 6 par inden 3 måneder efter vielsen, 5 par mellem 3 og 9 måneder efter vielsen, 5 par mellem 9 og 12 måneder efter vielsen og de resterende 5 par 1–3 år efter vielsen. Da antallet af aborter er

16. Statistisk Tabelværk, V, A, 5, 1905, s. 109.

ukendt, kan der være tale om et endnu større antal brude, der har været gravide. Afstanden mellem svangerskaberne ses af tabel 23 i gennemsnit at have været ca. 2 år, og i gennemsnit er der blevet født ca. 4 børn i hvert ægteskab.

Forældrenes alder ved barnets fødsel fremgår af tabel 24. På grund af den store frugtbarhed i de yngre aldersklasser er den gennemsnitlige alder kun ganske lidt højere end den gennemsnitlige vielsesalder. Moders alder fordelt efter barnets fødselsnummer er næppe særlig typisk for de seneste fødte børns vedkommende, idet de børn, hvor fødselsnummeret ikke har kunnet findes, især tilhører ægteskaber, der er indgået relativt tidligt.

For at få et udtryk for frugtbarheden (den relative fødselshyppighed) må antallet af fødende mødre i en aldersklasse i perioden sættes i forhold til det samlede antal kvinder i aldersklassen. Antallet af kvinder fordelt på aldersklasser kendes kun i 1787 og 1801, men med hensyntagen til oprykningen af aldersklasser og dødeligheden i de enkelte aldersklasser er det muligt at få et omtrentligt udtryk for det gennemsnitlige antal kvinder i de aldersklasser, der har interesse, i årene 1787–1801. Mødrenes alder kendes kun for 88 % af de fødte børns vedkommende. De manglende 12 % skyldes hovedsagelig familier, der både er til- og fraflyttet herredet mellem 1787 og 1801. Antages det, at de mødre, hvis

Tabel 24. Forældrenes alder ved barnets fødsel

Forældres alder	Faders alder	Moders alder	Heraf moders alder ved barnefødsel nr.									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	
	Antal fødsler											
17–19	–	12	5	2	1	1						
20–24	25	110	49	29	11	3	2	1	1			
25–29	116	215	50	52	44	23	9	3				
30–34	209	266	40	31	38	48	36	17	10	4	3	
35–39	234	198	22	20	19	18	21	23	23	12	8	
40–44	154	95	8	7	7	6	7	7	6	8	15	
45–49	89	13	1			1	2	1	1	1	1	
50–54	36	1						1				
55–59	21											
60–64	12											
65–69	4											
70–74	1											
I alt	901	910	175	141	120	100	77	53	41	25	27	
Gensn. alder	37,5	31,8	28,4	29,3	30,6	32,2	34,1	35,8	36,7	38,2	39,8	

Tabel 25. Beregning af frugtbarheden i Rovsø herred 1787–1801

Moderens alder ved fødsel	Antal fødsler, hvor moderens alder er kendt		Antal fødsler efter tillæg på grund af ukendt alder for moderen		Antal kvinder		Beregnet gennemsnitligt antal
	I alt	Levende-fødte	I alt	Levende-fødte	1787	1801	
15–19 år	12	12	14	14	74	64	84
20–24 år	110	110	125	125	99	63	86
25–29 år	215	200	243	228	84	78	83
30–34 år	266	254	301	289	62	67	80
35–39 år	198	180	224	205	57	81	67
40–44 år	95	83	108	95	65	64	60
45–49 år	13	11	15	13	69	70	56
50–56 år	1	1	1	1	57	44	–
I alt	910	851	1031	970			

Samlet frugtbarhed (Gennemsnitligt årligt antal fødsler i forhold til gennemsnitligt antal kvinder i aldersklassen)

Moderens alder ved fødsel	Rovsø herred 1787–1801		Danske land-distrikter 1860–69	Hele Danmark 1901
	Alle fødte	Levende-fødte	Alle fødte	Levende-fødte
15–19 år	0,0119	0,0119	0,0124	0,0192
20–24 år	0,1067	0,1067	0,1173	0,1474
25–29 år	0,2161	0,2019	0,2330	0,2214
30–34 år	0,2774	0,2656	0,2460	0,2049
35–39 år	0,2465	0,2254	0,2019	0,1522
40–44 år	0,1320	0,1163	0,1124	0,0750
45–49 år	0,0193	0,0166	0,0142	0,0077
Samlet frugtbarhed	5050	4722	4686	4050

alder er ukendt, har haft samme aldersfordeling som de mødre, hvis alder er kendt, kan gennemføres den i tabel 25 viste beregning af frugtbarheden. Som det kunne ventes på grund af den høje vielsesalder, ligger frugtbarheden for aldersklasserne indtil 30-årsalderen på et lavere niveau end i en senere tid, men det er interessant at se, at frugtbarheden for de ældre aldersklasser (30–49 år) er så meget højere end senere tiders, at det fuldt ud kan opveje det lavere niveau for de yngre aldersklasser, hvorved den samlede fertilitet (antallet af børn, som 1000 kvinder vil føde i løbet af aldersårene fra 15–49 år) alligevel ligger på et højere niveau end det,

der sammenlignes med i en senere tid. Såfremt denne tendens er typisk for alle danske landdistrikter i slutningen af det 18. århundrede, har den formodede sænkning af vielsesalderen i løbet af første halvdel af det 19. århundrede således ikke resulteret i et øget antal fødsler, og den engelske hypotese om øget fødselshyppighed vil i så tilfælde ikke kunne passe på forholdene i de danske landdistrikter ved sammenligninger over et langt åremål, hvorimod det synes, som om hypotesen kan passe på korttids-svingninger, som det fremgår af omtalen af den aldersbetingede ægteskabsprocent ovenfor (jf. s. 102).

– Af de registrerede 1031 fødsler kan kønnet ikke bestemmes for 8 dødfødte (1 fra Udby sogn og 7 fra Estruplund sogn), da præsten kun har registreret fødsel (og begravelse) af et dødfødt *barn*. I øvrigt fremgår kønsfordelingen af tabel 26, hvis tal dog er så små, at en typisk seksualproportion næppe kan aflæses af dem. Det ses dog, at tallene for så vidt svarer til det forventede, idet der er født flest drenge, og antallet af dødfødte drenge er betydeligt større end antallet af dødfødte piger. Det ses tillige, at det relative antal af dødfødte ligger en del over det relative antal for de danske landdistrikter i 1840-erne.

Blandt de fødte børn var der 19 tvillingepar, d.v.s. at en tvillingefødsel gennemsnitlig forekom for hver 53. fødsel eller en relativt stor andel sammenlignet med erfaringerne på landsbasis. Tvillingefødslerne forekommer hyppigst i Estruplund sogn med 7 sæt tvillinger eller en for hver 17 fødsler. Formodentlig har særlige arvelige forhold spillet en rolle i dette sogn.

For de hele år, hvor fødselsdatoerne i et sogn findes opgivet, fordeler antallet af fødsler sig på den i figur 5 viste måde. Udsvingene fra måned til måned er beskedne og kan skyldes tilfældigheder. Den ophobning om bestemte »store fødselsmåneder«, der kendes fra senere tiders fødselssta-

Tabel 26. Kønsfordelingen af nyfødte i Rovsø herred 1787–1801

	Alle fødsler	Heraf dødfødte	Levende-fødte	Dødfødte i promille af alle fødsler	
				Rovsø herred 1787–1801	De danske landdistrikter 1840–49
Drenge	516	31	485	mindst 60	50
Piger	507	24	483	mindst 47	38
Ukendt køn	8	8	–		
I alt	1031	63	968	61	44

Figur 5. Fødslernes fordeling efter måneder.

tistik, findes ikke, hvilket vil være naturligt i et samfund, hvor der formentlig ikke inden for ægteskaberne har fundet nogen familieplanlægning sted.

Dødsfald

De dødes fordeling efter køn og alder ifølge kirkebøgerne fremgår af tabel 27. Som tidligere nævnt kan der næppe tillægges aldersangivelserne for døde over ca. 30 år større betydning, og da befolkningens aldersfordeling ikke kendes på ethvert tidspunkt i perioden, er det heller ikke muligt at foretage beregninger over den aldersbestemte dødelighed for alle aldersklasser og middellevetiden.

Det er dog muligt at undersøge dødeligheden for de yngste aldre nærmere, idet man her som oftest kender både fødsels- og dødsår (eventuelt også dato) fra kirkebøgerne eller har 1787-folketællingens aldersangivelse. For levendefødte, der er død i løbet af det første leveår, er der ved kodningen af materialet foretaget en fordeling på a) levendefødte, der er død i løbet af første levemåned, b) levendefødte, der er død i løbet af 2.–6. levemåned (incl.), c) levendefødte, der er død i anden halvdel af første leveår. For 9 drenges og 5 pigers vedkommende, der kun findes i kirkebøgernes dødslistes (13 i Ørsted sogn og 1 i Voer sogn), angives dødsalderen at være 0 år. Under hensyn til Ørstedpræstens praksis med hensyn til udeladelse af levendefødte, der ikke er kirkedøbte, i dødslisterne (jf. s. 99) er disse 14 børn i det følgende medregnet under kategori a), levendefødte, der er død i løbet af første levemåned.

Spædbørnsdødeligheden (dødeligheden for børn under 1 år) ses i tabel 28, hvor der er medtaget alle fødte 1787–99, hvis videre skæbne er kendt indtil et år efter fødslen. Næsten en femtedel af alle levendefødte er døde i løbet af det første leveår, men en større andel af drengene end af pigerne. Sammenlignet med forholdene i de danske landdistrikter 1860–69

Tabel 27. Aldersangivelse for døde i Rovsø herred 1787–1801 ifølge kirkebøgerne

	Mænd	Kvinder	Ukendt køn	I alt
Levendefødte, døde under 1 år	90	89		179
Dødsalder:				
1 år	25	12		37
2 år	14	9		23
3 år	9	9		18
4 år	2	8		10
5–9 år	19	16		35
10–14 år	9	4		13
15–19 år	5	10		15
20–29 år	12	13		25
30–39 år	22	17		39
40–49 år	17	26		43
50–59 år	34	22		56
60–69 år	58	61		119
70–79 år	45	55	1	101
80 år og derover	24	28		52
Ukendt dødsalder	11	1	2	14
	396	380	3	779
Dødfødte	31	24	8	63
I alt i kirkebøgerne	427	404	11	842

Tabel 28. Spædbørnsdødeligheden i Rovsø herred 1787–99

	Drenge	Piger	Køn ukendt	I alt
Fødte 1787–99 i alt	475	459	8	942
Heraf dødfødte	28	22	8	58
Levendefødte	447	437	–	884
Heraf død i 1. levemåned	42	33		75
Heraf død i 2.–6. levemåned	27	27		54
Heraf død i 7.–12. levemåned	15	16		31
Heraf børn, der har nået et års fødselsdag	363	361		724
Døde i 1. leveår i % af alle fødte	24	21		23
Døde i 1. leveår i % af levendefødte	19	17		18
Døde i 1. leveår i % af levendefødte (for de danske landdistrikter 1860–69)	13	11		

er spædbørnsdødeligheden i slutningen af det 18. århundrede i Danmark tilsyneladende meget høj.

Muligheden for at finde de aldersbetingede dødelighedsforhold for de øvrige yngre aldersklasser efter moderne beregningsmetoder vanskeliggøres af, at folketællingernes aldersangivelser ikke medtager fødselsdatoen, således at man ikke ved, om en person, der den 1. juli 1787 har opgivet sin alder til f. eks. 5 år, allerede har haft fødselsdag i 1787 eller først får det efter den 1. juli. Et tilnærmet udtryk for dødelighedsforholdene kan imidlertid fås ved en gennemsnitsberegning, der borttager de væsentligste fejl. Med henblik herpå er i tabel 29 opstillet et overlevelsesskema, der viser, hvorledes de personer, der findes i 1787-tællingen og er genfundet enten i begravelsesregistret eller i 1801-tællingen, og som i 1787 var 9 år eller derunder, og hvorledes de levendefødte i årene 1787-1800, der er genfundet i de samme registre, har haft indflydelse på befolkningsudviklingen i Rovsø herred. Det antages, at de børn, der den 1. juli 1787 ifølge folketællingslisterne endnu ikke var fyldt et år, for så vidt de var i live den 1. januar 1788 fordeler sig med lige så mange børn, der er $\frac{1}{2}$ -1 år gamle, som de, der er $1-1\frac{1}{2}$ år gamle. Endvidere at de, der i følge folketællingen var fyldt et år, men endnu ikke fyldt to år, et halv år senere fordeler sig ligeligt på aldersgrupperne $1\frac{1}{2}$ -2 år og $2-2\frac{1}{2}$ år etc. For de yngste år, hvor dødeligheden aftager stærkt i løbet af et år, vil denne ligelige fordeling ikke være rigtig, men er her alligevel fastholdt i mangel af et mere sikkert fordelingsgrundlag. Dette betyder, at de foretagne beregninger formodentlig viser en for lille dødelighed ved de yngste aldersklasser (1-2 årige), og at dette modsvares af en tilsvarende for stor dødelighed i de efterfølgende aldersklasser (-4 årige). Da det anvendte talmateriale er af begrænset størrelse, er der ikke foretaget en særlig beregning for hvert køn. Den gennemførte beregning viser, at dødeligheden falder stærkt fra 1. til 4. leveår, hvor den stabiliseres på 2-3 % årlig. Fra det 8. leveår falder den yderligere til ca. 1 % årligt. Sammenlignet med forholdene i 1860-erne viser Rovsø herred i slutningen af det 18. århundrede en betydeligt højere børnedødelighed.

For de efterfølgende aldersklasser falder dødeligheden yderligere noget, men beregninger heraf vil give meget usikre resultater. Et groft skøn tyder på, at den gennemsnitlige årlige dødelighed for aldersklasserne 10-29 år har været noget under 1 %, heraf muligvis ca. $\frac{1}{2}$ % for de 10-19 årige. For de ældste aldersklasser er aldersangivelserne så usikre, at det kun kan siges, at dødeligheden er stigende.

De således gennemførte beregninger er sammenfattet i tabel 30, der viser, at kun knap 70 % af de levendefødte nåede 5-årsalderen, godt 60 %

Tabel 29. Dødeligheden for 1-9 årige børn i Rovsø herred 1788-1800

	1787	1788	1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795
Nytilkomne levendefødte ¹	25 ²	52	57	49	48	62	59	70	66
	Folketælling				primo				
	1787	1788	1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795
Under 1 år	36	22 17	42	44	44	35	53	45	59
Alder:									
1 år	24	17 11	19 16	38	43	41	35	51	33
2 år	21	11 10,5	16 10	18 15	37	42	40	33	48
3 år	28	10,5 13,5	10 9,5	15 9,5	17 13,5	36	42	40	32
4 år	20	13,5 10	9,5 13,5	9,5 9,5	13,5 9,5	16 13	36	42	38
5 år	22	10 10,5	13,5 9,5	9,5 12,5	9,5 9,5	13 9,5	16 13	34	38
6 år	19	10,5 9,5	9,5 10,5	12,5 9	9,5 12	9,5 9	13 9,5	16 13	30
7 år	6	9,5 3	10,5 9,5	9 10	12 9	9 12	9,5 9	12,5 9,5	15 12,5
8 år	13	3 6,5	9,5 3	10 9,5	9 9,5	12 9	9 12	9,5 9	12,5 9
9 år	17	6,5 8,5	3 6	9,5 3	9,5 9,5	9 9,5	12 9	9 11,5	9 9

1. I løbet af kalenderåret.

2. 1. juli-31. december.

10-års-alderen, og de gennemsnitlige vielsesaldrer for mænd og kvinder opnåede formodentlig mellem 50 og 60 % af befolkningen.

Dødsfaldene fordelt efter døds måned ses i figur 6. Det fremgår af denne, at dødsfaldene har en langt tydeligere sæsonbevægelse end fødslerne, idet dødeligheden i månederne juli-november ligger på et lavere niveau end i vinter- og forårsmånederne, et forhold, der formodentlig har nær sammenhæng med, at befolkningen på grund af den dårlige ernæringssituation i årets første halvdel havde ringe modstandskraft mod sygdom. Da der ikke fandtes en karakteristisk sæsonbevægelse for fødslerne, er det med den store spædbørnsdødelighed naturligt, at sæsonbevægelsen i dødsfald for de mindste børn ikke er særlig udtalt. Figuren viser da også, at såfremt man ser bort fra dødfødte og dødsfald for børn

1796	1797	1798	1799	1800	1801			
77	56	72	76	77	–			
1796	1797	1798	1799	1800	1801	Gennemsnitligt årligt antal børn i aldersklassen 1788–1800	Gennemsnitligt årligt antal dødsfald i aldersklassen 1788–1800	Årligt antal dødsfald i forhold til antal børn i aldersklassen
57	68	48	61	55	67	50,0	–	–
56	53	65	46	52	50	44,3	4,0	0,083
27	53	53	65	40	51	39,9	2,2	0,051
46	27	53	53	63	39	37,7	1,0	0,026
31	45	27	53	52	63	33,9	0,7	0,021
38	31	45	27	51	52	30,8	0,8	0,024
38	37	30	45	25	51	27,5	0,8	0,030
30	37	37	30	45	25	26,2	0,3	0,013
15 12,5	29	37	37	30	45	23,3	0,2	0,010
12,5 9	15 12,5	29	37	37	30	22,0	0,2	0,007

under et halvt år, er der tale om en relativ forstærkning af sæsonbevægelserne for den resterende gruppe af dødsfald.

Vandringer

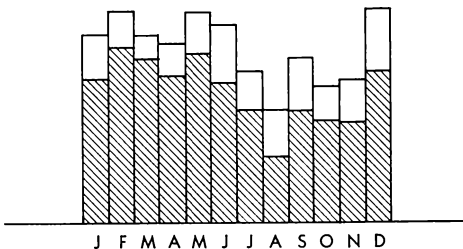
Befolkningen i Rovsø herred er ifølge folketællingernes opgørelser i perioden 1787–1801 vokset fra 2134 personer til 2234. Af tabel 20 fremgår, at der samtidig har været et overskud af fødte over døde på 189. Det betyder, at der netto må være bortvandret 89 personer, svarende til 47 % af fødselsoverskudet, såfremt der ikke foreligger forkerte registreringer i kilderne.

Bruttovandringernes omfang kendes derimod ikke, men nogle supplerende oplysninger om vandringsforhold kan findes ved hjælp af lægdsrullerne. Af de 1102 enkeltpersoner, der findes i de benyttede lægdsruller,

Tabel 30. Overlevelsestabel for 1–30 årige i Rovsø herred 1787–1801

Overlevende af 1000 levendefødte	Rovsø herred 1787–1801	Hele landet 1860–64	
		Drenge	Piger
Ved 1 års fødselsdag	819	854	877
– 2 – –	751	819	843
– 3 – –	713	800	824
– 4 – –	695	786	809
– 5 – –	681	776	798
– 6 – –	664		
– 7 – –	644		
– 8 – –	636		
– 9 – –	630		
– 10 – –	626		
– 20 – –	600–610		
– 30 – –	550–580		

er 131 eller 12 % født uden for herredet, og af disse stammer 59 fra sogne, der støder direkte op til herredet og 51 fra andre sogne i Randers amt. For de 857 personer fra lægdsrullerne, der indgår i den samlede undersøgelse, viser lægdsrullerne desuden, at 124 personer har skiftet opholdssted fra et lægd til et andet (incl. flytninger mellem lægd inden for Rovsø herred) en gang i perioden, 51 personer to gange, 12 personer tre gange og 7 personer fire gange eller mere. De, der har skiftet lægd, er næsten alle ved folketællingerne registreret som tjenestefolk eller er endnu i 1787 medregnet som børn af familien. Normalt er de vandrende i alderen 10–25 år, når flytningen finder sted. På grundlag af lægdsrullernes oplysninger og enkelte andre, der i øvrigt har kunnet indhentes fra de anvendte kilder, er i tabel 31 vist det kendte omfang af vandringerne, der betegner minimumstal. Da der med sikkerhed kendes 162 tilvandrede personer, og nettoafvandringen er på 89 personer, må der i hvert fald blandt de personer, der er opført med uoplyst mangel, være en række bortvandrede personer, men det nøjagtige antal lader sig ikke bestemme.

Figur 6. Dødsfald fordelt over døds måned. (Det skraverede areal angiver dødsfald, hvor dødsalderen er over $\frac{1}{2}$ år).

Tabel 31. Vandringer og manglende oplysninger vedrørende personer i Rovsø herred

	Ikke fundet andetsteds ¹	Mangler i dåbslister ²	Tilvandret	Bortvandret	Til- og bortvandret	Uoplyst mangel	
						Fælles for familien	I øvrigt
1787-tælling	979	—		84		203	692
Dåbslister	120	—		43		31	46
Begravelseslister	258	73	25			2	158
1801-tælling	825	—	110			136	579
Vielsesregister	—	—	(17)	(8)	(22)	(40)	

1. Jf. tabel 7.

2. Jf. tabel 10.

Befolkningsudviklingen i Rovsø herred 1787–1801

Den naturlige årlige tilvækst i befolkningen i Rovsø herred var som ovenfor nævnt på 6,4 promille. På grund af nettovandringerne reduceredes denne væksthastighed til 3,4 promille om året, hvilket er relativt lidt sammenlignet med den gennemsnitlige vækst i Århus stift mellem de to folketællinger, der er på ca. 7 promille om året.

På langt sigt betød den givne aldersfordeling, fertilitet og dødelighed imidlertid, at der var mulighed for en betydeligt højere vækstrate. Som nævnt side 30 kan den samlede frugtbarhed af levendefødte beregnes til ca. 4700. Heraf vil mellem 2300 og 2350 være piger (bruttoproduktionstallet), men tages der hensyn til den store dødelighed i de yngste aldersklasser, inden kvinderne begynder at føde børn, vil nettoreproduktionen (det antal døtre, som 1000 nyfødte piger vil føde i løbet af aldersårene fra 15–49 år, forudsat at der ikke sker ændringer i de aldersbetingede fødselshyppigheder og dødeligheden) blive reduceret til at ligge et sted mellem ca. 1250 og 1400.

De gennemførte beregninger viser i øvrigt en befolkning med en i forhold til senere tiders landsomfattende erfaringer meget høj dødelighed, især for så vidt angår spædbørnsdødeligheden. Desuden er der tale om en meget høj vielsesalder, men antallet af fødsler inden for ægteskab er så stort, at det synes som om senere tiders lavere vielsesalder er fulgt af en nedgang i frugtbarheden, hvilket tyder på, at årsagen til den stærkere befolkningsvækst i det 19. århundrede er at finde i en reduktion af dødeligheden.

Undersøgelsens repræsentativitet

Som nævnt i indledningen kan befolkningsforholdene i et tilfældigt valgt jysk herred ikke forventes at give et typisk billede af forholdene overalt i de danske landdistrikter. For at undersøge, hvorvidt de demografiske komponenter, der er analyseret ovenfor, er karakteristiske for større befolkningsgrupper, vil det derfor være ønskeligt, om der blev gennemført en undersøgelse, der var baseret på en stikprøve af geografiske områder, der var spredt ud over hele landet. Grunden til, at der som pilot-project for en sådan undersøgelse er valgt en gennemgang af forholdene i et helt herred og ikke blot i et enkelt sogn, er, at der kunne forventes en større identifikationsprocent af personer, der forekommer i mere end en af de anvendte kilder, hvis der medtoges en gruppe af nærtliggende sogne, idet en del vandringer mellem sognene så formodentlig ikke ville betyde manglende identifikation. Den foreliggende undersøgelse har imidlertid vist, at dette ikke er tilfældet i større omfang, da de personer, der eventuelt måtte være flyttet fra et sogn til et andet i herredet mellem 1787 og 1801 kun i få tilfælde kan identificeres, formodentlig især fordi de, der foretog sådanne vandringer, var enlige tjenestefolk, der på grund af problemerne med den ringe spredning i navne, tilhører de grupper, hvor chancen for identifikation er ringest. Af de ovenfor nævnte 819 personer, der er fundet både i 1787- og 1801-folketællingen, er det således kun 74, der ikke findes i samme sogn ved begge tællinger, og ved identifikationsforhold mellem andre kilder er andelen af flyttede fra et sogn til et andet i herredet endnu mindre.

Ved bearbejdelse af en stikprøve af en given størrelse fra hele landet vil det derfor være fordelagtigere at gennemføre analysen på grundlag af en række af udtagne sogne frem for en række herreder, idet repræsentativiteten vil blive bedre. Udtages f. eks. en stikprøve på 1 % af befolkningen i de danske landdistrikter, vil der kræves en gennemgang som den ovennævnte af 15–25 sogne med et samlet indbyggertal på ca. 7000, og det vil ved beregninger på grundlag af dette materiale være muligt at udtale sig om usikkerhedsgrænserne for de opnåede resultater ved benyttelse af reglerne fra den almindelige statistiske teori for tilfældige stikprøver.

P. Munch, sociologisk og historisk set

Af Erling Bjøl

Professor, dr. phil. Ole Karup Pedersen, Københavns Universitet, har i sin disputats »Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i den internationale politik« forsøgt at finde nye veje i studiet af international politik. Professor i international politik ved Arhus Universitet, dr. scient. pol. Erling Bjøl, der var den ene af de officielle opponenter ved forsvaret den 17. juni 1970, drøfter i sin opposition, der her er gengivet med de små modifikationer, som den skriftlige form kræver, afhandlingens metodologiske problemer og historiske resultater.

Det er en omfattende og til dels omstændelig afhandling, der her er udarbejdet. Jeg må derfor nøjes med at komme ind på nogle af problemerne i den, og det bliver navnlig de metodiske, jeg vil beskæftige mig med; blandt andet fordi jeg har på fornemmelsen, at den ville være blevet mindre omstændelig, hvis den på dette punkt havde været mere omfattende.

F. eks. savner jeg netop i en afhandling, der så overvejende bygger på debatindlæg, en dybere drøftelse af argumentationsanalysen, navnlig den makrostrukturelles problematik. Det havde vel været relevant.

Men der er også andre metodiske problemer.

I ordet metode vil jeg lægge to ting, der ganske vist hænger sammen, dels det sigte, afhandlingen har, dens problemformulering, de spørgsmål, der stilles, dels udvælgelsen af det materiale spørgsmålene stilles til. Det sidste følger vel i nogen grad af det første. Men ikke helt, bl. a. fordi forfatteren ikke selv synes at være helt sikker på, hvad det er for spørgsmål, han vil søge belyst, og hvilken indbyrdes prioritering han vil give dem.

Han starter s. 1 med at erklære, at undersøgelsens »formål er at efterprøve en række formodninger eller hypoteser, som er opstillet inden for den teoretiske litteratur inden for faget international politik«.

Men s. 58 skriver han, at hovedspørgsmålet for undersøgelsen som helhed kan udtrykkes meget kortfattet: »Hvilken opfattelse af Danmarks stilling i international politik gav P. Munch – fortrinsvis i sin udenrigsministertid og fortrinsvis inden for offentlig tilgængelige forhandlingsorganer – udtryk for?«

Igen i konklusionen s. 604 siger han dels, at formålet med undersøgelsen »først og fremmest« var »at efterprøve en række formodninger eller

hypoteser, som han var blevet opmærksom på under studiet af internationale konflikter«, dels – s. 615 – at undersøgelsens formål »var at finde frem til P. Munchs artikulerede opfattelse af Danmarks stilling i international politik«.

Altså på den ene side en generel, på den anden side en specifik problemstilling. Han prøver ganske vist på s. 58 at kombinere dem ved at skrive, at han har »visse formodninger om sammenhænge og en opfattelse af visse grundmønstre i international politik«, som det netop er hans hensigt »at efterprøve i denne enkeltundersøgelse«.

Men hvad det egentlig er for formodninger eller hypoteser, må jeg tilstå, at jeg har haft svært ved at finde klart formuleret.

Han formulerer faktisk også en tredje problemstilling, som forekommer mig interessant, og som øjensynlig har haft stor betydning for hans valg af materiale. På s. 604 siger han ligefrem, at denne problemstilling har været hovedformålet med hans undersøgelse, nemlig »at efterprøve, i hvor høj grad en statsmands offentligt fremsatte udtalelser under hans aktive deltagelse i international politik kunne anvendes som grundlag for en analyse, og om vi på dette grundlag havde muligheder for at finde ud af, inden for hvilke tankebaner han opererede, når han handlede og traf beslutninger på sin stats vegne«.

Men en sådan »efterprøvning« må jo ske i forhold til et eller andet. Han er også selv lejlighedsvis inde på hvad, nemlig statsmandens fortrolige udtalelser, og han fremlægger på s. 611–12 et resultat, som efter min mening er af central betydning både for forståelsen af P. Munchs politik og for en vurdering af afhandlingen. Det har, siger han, »i enkelte tilfælde – ikke mindst vedrørende Danmarks sikkerhedspolitik og forholdet til de øvrige nordiske stater – ikke været muligt at nå frem til nogen særlig klart formuleret opfattelse af problemer og konfliktmuligheder uden gennem inddragelse af andet end det offentligt tilgængelige materiale«.

Man kan altså *ikke* eller kun delvis af hans offentlige udtalelser slutte, inden for hvilke tankebaner han opererede. En negativ, men betydningsfuld konklusion. Hvilken vægt den har for vurderingen af afhandlingen, beror derpå, hvilken vægt man vil tillægge netop sikkerhedspolitikken, et spørgsmål, jeg skal vende tilbage til.

Alene denne problematik, en systematisk analyse af forholdet mellem fortrolige og offentlige udsagn, havde måske været en tilstrækkelig problemformulering, fordi den kunne sige noget om, hvor langt man kan komme, når man kun har offentligt tilgængeligt materiale til rådighed.

Men forfatteren har ikke forfulgt denne problemstilling systematisk, og jeg må tilstå, at, da han ikke gør det, har jeg haft lidt svært ved at forstå hans forkærlighed for det offentligt tilgængelige materiale. Den eneste antydning af en forklaring, jeg har kunnet finde, er på s. 1–2, hvor han skriver, at faget international politik og samfundsvidenskaberne i almindelighed ofte er henvist til at arbejde med offentligt tilgængeligt materiale. Det er i det mindste til en vis grad karakteristisk for faget samtidshistorie. Men er det det også for faget international politik?

For mig at se, er faget international politiks sigte at udforske bestemte typer af politiske systemer og deres funktion. De kan være samtidige, de kan være fortidige. Det er ikke det afgørende. Raymond Aron anbefaler direkte i den afhandling i »The Nature of Conflict«, som forfatteren selv henviser til, den historiske sociologis metode ved udforskning af internationale konflikter. Fortidige systemer kan forskningsmæssigt have den fordel, at der er adgang til fortroligt materiale, som giver indsigt i et aspekt af international politik, som i det mindste flere af dens aktører – og afhandlingen bygger jo netop på, at man bør interessere sig for aktørernes opfattelse – også Munch, som vi skal se, har lagt vægt på, *le secret*.

Men et endnu mere fundamentalt metodisk problem er de spørgsmål, forfatteren har valgt at stille til sit materiale. Han karakteriserer selv sin metode som »sociologisk-historisk«. Men desværre bruger han kun 3 af i alt 621 sider til at gøre rede for, hvad han egentlig mener med det. Netop når det drejer sig om en afhandling inden for et fag, der i den grad søger sit sigte og sin afgrænsning, sin mening havde jeg nær sagt, som international politik, er det lidt karrigt.

Forholdet mellem sociologi og historie har jo været diskuteret i hvert fald siden århundredskiftet. Men man kan vanskeligt påstå, at begrebet sociologisk-historisk metode har fået et entydigt indhold. Det bruges om historisk sociologi, om social historie, om strukturhistorie, konjunkturhistorie og på endnu flere måder. Men det står mig ikke helt klart, hvad forfatteren her lægger i begrebet.

Holder man sig til hans udredning s. 19–22, så er den ikke så forfærdelig oplysende. Han henviser til Raymond Aron og navnlig til hans »Paix et guerre entre les nations« og skriver så:

Al menneskelig adfærd kan anskues i en historisk eller tidsmæssig sammenhæng – betinget af det tidspunkt, hvor den fandt sted, og søgt analyseret og forstået som udsprunget af eller i hvert fald påvirket af tidligere adfærd, og i sig selv medvirkende til at præge senere adfærd. Al menneskelig adfærd kan også anskues i en social eller organisatorisk sammenhæng – betinget af tilstande og vil-

kår inden for den sociale sammenhæng, hvor den finder sted, og i sig selv medvirkende til at præge disse tilstande og vilkår.

Jeg formoder, at det skal opfattes som et resumé af Arons tankegang.

I det mindste skriver han lidt senere, at han ikke anser Arons påvisning af værdien af den sociologisk-historiske metode for at være særlig original, og det kunne jeg godt holde med ham i, hvis der virkelig ikke lå andet i Arons synspunkt end, at analyse af international politik må ske under to komplementære synsvinkler, den tidsmæssige og de sociale sammenhænge.

Forfatteren skriver videre:

Ifølge Aron – hvis nærmere udredning for synspunkterne jeg tillader mig at slutte mig til og bygge på – består den sociologisk-historiske metode deri, at man bevidst og formuleret søger at klargøre sig, inden for hvilken social sammenhæng man ønsker at foretage en analyse – samt søger at danne og formulere en opfattelse af, hvad der karakteriserer denne sociale sammenhæng i forhold til andre sociale sammenhænge. Hvorefter man både ved indsamling af materiale – eller data – og ved analysen af dette anvender den inden for Historien særligt raffinerede metode, der herhjemme bærer betegnelsen kildekritik.

Desværre angiver han ikke, hvor »den nærmere udredning«, som han tillader sig at tilslutte sig, findes hos Aron, men henviser i stedet til en afhandling af Stanley Hoffmann, som ganske vist indeholder et resumé af Arons teorier om international politik og historiefilosofi, men ikke ret meget om metode.

Hos Aron selv har jeg hverken fundet referencer til sociale sammenhænge eller til historisk kildekritik. Og hvis man ser på den metode, han anvender i »Paix et guerre«, lægges der i hvert fald noget andet i begrebet sociologisk-historisk metode. Bogen er som bekendt delt op i fire afsnit: teori, sociologi, historie og det, han kalder »praxelogi«, som vi er enige om, at vi ikke vil beskæftige os med, da ingen af os, i det mindste ved denne lejlighed, ønsker at optræde som »Conseiller du Prince«. Må jeg indskyde, at det måske netop er i denne egenskab, fagets dyrkere har haft en tilbøjelighed til at beskæftige sig med samtidige problemer. Under sociologi behandler Aron det, han kalder »déterminants et régularités«, under historie »le système planétaire à l'âge thermonucléaire«. Det vil sige, at han under sin sociologiske synsvinkel behandler sociale kræfter, *kategorier* af strukturelle determinanter, der optræder i internationale politiske systemer, uanset tid og sted. Under den historiske synsvinkel prøver han derimod på at beskrive de træk, han anser

for *specifikke* for det globale internationale politiske system i vor egen tidsalder, hvorved han når til den paradoksale sprogbrug, at det *historiske* bliver det *samtidige*.

Det fik bl. a. Henry Kissinger til at stejle, og Aron svarer ham i en lille afhandling, hvis franske version der refereres til, men som også er trykt på engelsk:

Perhaps I had an ironic intention in choosing that title (Historie). I certainly did not imagine that Weber's classical antithesis between sociology and history would seem paradoxical or unintelligible to the readers.

For en sikkerheds skyld skærer han den dog ud i pap ved at skrive: »I contrasted sociology with history as the difference between seeking regularities and understanding unique situations«.

Allerede Stanley Hoffmann gjorde i den afhandling, forfatteren henviser til, opmærksom på, i hvor høj grad Aron bygger på Max Webers videnskabsteori. Det er til overflod klart, når man læser hans behandling af Weber i »les étapes de la pensée sociologique«, der hverken er historisk sociologi eller sociologisk historie, men sociologiens historie.

Han resumerer heri Max Webers tankegang sådan:

La recherche causale peut s'orienter dans deux directions que l'on appellera, pour simplifier, la causalité historique et la causalité sociologique. La première détermine les circonstances uniques qui ont provoqué un certain événement. La seconde suppose l'établissement d'une relation régulière entre deux phénomènes.

Denne sondring mellem historiens søgen efter de specifikke årsags-sammenhænge og sociologiens efter generelle regelmæssigheder, er naturligvis ikke bare Max Webers. Man finder den allerede omkring århundredskiftet ikke bare i tyske, men også i franske debatter, som Aron mærkværdigt nok ikke, men derimod f. eks. Fernand Braudel refererer til i sin afhandling »Histoire et sociologie«.

Men som Aron gør opmærksom på, har denne sondring for ham været så indlysende, at der ikke var grund til udtrykkeligt at gøre opmærksom på, hvad han lagde i den historiske og den sociologiske synsvinkel.

Nu kan man måske fristes til at spørge, hvor relevant hele denne problematik er for denne afhandling. Arons »Paix et guerre« er en makro-analyse, der beskæftiger sig med sociale systemer og kræfter, Karup Pedersens afhandling en mikroanalyse, der har opmærksomheden vendt mod en bestemt aktør og hans rolle i et bestemt internationalt system. Men efter hans eget udsagn har undersøgelsen det dobbelte formål at be-

eller afkræfte visse formodninger, han har mødt i faget international politik, med andre ord generelle hypoteser, og at belyse det specifikke, historiske problem: hvilken opfattelse havde P. Munch af Danmarks stilling i den internationale politik? Med andre ord en problemstilling, der svarer til Arons, som han *selv* formulerer den. Det er derfor, jeg har dvælet ved Arons opfattelse af sociologi og historie.

Spørgsmålet bliver nu, i hvilket omfang og med hvilket udbytte forfatteren har forfulgt den sociologisk-historiske problemstilling, som jeg skal behandle i den rækkefølge. Den sociologiske først, dernæst den historiske.

De sociologiske spørgsmål, man kan, og som forfatteren til en vis grad har stillet til sit materiale, er, så vidt jeg kan se: I hvilket omfang er holdninger til og adfærd i international politik rollebestemt? Det er, for igen at bruge Arons sprogbrug, et spørgsmål om determinanter og regelmæssigheder, om sociale roller som holdnings- og adfærdsdeterminanter og om politiske systemer som rolledeterminanter.

Rollebegrebet er jo vitterligt et sociologisk eller socialpsykologisk begreb. Spørgsmålet er, om det også her bruges på samme måde som i sociologien, hvor det jo forudsættes, at en række personer optræder i den samme sociale rolle. Det er på den måde, de amerikanske historikere, professor Bagge nævner i sin afhandling »Historien og de andre samfundsvidenskaber«, som der henvises til, har brugt det i den omtalte undersøgelse af jernbanedirektørerne i Amerika i det 19. århundrede. Men nu har der jo været en del flere amerikanske jernbanedirektører i funktion på én gang end danske udenrigsministre, og spørgsmålet bliver så, hvordan man kan få den komparative synsvinkel, som anvendelsen af rollebegrebet forudsætter, ind, uden at *ceteris-paribus*-forudsætningen slås helt i stykker af det, Aron kalder det historiske. Må jeg forresten minde om, at Aron selv i sin drøftelse af den historiske sociologis anvendelighed på international politik fortrinsvis kredser om komparationens problematik.

Tager man flere danske udenrigsministre, er de ikke samtidige. Tager man flere samtidige udenrigsministre, eventuelt småstatsudenrigsministre, er de ikke danske, og deres lande giver, som Munch i øvrigt selv påpeger i sin afhandling »Danmark og de andre småstater«, højst forskellige rolleparametre. Hvordan når man da til at kunne udsandre, hvad Munch har sagt, *fordi* han var dansk udenrigsminister, med andre ord hans rollebestemte adfærd, fra, hvad han bare har sagt, *mens* han var dansk udenrigsminister?

For det er vel det, sagen, under den sociologiske synsvinkel, drejer sig om?

Så vidt jeg kan se, har forfatteren ikke gjort sig denne problemstilling tilstrækkelig klar fra starten, og jeg tror det er grunden til, at meget af afhandlingen i for høj grad har fået karakter af et referat af, hvad Munch sagde, *mens* han var udenrigsminister.

For mig at se kunne han have løst eller søgt at løse problemet på to måder, hvoraf han i det mindste har fat i den ene, selv om det ikke gøres rigtig eksplicit. Han kunne have og har til dels fået en komparativ synsvinkel ind ved at sammenligne Munchs udsagn som udenrigsminister med hans udsagn i andre roller – som oppositionspolitiker, som radikal ideolog. Men han kunne også have strammet sin analyse ved med støtte i den teoretiske litteratur – både om den udenrigspolitiske beslutning og til dels mere generelt i organisationsteorien, Simon f. eks. – indledningsvis at prøve på at skitsere en model af den udenrigspolitiske beslutningstagerrolle, at formulere nogle hypoteser om karakteristiske træk ved denne rolle og derpå at efterprøve dem på sit materiale. Han kunne sågar hos Munch selv have fundet i det mindste embryoniske tilløb til teorier, der senere formuleres i den moderne statskundskabslitteratur, f. eks. i hans afhandling om »Hall og den nationalliberale politik«, hvor han berører både den udenrigspolitiske beslutnings specifikke informationsproblematik og de kår, som et komponentdomineret system skaber. Han ville måske også klarere have erkendt den historiske referencerammes betydning.

Ved en sådan fremgangsmåde tror jeg også, han var nået frem til en anden systematik end den, han har anvendt, den emnemæssige, der vel kan være hensigtsmæssig ved en historisk-beskrivende fremstilling, men mindre ved en sociologisk orienteret analyse, der tilsigter en rollebelysning. Jeg tror også, at han ville have fundet det hensigtsmæssigt at operere med flere udenrigsministerielle roller, foruden de to, han nu lægger vægt på, den internationale sammenhæng og den interne sammenhæng, nemlig den fortrolige og den offentlige. Som det nu er, er afhandlingen blevet for meget refererende, for lidt analyserende.

Hvis jeg har forstået forfatteren ret, er det navnlig småstatsproblemet, han har villet belyse.

Under alle omstændigheder, da han s. 590 når til det, som han har sagt er et af formålene med undersøgelsen, at efterprøve internationalpolitisk teori på et empirisk materiale, er det jo navnlig småstatsteoretikerne, han beskæftiger sig med. Jeg skal lade ligge, hvad han siger om

Aron og Wolfers. Jeg anser det ganske vist for noget misvisende; men det er en tangent.

De teoretikere, han lægger mest vægt på, er de egentlige småstatsfolk Annette Baker Fox, David Vital og Robert Rothstein. Han siger ganske vist s. 595, at det, fordi disse skribenter er optaget af sikkerhedspolitiske problemer, kan forekomme noget irrelevant at sammenligne deres teorier med Munchs opfattelse, der i så ringe grad blev formuleret med hensyn til sikkerhedspolitikken.

Det sidste er jeg nu ganske uenig med ham i. Få danske politikere har beskæftiget sig så indgående med sikkerhedsproblematikken, og det forhold, at han i sin udenrigsministertid ikke taler meget om den, kan næppe opfattes som tegn på, at han ikke var stærkt optaget af den. På det punkt er jeg dybt uenig både med forfatteren og med hans samtidige konservative kritikere. At et problem anses for uløseligt, betyder ikke at det anses for uvæsentligt. Men det skal jeg vende tilbage til.

I denne sammenhæng drejer det sig om den generelle teoretiske indsigt vedrørende småstatens adfærd i international politik, som kan udvindes ved at efterprøve eksisterende teori på tilfældet Munch. Her mener forfatteren på »en lang række punkter« at have konstateret »et sammenfald mellem hvad teoretikerne er nået frem til, og den opfattelse, som Munch gav udtryk for«. På s. 593 opregner han så nogle synspunkter fra Annette Baker Fox' bog, som han dog hurtigt gør sig færdig med. Navnlig har jeg svært ved at acceptere, at »betydningen af en stats geografi næppe behøver nærmere kommentarer«. Lige fra artiklerne i »Det ny Aarhundrede« til udtalelserne til den parlamentariske kommission har de geografiske determinanter en helt central placering i Munchs opfattelse af den internationale politik.

Jeg forstår egentlig ikke rigtig, hvorfor han finder kommentarer overflødige.

Det havde måske i øvrigt i forbindelse med geografien været relevant at inddrage Rothstein, da han jo netop bl. a. beskæftiger sig med et strategisk passageområde, Belgien, og da Munch selv flere gange sidestiller Danmark og Belgien.

Men også James Rosenaus forsøg på at systematisere forskellen mellem stormagts- og småstatsadfærd, der bl. a. munder ud i en tese om, at småstatsadfærden i højere grad bestemmes af systemvariable, hvortil han regner geografien, kunne have været inddraget.

Mest undrer det mig dog, at forfatteren ikke finder anledning til at komme ind på noget af det, der forekommer mig det mindst banale, hos Annette Baker Fox, hendes teori om småstatens »anti-balance of power

behavior« (s. 146, 186), så meget mere som Rothstein fremhæver den samme, om jeg må udtrykke mig iktyologisk, »lodsfiskadfærd« (s. 26).

Er den virkelig ikke relevant for materialet?

Nu kan en case study jo bruges ikke bare til at efterprøve allerede formulerede teorier, men også som grundlag for nye teser. Som eksempel kunne man anføre Paiges afhandling »The Korean Decision«, der munder ud i en række generelle teser. Også på dette punkt, synes jeg, forfatteren har været lovlig tilbageholdende. Jeg skal senere prøve at vise, at der fra et historisk synspunkt måske er mere i hans konklusioner end i hans præmisser. Fra en statskundskabssynsvinkel tror jeg tværtimod, der er mere i det righoldige materiale end i konklusionerne.

Jeg kan kort opregne nogle af de problemer, jeg har fundet begravet i stoffet, men som alt for sjældent graves systematisk frem.

Det drejer sig både om udenrigspolitikens determinanter og om småstatens aktionsmidler. Jeg har allerede nævnt, at de geografiske determinanter kunne have fortjent en nærmere behandling. Man kan også hos Munch finde stof til at belyse den historiske referencerammes betydning for udenrigspolitiske holdninger og handlinger. Eller man kunne have interesseret sig for den departementale indflydelse på rolleadfærd. På samme måde kunne man nok mere systematisk have gjort rede for den radikale politikerrolle, det radikale syndroms betydning.

Hvad småstatens aktionsmidler angår, er forfatteren selv inde på anvendelse af international organisation. Men der ligger også i hans materiale en række forhandlingstekniske metoder, som ikke rigtig sættes i relief: at forklæde interesser i generelle principper og love, at appellere til sagkundskaben, udnyttelsen af de juridiske muligheder, appel til opinion og moralsk autoritet, præcedensrytteri, noget, der spiller en betydelig rolle i Munchs udenrigspolitik, afdramatisering af konfliktstof, noget, der ganske vist er endnu tydeligere i det fortrolige materiale end i det offentligt tilgængelige.

Også i den form for politik, der er kommunikation uden kontakt, kan man finde metoder hos Munch, som havde været værd at drage frem: opbygning af et renommé for principfasthed og ordholdenhed, bevarelse af handlefrihed ved upræcise fortolkninger, undgåelse af følelsesmæssigt engagement, bl. a. ved pressestyring og isolation, i al almindelighed undgåelse af provokerende adfærd og af supplikantrollen.

Vi bevæger os her på et felt, hvor der endnu ikke er megen bistand at hente i den teoretiske litteratur, men hvor der til gengæld havde været muligheder for at skyde erkendelsens grænser noget frem.

Det næste spørgsmål, jeg skal komme ind på, nærmer sig de historiske konklusioner, men hænger også sammen med den anvendte metode.

Hvilke interesser var det, Munch forsøgte at varetage?

Hvordan opfattede han dem? Og den indbyrdes prioritering af dem, som forsøges.

Her har jeg i sinde dels at anfægte det berettigede i overhovedet at foretage en sådan prioritering, og dels – lidt ulogisk måske – at rejse spørgsmålet, om den prioritering, der opstilles, ikke er metodegenereret.

Forfatteren arbejder med tre interesstyper, en mere nuanceret interesstypologi havde også været mulig, sikkerhedspolitiske, handelspolitiske og det, han kalder de normative interesser, hvorved han vel stort set forstår bestræbelserne på at skabe et internationalt retssamfund. På side 524 nederst skriver han så, at »selv om P. Munch i sin personlige prioritering af Danmarks udenrigspolitiske interesser forekommer at have sat de normative interesser højere end de handelspolitiske, tillod hverken ydre eller indre vilkår ham at gennemføre denne prioritering som udenrigsminister«. Med andre ord, *rollen* tvang ham til at prioritere handelsinteresserne højere.

Må jeg lige en passant gøre opmærksom på en vis uoverensstemmelse mellem, hvad der står s. 7, hvor det hedder, at formålet med undersøgelsen ikke er »at afsige domme«, og at »det ikke er vor opgave at sætte os til doms over« statsmændenes adfærd, og så bemærkningen s. 526, hvor det hedder, at Munch »udviste stor dygtighed«. S. 574 nederst får Munch igen mg+ for sin »dygtighed«.

Men tilbage til interesseprioriteringen. S. 588 gentages det, at der »næppe kan være tvivl om, at han (P. Munch) anså Danmarks normative interesser for at være de vigtigste og mest påkrævede at varetage, da han tiltrådte som udenrigsminister«. Men de må altså vige for de handelspolitiske. De handelspolitiske prioriteres endvidere højere end de sikkerhedspolitiske; forfatteren mener dog, at det gjaldt ikke bare Munch, at det »for så godt som alle deltagere i den danske politiske debat var indlysende, at handelspolitiske interesser gik forud for sikkerhedspolitiske«. »Der var«, tilføjer han på s. 590, »simpelthen ikke mulighed for – i Danmark at prioritere sikkerhedspolitiske interesser højere end handelspolitiske«.

Hvordan Munch efter forfatterens opfattelse prioriterede de normative interesser i forhold til de sikkerhedspolitiske, kan man derimod ikke se af fremstillingen.

Dernæst ville man gerne vide, hvad der egentlig menes med, at handels-

politiske interesser prioriteredes højere end sikkerhedspolitiske. Hvis det skal give nogen mening, måtte det jo betyde, at der var tilfælde, hvor sikkerhedshensyn ofredes for handelspolitiske fordele. Hvad mon det er for eksempler, der tænkes på?

Jeg vil ikke bestride, at der kan være tilfælde, hvor der foregår en sådan interesseprioritering. Man kan f. eks. ofre handelspolitiske fordele for normative interesser ved at indklage Grækenland for den europæiske menneskerettighedskommission, eller man kan ofre dem for sikkerhedspolitiske ved at gennemføre en af NATO vedtaget embargo. Men at opstille en så fast prioritering, som her forsøges, forekommer mig vanskeligt, fordi der er tale om forskellige aspekter af udenrigspolitikken, som for det meste ikke kræver nogen indbyrdes prioritering. Er det overhovedet sammenlignelige kategorier? Er det, forfatteren gør, ikke at spørge, hvad der er højest, Rundetårn eller det høje C?

Det, han kalder normative interesser, er vel dels en sindelagsetisk kategori, mens de handelspolitiske og sikkerhedspolitiske er ansvarsetiske, for at bruge Max Webers begreber, dels er de også *metoder* til at varetage sikkerheds- og handelsinteresser. Forfatteren har selv for handelspolitikken vedkommende fyldigt dokumenteret, at Munch opfattede det sådan; jeg skal om lidt forsøge at vise, at det samme kan siges om sikkerhedspolitikken. Men hvis det er tilfældet, har det vel ikke megen mening at forsøge en prioritering?

Hvad forholdet mellem sikkerhedspolitik og handelspolitik angår, kan der som sagt være tale om en konflikt og dermed om en prioritering under interesseaggregationen. Men i det store og hele er der tale om interesser af en helt forskellig karakter, som varetages ved forskellige midler, og som har forskellige, hvad man kunne kalde intensitetskurver, som betyder, at det snart vil være den ene kategori, snart den anden, der trænger sig mest på, hvis det er det, man vil mene med prioritering.

Jeg tror, vi her har et af eksemplerne på, at forfatteren er blevet offer for den del af sin metode, der går ud på fortrinsvis at arbejde med det i samtiden offentligt tilgængelige materiale. »Man må være på vagt over for den fare, der altid består for, at det bliver materialet og dets problemstillinger og mulige tendens, der kommer til at dirigere forskningen«, skriver han, præciseret s. 48, hvor han skriver: »Som faguddannet historiker var P. Munch næppe blind for, at det kvantitative omfang af udsagn kan få betydning for den anskuelsesmåde og det perspektiv, som forskere senere vil anlægge«.

Det skulle vel ikke være den fælde, han selv er gået i, når han får Munch til at prioritere handelspolitikken højere end sikkerhedspolitikken,

og med så stor sikkerhed fastslår, at de normative interesser havde den højeste placering i det, han kalder Munchs *personlige* prioritering?

En del af Munchs sikkerhedspolitik var jo det, Georg Brandes kaldte »at ligge død«. Det er et af de mest konstante temaer hos ham. Vi finder det i artiklerne i »Det ny Aarhundrede«. I 1919 siger han i Folketinget, at Danmarks eneste chance i en ny konflikt vil være at »holde sig så stille som på nogen måde muligt og tage den smule udsigt der selv da vil være til at blive en begunstiget oase« (sp. 1320). Forfatteren anfører selv senere udsagn af samme karakter. Men at ligge død vil jo bl. a. sige, at man ikke offentligt siger så forfærdeligt meget.

Endelig har vi Munchs egne ord, ovenikøbet citeret af Karup Pedersen selv, for, at han prioriterede sikkerhedsproblemet højest. På s. 179, nederst, taler Munch om »le sentiment de sécurité dont l'importance est primordiale pour le bien être moral et économique des peuples«. Nu er det naturligvis Folkeforbundsretorik. Men der står faktisk, at sikkerhedsfølelsen i vigtighed er »primordial« i forhold til både »bien-être moral«, der vel uden at gøre alt for megen vold på meningen kan siges at dække »normative interesser«, og »bien-être économique«, der vel også dækker handelsinteresserne.

Men som sagt, jeg er slet ikke glad for denne prioriteringsapproach, navnlig ikke mellem normative og sikkerhedspolitiske interesser, fordi det forekommer mig, at Munchs indsats for et internationalt retssamfund i betydeligt omfang var en dimension, én dimension, vil jeg med det samme tilføje, af hans sikkerhedspolitik. Jeg vil endda gå så vidt som til at hævde, at dette perspektiv giver konsistens i logisk inkonsekvente standpunkter i hans Folkeforbundspolitik, når man præciserer det derhen, at Danmarks sikkerhedsproblem for Munch – som for hans samtidige i Danmark – var et problem i forhold til Tyskland, med andre ord fortolker hans politik ud fra et tysk primat.

Som nævnt indledningsvis har forfatteren måttet ty til det fortrolige materiale, når det gjaldt belysning af Munchs syn på sikkerhedsproblemet. Lad mig tilføje, at jeg kun én gang i referaterne fra de nordiske udenrigsministermøder har fundet en udtrykkelig henstilling fra Munch om, at »hans udtalelser måtte blive betragtet som meget fortrolige«. Det er på Stockholm-mødet i september 1934, og det drejer sig om de udtalelser, der citeres s. 193:

Hvis Danmark skulle faa Vanskeligheder med den tyske Regering angaaende Grænsen, (jeg synes også, der er gjort for lidt ved grænseproblematikken), er man fra dansk Side interesseret i at kunne støtte sig til Folkeforbundspagten Bestemmelser. Disse er maaske ikke meget værd, men de er dog bedre end intet«.

Han siger videre:

– efter at Spørgsmålet om Afsluttelse af en Øst-Locarno Pagt er kommet op, maa man være forberedt paa, at alle de tyske Grænser sikres undtagen den dansk-tyske Grænse. Fra dansk Side er man derfor ikke tilbøjelig til at opgive de Krav om Støtte, vi i Henhold til Folkeforbundspagten har paa de øvrige Folkeforbundsmedlemmer.

Jeg tror, vi her har en af nøglerne til Munchs politik.

Forbundspagten bestemmelser var »måske ikke meget værd, men dog bedre end intet«. I hvert fald var det i dansk interesse at styrke dette instrument, hvis sikkerhedsværdi ville stige med en almindelig nedrustning.

Igen på det nordiske udenrigsministermøde i august 1935 sagde Munch: Danmarks interessemæssige Stilling faider i Sanktionsspørgsmaalet maaske ikke helt sammen med Norges og Sveriges, men snarere med Finlands. Det kan i visse Situationer for Danmark være ønskeligt at skabe et Præcedens baade om Sanktioners Anvendelse og Ikke-anvendelse.

Dr. Sjøqvist mener i »Danmarks udenrigspolitik 1933-1940« (s. 121), at Munch blev glædeligt overrasket over, at det lykkedes at få gennemført sanktionspolitikken, og at »han kom til at indtage en hidtil ukendt positiv holdning over for det kollektive sikkerhedssystem«.

Det kan synes logisk inkonsekvent, at Munch i sin Folkeforbunds-politik på en gang arbejdede på at styrke Forbundet og på at gøre dets sanktionsforpligtelser mindst muligt bindende. Men går man ud fra et sikkerhedsprimat i forhold til Tyskland, bliver der sammenhæng i hans politik: på en gang at styrke den sikkerhedsgaranti, der lå i Folkeforbundet, og at formindske den risiko, det kunne betyde for Danmark i forhold til Tyskland.

Men han havde flere strenge i sin sikkerhedspolitik. Jeg har nævnt, »at ligge død«-politikken. Den tredje streng var den nordiske, i moderne jargon at maksimere den nordiske solidaritets troværdighed, noget jeg skal vende tilbage til. I denne forbindelse, hvor vi drøfter metode, vil jeg nøjes med at fremhæve én ting, som er tydeligst i den nordiske sammenhæng, det forhold, at Munch ikke offentligt kunne forklare alle trækkene i sin sikkerhedspolitik uden at svække den. Han kunne ikke i Folkeforbundspolitikken direkte referere til Tyskland uden at svække »ligge død«-politikken. Han kunne ikke forklare sin modstand mod nordiske forsvarsforhandlinger med en henvisning til, at de ville blive resultatløse og dermed svække det indtryk af nordisk solidaritet, han ville skabe. Han var alene, måske helt alene med Danmarks sikkerhedsproblem, afskåret fra at sige det, som Rothstein skriver om de europæiske småstater i 30'erne:

»Small Powers found themselves without a single viable policy choice« (»Alliances and Small Powers«, s. 234), hvis han ikke skulle spille sig de få, usle kort af hænde, han havde.

Han antyder vel i øvrigt selv dette dilemma i det citat, der anføres midt på s. 205:

... at der vil kunne være Situationer, hvor det ikke vil tjene Danmarks Interesser, at man i denne Sal faar Adgang til, før Beslutning fattes, at føre Drøftelse med Vurdering af Stormagters Motiver, med Angreb paa Stormagters Politik, Fordømmelse af den ene og den anden Stat, Vurderinger af selve det Forbund, af hvilket vi er Medlem, og i hvis Navn vi skal handle.

Selv mener forfatteren jo i øvrigt, at Munchs opfattelse af sikkerhedspolitikken var det mest originale hos ham. Han skriver s. 599:

Men på ét punkt – som var helt centralt i P. Munchs opfattelse og også er blevet genstand for meget stor opmærksomhed – afviger P. Munch fra så godt som alle teoretikere inden for faget international politik. Det er med hensyn til anvendelsen af militære midler og neutraliteten. I denne sammenligning kommer P. Munchs opfattelse således på det punkt til at indtage en særstilling, som gør den markant og original. Det er – når man sætter sagen på spidsen – det eneste særprægede og bemærkelsesværdige ved P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik.

Efter Karup Pedersens fortolkning er det originale hos Munch da dels, at han forkaster anvendelsen af militære midler til hævde af landets selvstændighed over for en overlegen fjende, dels at han giver neutralitetsbegrebet en så rummelig fortolkning, at det kan være foreneligt med i det mindste en delvis besættelse, måske mener forfatteren endda en *generel* besættelse.

Under alle omstændigheder står vi vel her ved én, ja måske ved hovedtesen i afhandlingen. »Det er«, hedder det, »når sagen sættes på spidsen – det eneste særprægede og bemærkelsesværdige ved P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik«.

Det undrer mig derfor, at forfatteren ikke i højere grad har lagt vægten på at udforske netop denne opfattelse. Der kan være grund til at se lidt nærmere på denne tese, så meget mere som den, som det tit sker for folk, når de har fundet en tese, nok er løbet lidt af med forfatteren.

For det første kunne man se på spørgsmålet om »det særprægede«. Selv var Munch jo ikke af den opfattelse, at han var original. I første bind af sine erindringer (s. 271) siger han efter at have udviklet tanker om umuligheden af en militær løsning af det danske sikkerhedsproblem: »Den Tankegang, jeg saaledes forfægtede, var saa vist ikke en Tankegang, som jeg alene var Talsmand for. I Tale og Artikler førte Ove Rode den

frem med nogenlunde tilsvarende Betragtninger. Og mange andre gjorde ligesaa: Zahle, Slengerik, Niels Petersen, Edvard Larsen, Frederik Bajer og mange andre. Det var ikke noget mærkværdigt nyt, vi havde fundet paa«. Munch angiver da ogsaa i sin artikel »Kristian IXs tid« i »Det ny Aarhundrede«, hvor tankegangen kommer fra, hvem der er original, nemlig Monrad og Tscherning (1906, 543). Mon det derfor ikke ville være rigtigere at sige, at vi her står over for en holdning, som indgik i det radikale rollesyndrom?

Ogsaa det fleksible neutralitetsbegreb finder vi grundigt debatteret i århundredets begyndelse i diskussionen om Deuntzers udtalelser til forsvarskommissionen. Munch selv deltager i den med sin afhandling fra 1908 om »Danmarks Neutralitetspligt«, hvori han drøfter Haagerkonventionernes neutralitetsregler og konkluderer i, at der ikke er »fjerneste Antydning af en Forpligtelse til at modsætte sig med Vaaben et forsættigt Angreb . . . og end mindre til at føre en haabløs Kamp mod en overmægtig Stat« (s. 177). Men som han selv siger i Erindringerne, havde såmænd ingen anden end I. C. Christensen allerede ti år tidligere fremsat den formulering, der siden går igen, at »vi ikke kan værne vor neutralitet«, men at vi kan »konstatere den«.

Mon ikke det mest originale ved Munch – ogsaa i forhold til hans samtidige – var hans enestående evner til at holde følelser uden for sine ræsonnementer? I den forbindelse kunne man fremhæve den beundring, han flere gange udtrykker for Waldeck-Rousseau.

Men for så vidt Munch er original som teoretiker, kan det højest være i forhold til de teoretikere, forfatteren har valgt at inddrage.

Eller er det originale hos Munch efter Karup Pedersens mening, at han mente, neutralitetspolitikken ogsaa kunne fortsætte efter en totalbesættelse? Det er vel sådan man må forstå den fortolkning, man finder s. 480 af Munchs rettelser til Staunings manuskript d. 9. april, heller ikke et i samtiden offentligt tilgængeligt dokument. S. 483 hedder det, at »P. Munch mente at kunne hævde, at Danmark ogsaa efter 9. april 1940 var en neutral stat i stormagternes indbyrdes væbnede konflikt«. »En neutral stat« står der udtrykkeligt.

Side 586 henvises så i note 11 til en afhandling af ambassadør Svenningsen (»Danmarks status efter den tyske besættelsesaktion den 9. april 1940«). Men det siges mærkværdigvis ikke, hvad der står i den. Jeg må måske derfor have lov til at citere:

Ved overvejelserne den 9. april 1940 var der ikke tid til at anstille dybtgående betragtninger om de folkeretlige problemer. Disse overvejelser bevægede sig

på det politiske område, og hensigten dermed var – efter at beslutningen om kapitulation var taget – at opnå den for landet mest fordelagtige stilling overfor *okkupationsmagten*, d.v.s. en stilling, hvorved mest muligt af vor handlefrihed *indadtil* blev bevaret. Det var derfor dr. Munch lagde så stor vægt på at undgå, at der både i vor protestnote, i statsminister Staunings tale i folketinget den 9. april og i andre tilkendegivelser blev henvist til den dansk-tyske ikke-angrebspagt eller på anden måde blev benyttet udtryk, som kunne skabe irritation hos besættelsesmagten og derved vanskeliggøre den kontakt, som det var nødvendigt at optage og opretholde mellem danske og tyske myndigheder. Midt i ulykkens stund og til trods for, at han var knuget til jorden af sit politiske nederlag, bevarede dr. Munch sit overblik over situationen og sørgede for at den forhandlingspolitik, alle kompetente instanser var enige om at optage, fik den for Danmark bedst mulige start. Tanken om at fortsætte landets neutrale status udadtil i folkerettens forstand kan ikke have været genstand for dr. Munchs sålidt som for andre regeringsmedlemmers overvejelser.

Det må jo nok i denne forbindelse huskes, at det var *tyskerne*, der først havde talt om, at de »ønskede at sikre landets neutralitet«, og at det derfor ville være en direkte udfordring at tale om neutralitetsbrud. Mon det ikke snarere var lodsfisk- end neutralitetspolitikken, der fortsattes? Men jeg indrømmer, at vi her er ude på de psykologiske dybder, som forfatteren ellers har lovet at holde sig fra.

Det er jo relativt let at dokumentere, at Munch – ligesom Svenningsen – ikke anså en fremmed besættelse af dele af territoriet for uforenelig med en fortsat neutralitetspolitik. Men hvor findes inden den 9. april nogen antydning af, at Munch skulle have anset sit neutralitetsbegreb for så rummeligt, at det var foreneligt med en generel besættelse?

Man kan dokumentere, at Munch havde gjort sig tanker om en generel besættelses muligheder og konsekvenser.

Et eksempel findes også i denne afhandling, s. 210:

... Nous ne pouvons admettre qu'un pays disparaisse en tant qu'Etat du seul fait qu'il est occupé en partie ou en totalité par une armée étrangère, alors même que l'occupation a entraîné le départ de son gouvernement.

En stat forsvinder ikke ved en totalbesættelse, selv om regeringen er gået i eksil. Det er jo Abessinien, der er tale om, og på det nordiske udenrigsministermøde følgende forår uddyber Munch nærmere i sin argumentation mod et svensk forslag om at affinde sig med den nye tingenes tilstand, hvorfor han indtager dette standpunkt: »Dette ville være et farligt Præcedens at statuere, idet et europæisk Lands Modstandskraft hurtigt kan brydes«, et argument, han i øvrigt gentager over for det udenrigspolitiske nævn.

Men heri ligger jo ikke, at *en stat* fortsat kan betragtes som neutral.

Totalbesættelsens perspektiv er ført endnu videre i forsvarsdebatten fra århundredets begyndelse, hvor Munch, som forfatteren citerer s. 423, er inde på, at *et folk* kan bestå, selv om dets stat forgår. Igen er det et perspektiv, som går tilbage til Monrad. Så vidt jeg kan se, når forfatteren dog med udgangspunkt heri igen frem til en meget vidtgående overfortolkning af kilderne – her er vi inde på historisk metode – med henblik på Munchs syn på statens og folkets eksistensproblem. Nederst på siden skriver han:

Fra denne tidligere periode i P. Munchs politiske karriere finder vi således ytringer, der viser, at for ham var Danmarks *beståen* som stat underordnet hensynet til de mennesker, der levede i staten Danmark . . .

Hvor står, at »Danmarks *beståen* som stat« var »*underordnet* hensynet til de mennesker, der levede i staten Danmark«?

Han taler om »den usandsynlige Ulykke« det ville være, hvis Danmarks statslige eksistens ophører, og han ser ingen militære muligheder for at afværge denne ulykke. Men dermed er dog ikke sagt, at hensynet til statens eksistens er underordnet »de mennesker«, – selv taler han om folket – »der lever i staten«. Ikke desto mindre går forfatteren s. 583 endnu videre og skriver:

For P. Munch var en stat en gruppe af flere eller færre enkeltindivider, og denne gruppe havde ingen egeneksistens eller egenberettigelse udover hvad dens til enhver tid levende enkeltindivider i fællesskab kunne blive enige om at give den. Ingen hverken historisk tradition eller vision om fælles fremtid kunne påberåbes som værende overordnet og vigtigere end hensynet til de mennesker, der levede inden for gruppen, og hvis naturlige trang til individuel overlevelse og selvhævdelse gjorde det til en pligt for deres talsmænd og valgte repræsentanter i videst muligt omfang at sikre dem denne individuelle overlevelse.

Og s. 497 får tankegangen endnu en drejning. Her står udtrykkeligt:

Det var nemlig hans dilemma, efterhånden som han gjorde karriere i det danske politiske system, at han ikke – som i sin ungdom – åbenlyst kunne erklære, at Danmarks *beståen* som stat var mindre betydningsfuld end bevarelsen af danske enkeltindividers liv og daglige existens.

Kan man virkelig henvise til noget sted, hvor Munch siger, at »Danmarks *beståen* som stat var mindre betydningsfuld end bevarelse af danske enkeltindividers liv«? Det ville glæde hans konservative kritikere, hvis man kunne.

I det mindste kan man også – selv når man ser bort fra Munchs tidlige chauvinistiske, jeg havde nær sagt militaristiske, periode – finde en anden

tankegang end Karup Pedersens generaliserende om Munchs opfattelse af forholdet mellem stat og enkeltindivider, en tankegang, der går ud på, at Danmarks sikkerhedsproblem af geografiske grunde har en helt specifik karakter, som gør, at en militær løsning netop i Danmark er ud-sigtsløs, ja farlig. Når han beskæftiger sig med andre småstater som i artiklen »Danmark og de andre småstater«, der forresten ikke optræder i litteraturlisten, finder han det i en række tilfælde ganske rimeligt, at de forbereder en militær løsning, med andre ord at ofre enkeltindivider for statens eksistens. I første bind af sine erindringer (s. 268) kommer han i øvrigt i denne sammenhæng ind på Belgien – han havde jo gjort sig til noget af en ekspert i Antwerpens fæstningsanlæg – og konkluderer, at det, der var forkert i Danmark, kunne være rigtigt i Belgien, bl. a. fordi, som han skriver, »her var der virkelig Mulighed for, at den ene (militærstat) kunne komme det til Hjælp mod den anden«.

Hvis forfatteren i neutralitetsspørgsmålet gør Munch mere elastisk, tror jeg, han i forsvarsspørgsmålet gør ham mere dogmatisk, end der er dækning for i kilderne. Det samme gælder muligvis hans holdning til alliancetanken. Det hedder s. 569:

Det var for P. Munch at se den altafgørende og omfattende interesse for Danmark, der burde være lede-tråden for dets deltagelse i international politik. I det omfang der bestod muligheder for at varetage denne interesse, burde den danske stat så stærkt og så langt som muligt søge at fremme den. Dette var afgørende for en række af P. Munchs øvrige synspunkter på Danmarks stilling i international politik. Deraf fulgte nemlig, at Danmark aldrig måtte bringe sig i en åbenlys ensidig afhængighed af en enkelt stormagt – slet ikke gennem en alliance.

Det kan i det mindste læses, som om alliancefriheden var et aksiom for Munch. Men var det faktisk en apriorisk holdning hos ham?

Han er jo ganske vist en tid inde på tanken om permanent neutralitet. Men i hele den periode, han optræder i den offentlige debat, forelå der vel kun én alliancemulighed, en alliance med Tyskland, og den vender han sig imod. Georg Brandes bringer ganske vist tanken om en alliance med England eller endda en status som engelsk kronland ind i debatten. Men når Munch afviser den, er det dels med henvisning til Englands udemokratiske karakter, dels til at »England aldeles ikke er i Stand til at sikre os« og dels til, at det ikke har lyst til at indgå en alliance med Danmark (Det ny Årh. 1906, s. 74). Men hvad det principielle spørgsmål om alliancepolitik angår, sker der dog ingen aksiomatisk afvisning: »Kun hvis en nøjere Undersøgelse viser, at Alliancepolitikken virkelig er den rigtigste, den klogeste, bør den vælges«, skriver Munch pragmatisk.

I 1936 stillede han sig ifølge det svenske referat af udenrigsminister-mødet i København ikke afvisende over for dansk deltagelse i et regionalt sikkerhedssystem for Østersøen, hvis England gik med. Nu var der her ganske vist tale om kollektiv sikkerhed, ikke om kollektivt forsvar. Man kan derfor ikke slutte ret meget. Men man kan heller ikke slutte ret meget af hans konsekvente afvisning af et nordisk forsvarsforbund. For det første anførte han, at de nordiske lande ikke effektivt kunne hjælpe hinanden – afskrækkelses-, marginalmagts- og omkostning-gevinst-synspunkter optræder jo hos Munch kun når han argumenterer for, at et for stærkt dansk forsvar kunne blive farligt. Dernæst var forsvarsforbundet ikke politisk muligt i Sverige og Norge. Det vidste han. Men hvis det blev klart demonstreret over for omverdenen ved strandede forsvarsforhandlinger, så ville den nordiske solidaritets troværdighed, som han bevidst efter eget udsagn i fortrolige forhandlinger, omend med andre ord, søgte at opbygge, bryde sammen. På Oslo-mødet i 1938 sonderer han direkte, hvilken støtte Danmark kan påregne. Så noget helt definitivt svar på Munchs holdning til alliancespørgsmålet, tror jeg ikke, man kan få.

Der er mange andre spørgsmål, jeg kunne have haft lyst til at tage op, f. eks. forholdet mellem holdningen til sikkerhedspolitikken og opfattelsen af den internationale politik.

Tiden tillader ikke en nærmere uddybning. Jeg vil derfor til sidst takke forfatteren for det store arbejde, han har gjort. Han har været igennem et udstrakt terræn og måske nok herunder trådt manganen sti vild. Men jeg tror, at hans hovedsigte er meget værdifuldt, et forsøg på at nå til en dybere forståelse af den internationale politik ved at rette opmærksomheden mod aktørerne og deres opfattelse. Jeg tror, det er en af de veje, vi må se at komme videre. For

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,
und grün des Lebens goldner Baum.

Men for en anden gangs skyld må jeg måske slutte med endnu et Goethe-citat:

In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved seminarieadjunkt, cand. mag. Sune Fredslund Andersen, dr. Gerd Callesen, professor H. P. Clausen, stud. mag. Lars Dybdahl, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, arkivar, cand mag. Ib Gejl arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, amanuensis, cand. mag. Niels Lund, cand. mag. J. P. Noack, afdelingsleder, lektor. cand. scient. pol. Mogens N. Pedersen, professor, dr. phil. Ole Karup Pedersen og arkivar, dr. phil. Anne Riising.

Aksel E. Christensen: Vikingetidens Danmark. Paa oldhistorisk baggrund. (Gyldendal, København 1969). 308 s. + 1 kort.

På baggrund af den stadige strøm af bøger om vikingetiden, som denne periodes dyrkere har velsignet hinanden med i det sidste årti, der er jo kommet én omtrent hvert år og i indværende år allerede to, kan det måske nok undre én og anden, når en anmelder indleder med at slå fast, at der er et påtrængende behov for netop en bog om vikingetidens Danmark. Men man skal ikke arbejde ret meget med vikingerne ude omkring, før man føleligt savner viden om deres hjemlige baggrund, f. eks. om den danske kongemagt og dens muligheder for at påvirke eller selv tage initiativ til vikingetog, om landets opdyrkning, institutioner, befolkningen og dens sociale lagdeling. Der foreligger et meget spredt kildemateriale, som uden vanskelighed lader sig tage til indtægt for forskellige hypoteser, og det ville være særdeles velkomment, hvis nogen ville tage sig af at skaffe forskningen lidt fastere grund under fødderne end den hidtil har haft.

Man må straks konstatere, at AEC ikke har holdt sig så strengt til sit emne, som det kunne fortjene. Det er i virkeligheden blevet fortrængt til bogens sidste trediedel, mens hovedpar-

ten af pladsen er viet en rigelig omfattende behandling af den oldhistoriske – C. J. Thomsen og Worsaae i salig erindring – baggrund, og af en for emnet ikke strengt nødvendig behandling af vikingernes toget, kolonisering og handel i øst og vest, fra Grønland til Samarkand.

Bogen er i sin oprindelse en forelæsningsrække, som forf. holdt ved Københavns universitet i 1963/64, og dette forhold er bestemmende for dens anlæg: den er ikke nogen almen fremstilling af vikingetidens historie, men en løbende problemdiskussion. Og der bliver virkelig taget fat. Det er i hvert fald tilhørernes egen skyld, hvis de ikke har fattet interesse for periodens problemer, og en anmelder kan have vanskeligt ved at styre sig og lade være med at springe ind i alle problemerne. Det er en af bogens væsentligste kvaliteter, at den således ægger til fordybelse i emnet, og man kan på baggrund af den kun dårligt undlade at undre sig en smule over, at forelæsningsformen er blevet så suspekt som den er i dagens universitetspædagogik.

AEC indleder med at opridse arkæologiens udvikling i Danmark og med en omtale af de hidtidige synteser af forhistorien, oldhistorien, eller hvad man nu vil, og han slår fast, at selv om det er umuligt for en faghistoriker at drive primær oldtidsforskning, kan han ikke lade den lange,

kun ved arkæologisk materiale belyste, fortid ude af sit interessefelt. Han må ud fra sine egne problemstillinger søge at aflukke de arkæologiske kilder svar, idet han bygger på arkæologernes resultater. Arkæologien placeres altså for så vidt som en historisk hjælpevidenskab, der stiller et velordnet materiale til rådighed for historikerne. Spørgsmålet er vel imidlertid, om nogen historiker kan forsvare at bygge på et materiale, som han ikke er i stand til at øve kritik overfor? – Må han ikke nødvendigvis kende så meget til arkæologisk metode og arbejdsmåde, at han selvstændigt kan vurdere de forelagte resultater, tolkninger og hypoteser, før han lader dem indgå i sine egne problemstillinger? – Så vidt kan man godt nå uden selv at svinge spaden eller pensle sand af små potte-skår.

Herpå følger et afsnit om Danmark og danerne, hvor vi får fastslået, at der eksisterede et dansk rige før Harald Blåtands, nemlig Gudfreds, og får dissekeret overleveringen om danernes indvandring; de forskellige forsøg på ad sagnhistorisk, filologisk eller sågar antropologisk vej at påvise denne indvandring og gøre rede for danernes oprindelse forkastes meget overbevisende. I afsnittet om oldtidsbebyggelsen stilles først det i sammenhængen fundamentale spørgsmål, nemlig: »Hvorledes var bosættelsen på kong Gudfreds tid? Og hvor langt går denne bebyggelse . . . tilbage i tiden?« – Svaret på disse spørgsmål søges ved en undersøgelse af de foreliggende arkæologiske og filologiske vidnesbyrd, huse, marker og stednavne. Ved gravninger i hustomter fra middelalderen er det ikke lykkedes at finde kontinuitet i bebyggelsen længere tilbage end til det 11. århundrede, og de yngste hustomter fra oldtiden stammer fra romersk jernalder.

Fra den mellemliggende periode kender man ingen gårde, og da der tydeligvis er sket et brud i udviklingen, idet den middelalderlige gårdtype ikke kan afledes af jernaldertypen, giver det arkæologiske fundmateriale ikke noget vidnesbyrd om landsby eller bondebeboelse på kong Gudfreds tid. Omtrent den samme problemstilling gør sig gældende over for marktyperne, hvor det drejer sig om at datere og forklare overgangen fra ældre jernalders digevoldingsagre til middelalderens højryggede agre. AEC diskuterer mulighederne for de to ager-typers funktionelle sammenhæng med henholdsvis ard og hjulplov og finder, at efter Tømmerby-plovens datering til det 16. århundrede er der på intet, der taler mod Arups gamle, stærkt debatterede plovteori. Der anføres imidlertid heller ikke meget for den, blot det at man finder ardspor til ind i yngre jernalder, og at man ikke hidtil fra nogen oldtidsperiode har fundet spor af muldfjældsploven. Spørgsmålet er, om man bør søge at løse dette problem alene på så spinkelt et hjemligt materiale, om man ikke nødsages til at inddrage større områder i sine overvejelser. I England f. eks. har man sat den tunge plov i forbindelse med germanernes indvandring, men det er nu godtgjort, at den er anvendt allerede i romersk tid af kelterne.

Det bebyggelseshistoriske tomrum mellem ældre jernalder og middelalderen må udfyldes ved hjælp af stednavnene. Der gives en kort oversigt over materialet, der efter endelserne deles i tre kronologiske grupper: før-vikingetid, vikingetid og efter-vikingetid, foruden kortetyperne, der placeres før før-vikingetidens navne. Eksistensen af den første af disse grupper godtgør uimodsigeligt, »at den middelalderlige landsbybebyggelse må

føres tilbage til tiden forud for Gudfred«. Herpå åbnes påny problemet om arkæologien kan datere landsbynavnene, og de nyere bidrag til denne forskning nævnes, Therkel Mathiassens undersøgelser af Vestjylland og Nordvestsjælland og Erling Albrechtsens af Fyn. Læseren har ret vanskeligt ved i dette afsnit at skelne mellem, hvad der er præsentation af disse forskeres opfattelse og resultater, og hvad der er forf.s egen stilling. Således hedder det om de ældste typer af sammensatte navne, at »det næsten fuldstændige sammenfald af landsbyerne på -um (88 %) og -ing (93 %) med de kortlagte bygder fra ældre jernalder taler stærkt for, at de må dateres til århundrederne omkring Kristi fødsel« (s. 50), og om navnene på -by og -borg, at »alt i alt tyder materialet på en datering til Ældre jernalder eller senere« (ibid.). S. 52 hedder det, at »landsbyer af ældste endelsestyper kan udmærket stamme fra nye anlæg i Ældre jernalder«, men når man når konklusionen hedder det: »Stednavneforskningen gør det muligt at antage, at vore ældste nuværende landsbyer er opstået som *afløser* af de landsbyer, som arkæologerne har afdækket fra Ældre jernalder« (s. 58) – AEC har altså i virkeligheden ikke akcepteret de resultater, som Mathiassen og Albrechtsen har fremlagt, men man savner i teksten en motivering herfor; læseren lades lidt i stikken. Der kunne i og for sig gives mange gode grunde, Anders Bjerrum har givet nogle i indledningen til Maribo Amts Stednavne, og det er lidt ærgerligt, at AEC ikke har benyttet lejligheden til at gøre disse problemer til genstand for en metodisk behandling. Han indleder med en lidt ironisk bemærkning om Andreas M. Hansens første forsøg på statistisk-topografisk stednavnedatering, men de citerede undersøgelser

adskiller sig egentlig kun ved deres omfang og grundighed fra denne; de bygger på den samme principielle betragtning, og den er ikke uden problematik.

Bortset fra selve det faktum, at en del af vore nuværende landsbyer er anlagt før vikingetiden, viser problemerne omkring landsbygrundlæggelsen og omkring de ændringer, der skete mellem ældre jernalder og middelalder, sig således vanskelige at komme på nært hold i kilderne. En ting mener AEC dog at finde godtgjort, nemlig at den regulerede landsby må have eksisteret allerede på Gudfreds tid. Argumenterne herfor hentes hos Bengt Holmberg, der i sin disputats om *Tomt och toft som appellativ och Ortsnamnelement* bestemmer dette ords betydning som noget tilpasset, ordnet, reguleret, og hævder, at når man navngav landsbyer med dette ord, ville man derved udtrykke toftens regulerende funktion i forhold til ageren, den funktion, der i landskabslovene udtrykkes med vendingen »Toft er agers moder«. Endvidere i det forhold, at man i England i det 13. århundrede træffer ordet *byrrelagh*, hvilket anses at involvere, at »landsbyen som organiseret (dyrknings-)fællesskab under betegnelsen by maa være overført til vikingebosættelserne i Danelagen, og at den antagelig er jævngammel med grundlæggelsen af de danske landsbyer med endelsen -by«. Anvendelsen af begge disse stednavneelementer dateres til vikingetiden; når AEC mener, at de må have været produktive også forud for vikingetiden, er det mere ønsketænkning end en bindende slutning. Kronologien er dog alligevel uangribelig, men til gengæld bør man nok nære nogen betænkelighed ved den anførte forekomst af *byrrelagh*. Fire århundreder er et langt spring i over-

leveringen, også selv om ordets form gør det mindre sandsynligt, at det skulle være dannet i England; både *by* og *lagh* optoges dog som låneord i engelsk, så udelukket er det ikke. Det er også betænkeligt, at ordet må afledes af en rekonstrueret form, »af en dansk form *byarlagh*, der tidligt må være forsvundet herhjemme«. Dansk landsbystyre har jo overhovedet sat sig mistænkelig få spor i det middelalderlige kildemateriale. I samme forbindelse skal anføres, at bebyggelsesgeografen Sölve Göransson i 1958 og 1961 i et par artikler i *Geografiska Annaler* fremsatte den velargumenterede opfattelse, at den regulerede landsby tværtimod at være ført fra Danmark til England i forbindelse med vikingernes bosættelse, synes at være ført den modsatte vej henimod vikingetidens slutning, og at denne opfattelse har fundet tilslutning i Frits Hastrups disputats fra 1964, *Danske landsbytyper*. Om denne opfattelse kan holde, skal ikke søges afgjort her, men det havde været interessant at få den inddraget i den foreliggende problemstilling, og det tør vel siges at være en mangel, at Hastrups disputats må savnes i bibliografien.

Efter et afsnit om oldtidens kvægvavl og agerbrug følger så en gennemgang af samfundets institutioner, landsbyen, slægten, gildet, tinget etc. Her bringes på flere punkter nyt og på alle punkter en velgørende klarhed over, hvad kilderne kan bruges til. Særligt bør nok analysen af herred, syssel og bygd fremhæves, hvor det klart demonstreres, at trods al den talmystik, der i tidens løb er ophobet omkring herredet, så lader dettes eksistens i vikingetiden sig ikke påvise. Denne erkendelse er væsentlig også i forbindelse med vurderingen af visse institutioner i Danelagen; således kan

wapentake-inddelingen og wapentake-tingene herefter ikke med nogen mening afledes af herrederne og deres ting. Om syslet også kan forvises fra vikingetiden er mindre sikkert, men det forekommer mest sandsynligt. Vikingetidens og oldtidens institution, som er blevet afløst af herreder og sysler, må istedet være den selvgroede bygd med sit bygdeding, der afholdtes på målhøjene.

Behandlingen af de religiøse forhold er ret kortfattet og koncentreret om gudedyrkelsens samfundsmæssige implikationer, kultstederne og kultens organisation. Indholdet af den hedenske gudetro afstår AEC fra at behandle: »det må overlades til den sammenlignende religionshistorie at finde vej gennem det overleverede vildnis af gudemyter«. Det skal ikke bebrejdes ham – på den anden side ville lidt historisk kildekritik ikke skade i Dumézils, de Vries's og Turville-Petre's selskab.

Det oldhistoriske afsnit afsluttes med en gennemgang af kulturforbindelser og handelsveje, hvor det påvises, at Danmark i tiden forud for vikingetiden havde livligere forbindelser med både det sydlige og vestlige udland end hidtil antaget. Kun et par detaljer skal her tages op. I sin store monografi om førromersk jernalder i Syd- og Sønderjylland fra 1961 gjorde C. J. Becker op med den gamle tanke, at kelterne skulle have dannet en barriere mellem Norden og Middelhavskulturen, idet han påviste, at isoleringen af Nordeuropa var fuldt mærkbar 200 år før kelternes ekspansion satte ind. AEC har benyttet dette arbejde, men tilskriver alligevel fremdeles de keltiske folkeslag en »adskillende eller i hvert fald meget hæmmende barriere i forhold til Middelhavskulturen«. Hvis man idag vil fastholde Sune Lindqvists keltiske

hansa helt eller delvis, må man gen-drive Beckers argumentation.

I behandlingen af friserne og deres rolle i kulturformidlingen fortsætter AEC sin argumentation fra artiklen *Birka uden frisere* i *Handels- og Søfartsmuseets årbog 1966*. Det forekommer stadig lidt uretfærdigt at gøre Poul Enemark til eksponent for den ældre friseropfattelse, som AEC så energisk bekæmper. Enemark har givet et par oversigter over friserproblemerne, hvor han bringer orden i en ellers ret så uoverskuelig mængde bidrag, men ikke selv tager nogen stilling. I det hele kan det vel blive vanskeligt idag at finde nogen handelshistoriker, som ikke koncentrerer sig om selve handelen, varer og veje, men har opgivet at afgøre, om den bares af frisere eller andre.

Man kan i samme forbindelse diskutere AEC's tolkning (s. 110) af det sted i Vita Ansgarii kap. 7, hvor der berettes om Ansgars og Harald Klaks rejse fra Ingelheim 'ad confinia danorum'. Det var ikke rart for Ansgar og hans ledsager Autbert at rejse i selskab med de upolerede krigere i Haralds følge, der endnu ganske manglede erfaring i den rette omgang med Guds tjenere. De to munke var derfor glade, da ærkebisp Hadebald i Köln overlod selskabet et skib med to kahytter, hvoraf de fik den ene for sig selv, mens kongen foretrak den anden frem for sit eget skib. »Cum gravi itaque difficultate hanc suscipientes peregrinationem, pervenerunt Coloniam«, fortæller Ansgars levned. I Köln trådte ærkebispens så hjælpende til, og rejsen fortsatte: »Inde egressi, per Dorstatum et vicinia fresonum transeunt, ad confinia pervenerunt danorum«. I vistnok alle andre oversættelser af teksten end P. A. Fengers fra 1863 er dette tolket således, at Harald og munkene i ær-

kebispens skib forlod Köln og via Dorestad og de frisiske egne nåede til den danske grænse (som Harald ikke kunne overskride), mens P. A. Fenger og nu AEC tolker det sådan, at da man nåede Dorestad, steg man i land og fortsatte rejsen landværts. For anm. at se er der intet i teksten, der kan retfærdiggøre denne tolkning. Der står ganske vist ikke udtrykkeligt, at man også sejlede fra Dorestad og gennem de frisiske egne – det ville vel i så fald sige ad den velkendte vej inden om de frisiske øer – der står blot, at de rejsende kom til Köln, hvor de fik overladt et mere komfortabelt fartøj, og da de havde forladt denne by (inde egressi), så nåede de, idet de passerede Dorestad og Frisland, til Danmarks grænser. Denne formulering kan dog næppe læses anderledes, end at man sejlede hele vejen. Hvis endelig ærkebispens skib kun duede til flodsejlads og end ikke kunne klare turen inden om øerne, havde Ansgar og Autbert vel snarere end at gå i land i Dorestad måttet bide i det sure æble og vende tilbage til et af Haralds skibe og for resten af vejen påny døjte det øvrige selskabs upolerede optræden. For man kan vel ikke tænke sig, at de daner, som var kommet sejlen til kejseren i Ingelheim, på hjemvejen heller ikke kunne sejle længere end til Dorestad?

AEC har stillet sig en overordentlig krævende opgave ved at ville give en så grundig behandling af perioden forud for vikingetiden, og mange gange imponeres man af hans brede orientering i og beherskelse af det arkæologiske materiale og arkæologiens problemstillinger. Helt undgår man imidlertid ikke at bemærke, at han ikke er på hjemmebane og ikke er helt ajour med arkæologernes visse- lig ofte skiftende anskuelser. Det er mindre væsentligt, men alligevel be-

tegnende, at han benytter de gamle periodebetegnelser Dyssetid, Jættestuetid og Keltisk jernalder, som arkæologerne har forvist fra fagets terminologi, idet det er erkendt, at dysser, jættestuer og keltisk prægede oldsager kun er karakteristiske for mindre afsnit af de perioder, som nu nok så tørt betegnes Tidlig neolitikum, Mellemlolitikum og Førromersk jernalder. Mere betydningsfuldt er det, at problemstillingen omkring forholdet mellem tragtbægerkultur og enkeltgravs- (eller stridsøkse- eller bådøkse- eller snorekeramisk) kultur og omkring overgangen fra stenalder til bronzealder er blevet så kompliceret med Matts P. Malmers disputats, C. J. Beckers stendyngegrave og meget andet, at man nu ikke længere tør hævde det førhen så sikre, at enkeltgravskulturen betegner et indvandrende herrefolk og slet ikke tør tage udgangspunkt i Johs. Brøndsteds syntese af oldtidshistorien, der iøvrigt ved sine indre kvaliteter ikke netop skulle friste en historiker af fag. Det er sjældent at se historieskrivning på så ensidigt et kildemateriale, som Brøndsted har præsteret om senneolitikum og ældre bronzealder.

Det er nok en uoverkommelig opgave for en historiker med andre interesser og forpligtelser at følge med i et fremmed fags problematik. Man får det indtryk, at AEC nok løbende har kunnet holde sig orienteret om nye fund og erkendelser, men ikke har haft tid til at integrere dem i gamle problemstillinger og om fornødent formulere helt nye.

Helt på hjemmebane er forf. derimod, når vi når selve vikingetiden. Behandlingen heraf indledes med en oversigt over litteratur og problemstilling, hvor det fremhæves, at det er meget længe siden en historiker har taget sig på at give en syntese af vi-

kingetiden. Den har i lang tid stort set været overladt til arkæologer og filologer. Det fremgår klart, at AEC ikke har meget tilovers for den mest diskuterede vikingebog fra det sidste årti, Peter H. Sawyer's *The Age of the Vikings* fra 1962. Han kaldes ensidig, subjektiv, og frakendes evnen til at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt, og for at føje spot til skade udnævnes han til arkæolog. Det er ikke retfærdigt, hverken over for Sawyer eller over for arkæologerne. I forbindelse med en klar redegørelse for kildegrundlaget præciseres de punkter, hvorpå en moderne syntese af vikingetiden må adskille sig fra den gammeldags opfattelse, ifølge hvilken Norden i vikingetiden fremtrådte primitivt i de fleste henseender og udadtil kun gjorde sig bemærket ved røverfærd og erobring. Den sidste menneskealders fund af handelsbyer som Birka, Hedeby og Kaupang, af borge som Trelleborg, Fyrkat etc., resultaterne af bearbejdelsen af møntfundene, samt skibsfundene i Norge og ikke mindst i Roskilde fjord gør til sammen, at vikingetiden må opfattes på en helt anden måde end tidligere: »Man maa siden Trelleborgenes fremkomst indrømme, at nordboerne har besiddet en langt højere teknisk kultur og en fastere organisation end hidtil antaget; ... man maa ogsaa regne med omfattende produktiv virksomhed som handel og haandværk«. — »Vikingetiden maa snarest opfattes som en velstandsperiode, en virkelig storhedstid i Nordens historie, hvor man ikke var henvist til at leve i periferien af kulturomraadet, men hvor man havde faaet en central placering i kulturformidlingen mellem øst og vest«. Det er således omtrent, hvad enhver, der kender forf.s artikel *Mellem vikingetid og Valdemars-tid* i *Historisk Tidsskrift* 12. II vil

vente, og man kan være helt enig i, at disse faktorer må spille en væsentlig rolle i en nutidig syntese af vikingetiden. På den anden side synes det nødvendigt at indvende, at det ikke er helt retfærdigt over for alt, hvad der er fremkommet siden Arup, at tage så gammelt et standpunkt som udgangspunkt for en ny syntese.

Af den derpå følgende gennemgang af vikingetidens problemer skal kun enkelte ting tages op. I afsnittet om vikingebosættelserne, hvor fortrinsvis forholdene i England diskuteres, tager AEC stilling for den traditionelle opfattelse, at det foreliggende materiale tvinger os til at slutte, at der er foregået en meget omfattende dansk kolonisering og bekæmper med megen energi Sawyer og hans nedvurdering af materialets beviskraft. På mange punkter i dette problemkompleks er Sawyer jo særdeles angribelig, og ved sin egen polemiske fæcon inviterer han ligefrem til at blive taget ved vingebenet; han er selv ude om det, når hans modstandere forbiiser hans væsentligere argumenter til fordel for de mindre betydningsfulde, og det er som om AEC ikke rigtig får de kildekritisk afgørende ting hos ham frem, men koncentrerer sig om de mest oplagte urimeligheder. Sawyer's centrale argument mod f. eks. gruppen af stednavne på -by er jo, at da de først er overleveret i Domesday Book fra 1086, og da englænderne begyndte at bruge danske personnavne og tilmed optog ordet *by* som låneord i deres sprog, så kan vi dels ikke datere disse stednavne inden for en periode på 200 år, ikke afgøre, hvilke der stammer fra det 9. århundrede, dels ikke være sikre på, at de alle skyldes danskere. Sawyer afviser det forsøg, som navneforskere har gjort, på ved hjælp af de anvendte personnavne at datere

disse stednavne tidligt efter danskerens indvandring. Deres argument er det, at da en stor del af disse navne ikke genfindes i 1086, må de tidligt være gået af brug, altså høre hjemme i selve bosættelsesperioden. Sawyer's modargument er, at Domesday Book dels ikke giver noget fuldstændigt billede af, hvad der anvendtes af personnavne i England i 1086, dels ikke kan afgøre, på hvilket tidspunkt mellem 876 (Halvdans deling af Northumbria) og 1086 navnene sidst er anvendt. Denne argumentation tager AEC ikke op til gendrivelse, gentager blot det traditionelle standpunkt.

Også med hensyn til de frie bønder i Østengland, *socemanni* og *liberi homines*, gentages det gængse argument, at det geografiske sammenfald mellem dem og de nordiske stednavne knytter fribønderne så fast til den nordiske bosættelse, at de kan anvendes som mål på denne. AEC påpeger, hvorledes høje procenter af *socemanni* og navne på -by optræder sammen i Lincolnshire, Leicestershire og Nottinghamshire, mens begge dele savnes i grevskaberne syd for Watling Street. »Det er tal, der taler«, udbryder han. Vist er det, men hvad siger de? – For anm. at se beviser de ikke fribøndernes danske herkomst; de antyder en sammenhæng mellem de to fænomener, men siger intet om denne sammenhængs nærmere beskaffenhed. Mange forhold gør det tvivlsomt at anse de frie bønder for vikingehærens direkte efterkommere, som Stenton gør og med ham AEC foruden flere andre. Når frie bønder således savnes i Yorkshire, hvor der er mange danske stednavne, har Stenton forklaret det med Vilhelm Erobrerens gentagne straffekspeditioner mod dette grevskab, som forårsagede store øde områder, men F. W. Brooks har vist, at de øde

områder ikke falder sammen med Vilhelms ruter og altså må forklares på anden vis. Der findes også *socemanni* i grevskaber fjernet fra danske stednavne, således Kent og Staffordshire. Det turde være altfor billigt, når Stenton, selv om antallet i 1086 var ringe, fejer dem af bordet som undtagelsen, der bekræfter reglen. De fælder den i virkeligheden.

Lægger vi for en stund Sawyer's indvendinger til side og antager, at landsbyer med danske navne er anlagt af danske kolonister, må vi vente at finde disses efterkommere knyttet til de danske stednavne; hvis *socemanni* skal anses for danskere, må de med andre ord forventes i overvejende grad at bo i de »danske« landsbyer. Det gør de imidlertid ikke. R. H. C. Davis har for East Anglias vedkommende vist, hvorledes den nettede overensstemmelse i procent viger, når man forlader grevskabet som enhed og går ned på et mere lokalt plan; så findes de danske stednavne et sted, bondefriheden et andet. Det samme gør sig gældende i Lincolnshire; her må man blot på grund af den jævne fordeling af stednavne over he'le grevskabet gå ned på endnu mindre enheder. Anm. har undersøgt tre wapentakes og fundet, at *socemanni* ikke viser nogen forkærlighed for de »danske« landsbyer. I Louthesk wapentake bor således i otte landsbyer med dansk navn 163 *socemanni*, 40 *villani* og 20 *bordarii*, i tre landsbyer med skandinaviserede navne henholdsvis 66, 23 og 8 af disse kategorier, i én landsby med hybridt navn 6 *villani* og 3 *bordarii* og i sytten landsbyer med engelsk navn 316 *socemanni*, 186 *villani* og 39 *bordarii*. *Socemanni* udgør 62,5 % i dette wapentake. I Boldingbroke, der er et af de frieste wapentakes, udgør de 71,3 %; her er 318 *socemanni* fordelt på tretten

»danske« landsbyer, 236 på syv »engelske«. I Winnibriggs udgør de kun 38,1 %. De er således i mindretal, hvad der muligvis kunne være en ekstra grund for danskerne til at koncentrere sig i de danske landsbyer. Her bor imidlertid 58 i syv »danske« landsbyer, 125 (evt. 202) i ti »engelske«. Det forekommer på denne baggrund givet, at den traditionelle forklaring på det grove geografiske sammenfald mellem danske stednavne og frie bønder må afløses af en mere sammensat, enten den så skal hentes i økonomiske faktorer eller viser sig betinget af Domesday Books beskaffenhed.

En nyhed, en meget væsentlig og velkommen nyhed, i en vikingetidshistorie er det afsnit, hvor samfundstrukturen søges belyst ved runeindskriftterne. Der er meget betydelige tekstkritiske og kildekritiske problemer forbundet med en bearbejdelse af dette materiale; dem får vi gennemgået grundigt og derefter gives nogle antydninger af, hvad materialet kan bruges til. Det udtømmes ikke, men her er for eventuelle lysthavende peget på et væsentligt område, som det givetvis vil lønne sig at investere et større arbejde i. Det kan forøvrigt i forbindelse med omtalen af bryden nævnes, at ordet nu er konstateret, eller genindført, i endnu en indskrift foruden Randbøl-stenen (DR 40), nemlig på den for Arup så skæbnesvangre Sønder Vinge 2 sten (DR 83). I Wimmers læsning var den rejst af *Tovi Bryde*, men det forkastedes af Lis Jacobsen og Erik Moltke i Danmarks Runeindskrifter; der gengives indskriftens begyndelse således: *xu* (þi) ??? rejste denne sten ... I sine *Runestudier* fra 1968 når Niels Åge Nielsen imidlertid nu det resultat efter fornyet undersøgelse af stenen, at de tre spørgsmålstegn kan erstattes med

ordet *bryde*, således at indskriften nu, idet det første ord tolkes som personnavnet *Øþi*, begynder således: *Øþi bryde rejste denne sten . . .*

Kort før færdiggørelsen af manuskriptet ramtes forfatteren af sygdom, således at det afsluttende arbejde i noget omfang måtte lægges i andres hænder. Uden at klandre disse kan man formentlig skrive det på den konto, at bogen er behæftet med en del fejl, hvoraf en del antagelig havde kunnet undgås, hvis forf. selv, der jo alene ved, hvor sligt er fornødent, havde kunnet foretage en afsluttende kontrol af f. eks. kildecitaterne i sit manuskript. Her skal blot anføres nogle ting, som kan vildlede bogens benyttere. Side 139 hedder det om Egbert, at »han formåede ikke at afløse Mercia som faktisk *rex Bretwalda*«. Når denne titel står kursiveret, får man det indtryk, at den er hentet ud af en kilde, men det er ikke tilfældet. Den findes for det første ikke i nogen kilde, her betegnes herskerne enten på latin eller på oldengelsk, ikke på begge sprog samtidig. For det andet kunne et rige, Mercia, aldrig betegnes som *rex* eller *Bretwalda*, det kunne kun en person, en konge. *Bretwalda* var en titel, som anvendtes om de konger, der foruden herredømmet i deres eget rige udøvede et ikke nærmere defineret overherredømme over de øvrige riger og konger syd for Humberen, og den gives på latin ved *rex Britannia* eller ved *imperator*, magten ved *imperium*. – Side 153 anføres, at den oldengelske krønike skulle have årsskifte 1.9. »i fortsættelse af Beda«. Datoen skal være 24.9., idet Beda fulgte bedansk indiktion, ikke græsk. – Side 179 anføres, at Cuerdale-fundet indeholdt over 1800 mønter præget i East Anglia »fortrinsvis af de nævnte Guthrum-Æthelstanyper«. Der var i

den bevarede del af Cuerdale-fundet 24 Guthrum-mønter, de øvrige østangelske mønter (1815) var de såkaldte mindemønter for Sct. Eadmund. – Side 224 anføres om dateringsproblemerne ved Danevirke: »Det har hidtil været omstridt, hvorvidt Gudfred byggede Kovirke eller den ældste Hovedvold; en nylig foretaget datering efter C14-metoden taler for den første mulighed (Vilh. la Cour)«. Det skal være for den sidste mulighed, altså *Hovedvolden*, idet prøven viste, at Hovedvolden måtte være opført ca. 800, således at la Cour har fået endnu et argument for det, han altid har hævdet. Forøvrigt er den pågældende C14-prøve udtaget under så lidt tillidvækkende omstændigheder, at man næppe kan lægge nogen vægt på den. – Side 261 og 272 betegnes Knud den Stores første kone Ælfgifu som den »northumbriske«. Hun kaldes normalt Ælfgifu af Northampton, selv om hendes far Ælfhelm, der myrdedes 1006, var ealdorman i Northumbria.

Bogen afsluttes af en bibliografi og et personregister udarbejdet af henholdsvis Nanna Damsholt og A. K. Gade Kristensen. Bibliografien er meget omfattende og yder udmærket vejledning i emnet, selv om dens opdeling i to hovedafsnit og en mængde underafsnit gør den lidt overskuelig. Denne opstilling hænger sammen med, at bibliografien skal træde i stedet for det noteapparat, som bogen savner. Man savner enkelte ting, som nævnes i bogens tekst. Således anføres f. eks. ingen udgave af Æthelweards krønike, som nævnes et par gange. Det irriterer et par gange at finde tidskriftartikler anført uden titel, pudsigt er det til gengæld at få Saga-Book of the Viking Society udstyret med den fornemme undertitel *Proceedings of the British Academy*.

Niels Lund

H. Bertil A. Petersson: *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest. (Bibliotheca historica lundensis XXII, Lund 1969). 294 s.*

Det kongelige møntkabinet i Stockholm rummer verdens største samling af angelsaksiske mønter fra den senere del af vikingetiden. Svensk numismatik har derfor længe været centralt placeret på dette forskningsfelt. I det seneste par årtier har man yderligere sat et intenst arbejde ind på at katalogisere og publicere de mange mønter efter moderne principper, i nogen grad i samarbejde med engelske numismatikere, den såkaldte »New School of Anglo-Saxon Numismatics«. Resultater af denne forskning er foreløbig fremkommet i de to bind *Commentationes de nummis sæculorum IX–XI in Suecia repertis* og i nogle af artiklerne i festskriftet til F. M. Stenton fra 1961, *Anglo-Saxon Coins*, og arbejdet er nu så vidt fremskredet, at hovedparten af de ca. 40.000 mønter er målt, vejede etc. De udgør således nu et kildemateriale, der kan benyttes praktisk, uden at man må begynde helt på bar bund.

Forfatteren af den foreliggende lundensiske disputats benytter sig heraf og indleder med at erklære, at han ikke vil interessere sig for mønterne som artefakter, men som komponenter i et monetært system, og det er det monetære system i det senangel-saksiske England, der er hans undersøgelses genstand. Her gør sig efter kong Edgars møntreform, som Petersson til forskel fra engelske numismatikere daterer til 975, ikke 973, de forhold gældende, at dels synes mønternes gyldighed at have været begrænset, dels forekommer der betydelige vægtvariationer inden for de en-

kelte mønttyper. Heri tager Petersson sit udgangspunkt, idet han applicerer sin læremester Sture Bolins pengehistoriske teorier, som de er fremlagt først og fremmest i hans *State and Currency in the Roman Empire to 300 A. D.* (1958), på det engelske materiale. Han slutter, at når Gresham's lov så åbenbart ikke er trådt i funktion, må de angelsaksiske mønter have været overvurderede, deres pengeværdi har været større end værdien af det sølv, de var slået af. Denne overværdi, som har været en indtægtskilde for møntherren, sætter Petersson sig for at bestemme, og som Bolin søger han at løse problemet ad matematisk vej. Han opstiller en matematisk model, hvori de givne faktorer, møntens til syv år begrænsede gyldighed og de konstaterede vægtvariationer, kan fungere, og dermed mener han at have forklaret de konstaterede faktorer. Han når det resultat, at den angelsaksiske penny har været overvurderet med en trediedel, at kongen ved hver pengeombytning har beregnet sig en slagskat på $33\frac{1}{3}\%$.

Det ser vældig besnærende og i al sin matematiske og statistiske eksakthed næsten knusende overbevisende ud, men selv om man forudsætter, at regnestykket er rigtigt, kan man på dette grundlag ikke indrømme Petersson mere, end at han har godtgjort, at det *kan* have forholdt sig, som han siger; men han har ikke godtgjort, at hans forklaring er den *eneste* mulige. Og forskellige forhold gør, at man stiller sig en smule skeptisk over for hans resultater. Den fundne overværdi på $33\frac{1}{3}\%$ giver således et så stort spillerum for vægtvariation, at det næppe kan undre, at det lykkes at få 95–100 % af mønterne inden for de enkelte periodetyper til at falde inden for dens matematisk mulige grænser. Og Petersson skylder

en argumentation for, at en overværdi af denne størrelsesorden virkelig skulle være realistisk. Han har heller ikke præsteret nogen overbevisende argumentation for, at hans kildemateriale er fuldt repræsentativt. Hans undersøgelse af det engelske møntsystem er baseret på mønter, som nok er slået i England, men overvejende fundet i Skandinavien. Størsteparten af dem stammer fra kongerne Ethelred og Knud den Stores tid, altså de store danegældsbetalingers periode, og det har været foreslået, at mange af de engelske mønter fra denne periode er slået med dette specielle formål for øje. Man kunne have forventet en grundig afvisning af denne mulighed fra Peterssons side, så katastrofalt det er for hans tese, hvis dette forslag har noget for sig.

Bogen er ingenlunde letlæst. Det er anmelderens fornemmelse, at flere problemer er blevet mere komplicerede end strengt nødvendigt, fordi de er blevet sat på formler frem for at blive forklaret på jævn dagligdags vis.

Niels Lund

Beata Losman: Norden och reformkonsilierne 1408–1449. (Studia Historica Gothoburgensia XI., Läromedelsförlagen, 1970). 301 s.

Denne svenske disputats behandler kongemagtens forhold til paven og koncilierne, de nordiske prælators deltagelse, koncildekreternes forekomst i Norden og konciliernes indflydelse på de nordiske kirker. Konklusionen er, at den nordiske kongemagt ikke deltog aktivt i kampen mellem paven og koncil, men dog stort set stod på pavens side, fordi kongemagten foretrak om muligt at øge sin indflydelse på kirken ved at styre den

gennem paven, medens koncilbevægelsen ved at stække pavemagten ville vanskeliggøre denne fremgangsmåde. Dog havde man i Norden intet imod at anvende koncildekreterne. Adel og kirkelige stormænd henvendte sig, hovedsagelig med ansøgninger om dispensationer, til enten pave eller koncil, alt efter hvem der for øjeblikket var mest indflydelsesrig. De nordiske kirker som helhed forholdt sig imidlertid passive, medens man nok var interesseret i reformer indadtil, især af den lavere gejstlighed.

Koncilbevægelsen, forstået som udtryk for retten til eventuelt at afsætte paven, har dog efter forfatterens mening haft en vis indflydelse på det svenske oprør 1434. I øvrigt satte Basalkoncillets reformdekret sig ikke mange spor i den kirkelige lovgivning, men forf. understreger dog, at dekretet var gyldigt også uden lokal bekræftelse.

Uundgåeligt handler en stor del af bogen om besættelser af bispestole o. l., fordi disse sager har afkastet de fleste akter, og desuden er det rimeligt, at bisperne som potentielle bærere af konciltanken gøres til genstand for nærmere undersøgelser. Disse er koncentreret om det rent formelle aspekt, dvs spillet om rettigheder, medens økonomiske, sociale og alment politiske aspekter sjældent inddrages. Sverige indtager en særstilling, især fordi Vadstena gennem sin særskilte repræsentation ved koncilierne og gennem sine bogindkøb kan have været særlig formidler af konciltanken.

Imidlertid viser redegørelsen for disse bogindkøb i Konstanz, at kun en ganske ringe del af bøgerne har kirkepolitisk indhold. De fleste er opbyggelig litteratur og homiletiske hjælpemidler, og at de blev indkøbt i Konstanz er et tilfælde, fordi der meget naturligt opstod et betydeligt bog-

marked der. De kirkepolitiske skrifter, som Vadstena indkøbte, omfatter bl. a. Peter D'Ailly, Johs. Gerson og Henrik Langenstein, men det omtales kun kort, hvad der egentlig står i disse bøger. Det er i øvrigt også af betydelig interesse, at fx Dietrich af Niem ikke er repræsenteret.

At det ideologiske grundlag for oprøret 1434 er påvirket af konciltanken, udkastes kun som en hypotese, som ikke bevises, og som vel på forhånd heller ikke er særlig sandsynlig. Det er nærliggende, at man i den aktuelle situation henviste til koncilbevægelsen, men i almindelig europæisk udvikling var dens forkæmpere, fx Marsilius af Padua, normalt tilbøjelige til at anføre, at som man i forvejen bærer sig ad i verdslige anliggender, bør man også gøre inden for kirken. Koncilbevægelsen bygger altså på verdsligt forbillede snarere end omvendt. Koncilbevægelsen og dens eventuelle ideologiske indflydelse i Norden skal derfor ses i bredere sammenhæng med hele den statsretslige debat fra 13. årh. og fremefter.

Det er stort set legitimt, at europæisk materiale ikke inddrages i videre omfang, men alligevel savner man en lidt bredere baggrund. Til gengæld er det nordiske materiale grundigt og indsigtsfuldt bearbejdet.

Anne Riising

Erik Moltke: Bernt Notkes altertavle i Århus domkirke og Tallinntavlen. I-II. (Gad, 1970). 290 s., 262 ill.

I 1479 udgik fra Bernt Notkes værksted i Lübeck altertavlen til Århus domkirke, bestilt af bispens Jens Iversen Lange. Dette er et af de få arbejder, vi med sikkerhed ved er blevet overdraget Bernt Notke, der af samtidige kilder udelukkende benævnes

som maler. Notkeforskningen op til nu har vurderet Lübeckmesteren således, at han i vor bevidsthed har stået som måske Nordeuropas største kunstner i slutningen af 1400-tallet. Spændende over et alsidigt felt skulle han være guldsmed, uddannet på linie med adskillige af de italienske renaissancekunstnere, endvidere maler og billedhugger med Skt. Jørgen-gruppen i Stockholm som hovedværket.

I sin bog, som skærer igennem det meste af dette, starter dr. Erik Moltke med et udsyn over de ældre forskeres tilskrivninger og argumenter omkring Notke og hans værker. Efter dette går forfatteren over til sin egen behandling af Notkes arbejder. Uden helt at forlade tidligere forskeres teknik, der var baseret på stilanalyser, lægges hovedvægten på en indtrængende udnyttelse af de foreliggende skriftlige kilder og på en teknisk undersøgelse af tavlerne. Den sidste omfatter – med udnyttelse af moderne fototeknik – en analyse af de benyttede materialer. Gennem dette viser Moltke led for led, hvorledes formomme og ringslutninger har behersket indholdet i de tidligere Notke-biografers argumentation; ræsonnementer som ofte er startet fordomsfuldt med den antagelse, at Notke var en betydelig kunstner. Resultatet, som forfatteren når frem til gennem sit arbejde, er langt overvejende en afvisning af Notkes faderskab til en række arbejder, der hidtil er tillagt ham. De eneste værker, vi da med sikkerhed kan sige er udgået fra Notkes værksted, er altertavlerne i Århus og Tallinn plus en nu forsvunden tredje tavle. At Notke også var billedskærer er der tilmed intet der taler for. Selv et så »sikkert« Notkearbejde som Skt. Jørgen-gruppen kan således ikke fremføres som Lübeckmesterens; men op-havsmanden må indtil eventuelle nye

resultaters fremkomst betegnes som ubekendt.

Tavlernes enkeltelementer kan ikke sikkert føres hen netop til Notke selv. Kunstneren og karakteren Notke glider som alle tilskrivningerne ud af vores hænder. Forfatteren når frem til den negative slutning, at Notke som skaber ikke kan udpeges på de bevarrede arbejder; de er skabt af et teamwork, og Notkes rolle har sikkert i hovedsagen kun været entreprenørens, som ved udlicitation af tavlens forskellige dele har fundet de dygtigste hænder.

Moltke berører mange centrale problemer, som ikke snævert er knyttet til Bernt Notke. Dette gælder bl. a. arbejdsgangen i et middelalderligt værksted, det tidsbundne og -typiske stillet over for det individuelle, stafseringsmalernes betydning for det endelige arbejde sammenstillet med billedsnidernes, etc. Kunstkritiske domme er der få af; forfatteren foretrækker at fremlægge et fint billedmateriale, som udgør hele bind II. Her ved opdager man tavlernes svagheder fastholdt i nærbilleder; men til gengæld er der også kvaliteter, som afstanden op til malerier og figurer ellers vanskeliggør tilegnelsen af, der nu ved fotografierne trækkes ned foran vores øjne. Her som gennem teksten får vi et mere nuanceret og vel nok mere sandfærdigt billede af Notke og hans værksteds formåen, end vi tidligere har haft.

Lars Dybdahl

Hans Øllgaard: Jens Bloch. Biskop i Viborg 1805–1830. (Historisk Samfund for Viborg Amt, 1970). 105 s.

De foreliggende trykte kilder suppleret med nogle arkivalske oplysninger er sammenskrevet til en beretning om Blochs liv. Han forsøgte at komme til

universitetet som videnskabsmand; men det lykkedes ikke. Efter år som præst ved Holmens kirke og en kort tid som bisp i Kristianssand, var han i 25 år biskop i Viborg. Bogen rummer en del småtræk til belysning af dels unge videnskabsmænds forhold, dels biskoppeligt arbejde. Hverken i den henseende, eller når det gælder Blochs personlighed, fremlægges der dog væsentligt nyt. I øvrigt er bogen mærkværdig gammeldags i hele sin metode og fremstillingsform; mest af alt mindende om de forskellige levnedsløb en række grundtvigske forfattere skrev i 19. årh. Karakteristisk er en vending som: »For at minde os om tiden, han lever i, udsender han 1807 til provsterne »en del tilsendte eksemplarer af hoslagte ypperlige afhandling om hørvavl« til uddeling til præsterne«. Det var dog næppe af hensyn til vor tids historiske interesse, at Bloch tog dette initiativ.

Vagn Dybdahl

Ib Koch-Olsen og Svend Erik Stybe (red.): Studenter gennem 150 år. Træk af Studenterforeningens historie 1820–1970. (Hassing, 1970). 159 s.

Alene omfanget tydeliggør straks, at det her er en anden slags bog end H. C. A. Lunds og Carl Dumreichers store fremstillinger fra 1896–98 og 1934–43, som tilsammen nåede op til 1889. Det er en række episodiske skildringer af flere forskellige forfattere; det er dog lykkedes både at fastholde begivenheder af almenpolitisk betydning – navnlig fra 1930'erne og 1940–45 – at opridse hovedtendenserne i foreningens historie og ikke mindst også at indfange de forskellige perioders hovedstemninger. Dette skyldes tillige et fortræffeligt og velanvendt billed-

materiale. Trods spinkelheden er det en bog, man skal have med, når de første fem årtier af dette århundrede helt skal forstås.

Vagn Dybdahl

P. G. Lindhardt: Holmens provst Thomas Skat Rørdam. (Kristeligt Dagblads Forlag, 1969). 200 s.

Bogen er et lejlighedsskrift, udsendt i anledning af Holmens Kirkes 350-års jubilæum. Skat Rørdam, der var Holmens provst 1886–95 og derefter Sjællands bisp, holdt sin livsindsats inden for teologien og kirkelivet, og når det gjaldt det sidste, var han meget lidt engageret i udadvendte spørgsmål. Naturligvis måtte han tage stilling til problemer som dåb af borgerligt viedes børn, ligbrænding m. m.; men han indtog ikke nogen egentlig lederposition. Bogen holder sig da i det væsentligste til at behandle teologiske og snævert kirkelige spørgsmål.

Vagn Dybdahl

*Vagn Dybdahl: Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880 – ca. 1913. 1–2. (Universitetsforlaget, 1969). 406, 235 s.**

Engang i 1890 skrev den konservative justitsminister J. Nelleman til partiet Højre's partisekretær, Lars Dinesen, og bad ham sørge for, at de københavnske stemmelister fra det foregående valg blev gennemgået med henblik på opstilling af lister over de embeds- og bestillingsmænd, som havde stemt på Venstre og Socialdemokratiet. Listerne skulle sendes diskret til

de forskellige fagministre. »Det bør gøres i stilhed, men dog således, at det sveder ud, at sligt gøres«, skrev justitsministeren, og det fremgår videre af hans brev, at formålet med undersøgelsen var, at »vedkommende minister fik oplysninger, som vel i reglen ikke kunne lede til umiddelbar afskedigelse af vedkommende; men som kunne benyttes på mange måder, f. eks. ved ikke at benytte ham til tilidshverv, ved at skille sig af med ham ved lejlighed osv. Kort sagt sætte ham på det sorte bræt«. Desuden kunne man ved at lade undersøgelsens eksistens sive ud gennem Højres blade skræmme de løser ansatte, så de ikke næste gang begik den dumhed at stemme på oppositionens kandidater. . . .

Denne lille episode, hentet ud af Vagn Dybdahl's disputats, »Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913«, fortæller meget om dansk politik i slutningen af det 19. århundrede. Og den indicerer, at disputatsen, sin størrelse til trods, må være spændende læsning for enhver, der interesserer sig for livet i partierne. Det er ikke en uvedkommende og støvet beretning om et inferiørt emne, der her foreligger. Forfatteren fremhæver selv, at de seneste års debat om erhvervslivets indflydelse i dansk politik og drøftelsen af partiernes struktur og af deres fornyelsesmuligheder, har været bestemmende for bogens form. Vel drages der ikke direkte linjer mellem fortid og nutid; men det er ikke svært at se, at mange af partiernes og erhvervsorganisationernes problemer, indadtil og udadtil, var de samme dengang som i dag, og at mange af de beslutninger, man dengang traf, kom til at præge den situation, organisationerne befinder sig i trekvart sekel senere.

*) Anmeldelsen har tidligere været bragt som kronik i Aarhus Stiftstidende 11. dec. 1969.

Nellemann's brev fortæller mellem linjerne om en strid mellem partierne, en strid, der var hård og ubønhørlig, en kamp om magten i det danske samfund, men også en kamp for at overleve. I 1800-tallets sidste ti-år blev Højre presset fra alle sider. Venstre rykkede vælgermæssigt stærkt frem i provinsen, og i de større byer betød Socialdemokratiet en trussel mod Højre's monopol på byboernes stemmer. I Folketinget svandt Højre's gruppe ind fra valg til valg, og man kunne efterhånden projicere sig frem til den dag, da Højre helt ville være udraderet som folketingsparti.

I disse kampår fra 1880'ernes begyndelse søgte Højre at holde de andre partier stangen og at vinde sig ny styrke ved en energisk organisatorisk indsats i byerne. En selvforsvarshandling blev startsignalet til det moderne partivæsens opkomst i Danmark, fordi Højre's indsats hurtigt blev fulgt op af Socialdemokratiet og af Venstre.

Partiets udspil i kampen om byvælgernes stemmer var stærkt. Gennem dannelsen af lokale vælgerforeninger og politiske klubber overalt i byerne fik man et landsdækkende kontaktnet. »Højres Arbejder- og Vælgerforening« i København, dannet allerede i 1881, blev den største med næsten 30.000 medlemmer i sine velmagtsdage. Dens formål var ikke til at tage fejl af: »At udbrede oplysning og kundskab blandt arbejder- og middelstanden, for at modarbejde socialistiske agitationer og lignende stats- og samfundsopløsende bevægelser« og »at støtte enhver bestræbelse, der på en rolig og besindig måde tjener til at forbedre arbejderne og middelstandens kår . . .«.

Lykkedes det? Vagn Dybdahl's undersøgelse viser, at man aldrig rigtig fik tag i byernes arbejdervælgere. Der

er utvivlsomt mange grunde at pege på, og det kan være svært at tildele dem vægt. Et forhold, som dokumenteres fyldigt i bogen, bør dog fremhæves, nemlig at Højre's ledere ikke havde stor tiltro til »menigmands« politiske forståelse, at man nok ville vinde »menigmand« for Højre's sag, men samtidig holde hans indflydelse inden for de rette grænser. Med denne indstilling bliver det også forståeligt, at den generelle tendens til, at partiledere og tillidsmænd har højere social status end de menige medlemmer, er særlig udpræget i Højre. Social indsævring kalder forfatteren dette fænomen, som kendes også i dag.

Lykkedes det ikke at forhindre Socialdemokratiets fremmarch i byerne, så opnåede Højre alligevel gevinster gennem den stærke organisatoriske aktivitet. Den lavere middelstand i byerne, de små handlende og håndværkere, blev vundet for partiet. Kombinationen af godsejere, embedsmænd, udøvere af liberale erhverv på den ene side og småborgere på den anden kan virke overraskende, men lader sig dog forklare rent spekulativt, som forfatteren gør det. I begge grupper fandtes en aversion mod landbefolkningens jævne lag. Den traditionelle konservative afstandtagen fra vidtgående ændringer i samfundsstrukturen kunne i høj grad tiltale små erhvervsdrivende og funktionærer, som mere end andre blev udsat for den frembrydende industrialismes økonomiske og sociale konsekvenser.

Et af Vagn Dybdahl's væsentligste resultater er således blevet påvisningen af, at Højre trods modgang og tab af regeringsmagten bevarede styrke i byerne; byvælgerne udgjorde $\frac{3}{4}$ af partiets vælgere; op mod halvdelen af byernes vælgere stemte på Højre. Dermed er også sagt, at det parti, der

senere tog navneforandring til Det Konservative Folkeparti, allerede i slutningen af det 19. århundrede var et parti med tilhængere i alle samfundslag, men med overvægt af vælgere fra byernes under- og mellemklasse.

Justitsminister Nellesmann's brev belyser også et andet karakteristisk træk ved årene op mod århundredskiftet. Det var en tid uden faste politiske normer. Meget var tilladt eller blev tolereret, som i dag er utænkeligt. Den minister, der i dag ville undersøge postbudes, jernbanefunktionærers, læreres eller for den sags skyld radiomedarbejdernes politiske tilhørsforhold og oven i købet gøre det med henblik på sanktioner mod politiske modstandere, ville blive mødt med en storm af indignation og harme. I dag er det en generel grundsætning – om end med visse undtagelser – at ansættelse i offentlig tjeneste bør foregå uden hensyntagen til politiske standpunkter, og at forbliven i offentlig tjeneste langt mindre kan gøres betinget af politisk følgagtighed. Ligesom man forventer, at embedsmanden udøver sin gerning neutralt, forventer embedsmanden respekt for sine personlige politiske standpunkter.

Sådan var det ikke dengang. Man kender talrige eksempler på valgtryk, på stemmekøb, på politiske udnævnelser og afskedigelser. De, det gik ud over, protesterede selvfølgelig, men der eksisterede ingen generel modstand, og der er grund til at tro, at alle partier i et vist omfang anvendte disse metoder.

Det ville være urimeligt at rynke på næsen ad sådant. Forholdet var simpelt hen det, at folkestyret endnu var så nyt, at der endnu ikke var formuleret spilleregler på dette som på andre områder. Man må erindre, at partierne var nydannelser, både på

folketingsplanet og på vælgerplanet, – de var rammer, som ikke var fyldt ud.

Vagn Dybdahl's undersøgelse egner sig fortrinligt til illustration af de centrale problemer omkring samfundets politiske normdannelse, fordi man netop i den beskrevne periode kan se adskillige normer gro frem, som i dag anses som selvfølgelige. Nogle få eksempler kan illustrere dette.

I folkestyrets første 30 år var kandidatopstillinger i folketingskredsene foregået meget formløst. Lokale politiske kredse efterspurgte, og lokale folk eller københavnere tilbød sig som kandidater, og der synes ikke noget fast mønster.

Med partiorganisationernes opkomst måtte billedet ændre sig. Nu kom et tredje led ind i billedet, nemlig partiernes centrale ledelse, og dermed kunne opstå en konflikt mellem den lokale organisation og den centrale. Højre var således gennem lang tid optaget af disse brydninger, hvor snart den ene, snart den anden part fik overtaget, indtil man til sidst nærmede sig en normdannelse, gående ud på, at opstilling af folketingskandidater er et kredsansliggende, og at den centrale myndighed i denne forbindelse kun bør fungere som et serviceorgan, der står bi med råd og forslag, hvis man har behov.

Skabelsen af en central ledelse af vælgerorganisationen skabte også andre problemer, som på længere sigt måtte reguleres. Der var ingen klare normer for forholdet mellem rigsdagsgrupperne og partiledelsen, eller mellem partiledelsen og regeringen. Ikke mindst på det sidste punkt skete der en interessant udvikling. Estrup og hans ministre opfattede sig som kongens ministre, og dette kom til udtryk ved, at de holdt sig på fornem afstand

af vælgerpartiet, og for den sags skyld også af folketingsgruppen. Ministrene deltog kun sporadisk i politiske møder, de deltog ikke i rigsdagsgruppens møder, og i partikongressen indskrænkede deres deltagelse sig til den afsluttende middag.

Man kan fornemme afstanden mellem Estrup og hans egne partifæller i den velkomsttale, som blev holdt, da konseilspræsidenten rent undtagelsesvis deltog i den københavnske vælgerforenings stiftelsesfest. Ved den lejlighed bød formanden »Deres Excellence et ærbødigt og hjerteligt velkommen. Jeg takker Dem, fordi De har modtaget vor kaldelse. Thi vel har vi vist Dem den største ære, der stod i vor magt at vise nogen; men vi føler dybt, at De har vist os en langt større ære ved at modtage, hvad vi bød. . .« Sådan taler man ikke længere til en politiker, i dag er hans deltagelse i politiske møder en selvfølge. Normerne er blevet fikseret.

Nellemann's brev fortæller om en fjern tid, da borgernes deltagelse i det politiske liv foregik under andre former end i dag. Når Vagn Dybdahl har kunnet udrydde gamle myter og finde nye synsvinkler på det 19. århundredes historie, hænger det i høj grad sammen med hans adgang til et kildemateriale, som er skabt af datidens samfundsform, og som er forsvundet med ændringen af den.

Hermed tænkes naturligvis ikke på det for historikere så bedrøvelige faktum, at telefonen blev opfundet i 1875, og at mundtlig kommunikation derefter snart blev det foretrukne medium i en række vigtige politiske situationer som f. eks. i forbindelse med kandidatopstillinger.

Vagn Dybdahl's hovednøgle til partiernes problematik er sammenstillingen af masseoplysninger om, hvorledes den enkelte borger stemte, og

hvorledes partiernes medlemskorps og ledelse var sammensat med hensyn til forskellige relevante karakteristika, først og fremmest erhverv. Vigtigst af alt har adgangen til stemmelisterne fra valgene været. Man havde offentlig stemmeafgivning indtil århundredskiftet, hvilket betød, at vælgeren ved fremmøde på valgstedet afgav sin stemme for øjnene af den øvrige forsamling og fik registreret på listen, hvilken kandidat, han havde stemt på. Adskillige steder i landet er der blevet overleveret fuldstændige eller delvise lister, som har gjort forfatteren i stand til store sammenfattende konklusioner om valgdeltagelse og parti-præferencer i forskellige sociale lag, men sandelig også har muliggjort den minutiøse påvisning af, at skrædder Mogenssen, der havde nr. 2367 på valglisten i Aarhus Købstad, ved valget i 1884 stemte på begge de opstillede kandidater!

Dette enestående materiale er blevet udnyttet flittigt af Vagn Dybdahl. Man kan umiddelbart se, at det må kunne give mange andre væsentlige oplysninger. Det ville have været værdifuldt, om det store materiale, omfattende mange tusinde enkeltoplysninger, var blevet gjort til genstand for elektronisk databehandling. Værdifuldt, ikke mindst fordi andre derved var blevet i stand til at arbejde videre, hvor Vagn Dybdahl er holdt op. Som undersøgelsen foreligger nu, må forskningen i henseende til indsamling af oplysninger starte på bar bund.

Den foreliggende bog er et monumentalt arbejde. Det er ikke retfærdigt mod forfatteren at nøjes med at omtale spredte episoder og problemer med tilknytning til højre side af det politiske spektrum, som det er blevet gjort oven for. Svarende til den dybtgående undersøgelse af partiet Højre's

organisation og udvikling finder man en behandling af det andet byparti, Socialdemokratiet, og i den sidste tredjedel af bogen en analyse af opkomsten af byerhvervenes organisationer og af behandlingen af byerhvervenes første mærkesag, kampen om næringslovsrevisionen i 1890'erne. De tre afhandlinger i bogen har således det tilfælles, at de handler om det politiske liv i byerne.

Vagn Dybdahl's afhandling repræsenterer et enormt arbejde. Som enkeltmandspræstation virker den aldeles overvældende og imponerende. En stor tom plet på landkortet er blevet udfyldt.

På denne baggrund er det med største tøven, at der i det følgende skal gøres nogle få bemærkninger af kritisk karakter. Hvad der siges er mere rettet mod en institution – disputatsordningen – end mod forfatteren.

Man har vidst i mange år, at Vagn Dybdahl arbejdede med denne undersøgelse. Man har grund til at tro, at store dele af den nu fremkomne bog har ligget færdig længe. Man fristes til at spørge, om det ikke havde været bedre for forskeren selv, hans kolleger, og for dansk historie og statskundskab, om resultaterne var blevet publiceret, efterhånden som de forelå?

Disputatsarbejde er sine steder styret af ganske strenge normer, som kun lader sig begrunde, hvis man mener, at forskning drives af enkeltpersoner med henblik på at opnå personlige fordele, og ikke med henblik på at udvide vor erkendelse. Hemmelighedsprincippet – kravet om ikke at diskutere med andre, hvilke problemer man har, og hvilke foreløbige resultater, man er kommet til – er en sådan streng norm. Kravet om, at arbejdet skal være enkeltmandsarbejde,

er en anden. Kravet om, at resultatet helst skal foreligge som en mursten af en bog, er en tredje norm, som åbenbart må have en vis styrke i betragtning af, at andre muligheder foreligger formelt.

Der er næppe tvivl om, at 2–3 forskere i fællesskab kunne have løst den foreliggende opgave hurtigere og lettere, om end måske ikke bedre. Prisen for enkeltmandsarbejdet bliver let lang produktions- og blokeringstid, og forskningens område for andre, anvendelse af forældede metoder, og værst af alt, forsinkelse af anden, og måske lige så vigtig forskning, både den pågældendes og andres.

Forskning, enten det er på det ene eller det andet område, er en kumulativ aktivitet, hvor den enkeltes indsats bruges af andre. Kumuleringen foregår i et stadigt hidsigere tempo, stærkest vel i naturvidenskaberne og i den medicinske forskning, men også samfundsvidenskaberne er med i vidensekspllosionen.

Vagn Dybdahl's spændende undersøgelse af de danske byvælgers adfærd i det 19. århundrede frembyder et illustrativt eksempel på ulemperne ved den eksisterende disputatsordning, og rejser dermed spørgsmålet om betimeligheden af det strenge normsystem.

Man må antage, at såfremt den nu foreliggende analyse af valgdeltagelse og partipræferencer blandt byernes vælgere var fremkommet – helst på et af hovedsprogene – for en halv snes år siden, ville det have vakt stor international opmærksomhed. I 1960 pegede to norske vælgeradfærdsforskere på, at det i Danmark eksisterende valgliste-materiale var, om ikke unikt så dog sjældent, og at det frembød muligheder for historiske og politologiske analyser, som var ganske enestående.

For danskere kan det virke lidt trist, at det ikke blev Vagn Dybdahl, men en englænder, der – i 1967 – fik æren af at levere den første analyse af valglisten – de engelske – fra det 19. århundrede.

Mogens N. Pedersen

C. Nørrelykke: Gendarmslaget. (Brønderslev Sparekasse, 1970). 126 s.

I anledning af Brønderslev Sparekasses 100-års jubilæum er udgivet denne bog, hvis første 70 sider er viet gendarmslaget den 6. september 1886. Slaget, der begyndte som lidt værtshusorden på markedsdagen i Brønderslev, er en markant begivenhed i provisorietidens historie, hvor den åbne kamp mellem gendarmene og den lokale befolkning, efterfulgt af hårde domme, optog sindene landet over. Forfatteren har en lang optakt om det politiske liv i Vendsyssel; den er vel også for lang for formålet. Det må dog siges, at der er fremdraget væsentligt til karakteristik af det lokale politiske liv, og i den henseende er der endnu brug for meget. Selve gendarmslaget skildres; selv om der fortsat er en række uklare punkter, så er disse i og for sig uvæsentlige i forhold til den stemningskarakteristik, begivenhederne giver anledning til. Man kunne have ønsket en behandling af, hvordan gendarmslaget virkede ud over landet. – Bogen slutter med en række oplysninger om Brønderslevs og sparekassens historie samt med en lille Brønderslev-bibliografi.

Vagn Dybdahl

Aage Friis' samling vedrørende styre- og styremæssigt i 1901. Udg. af Udgivelsesselskab for Danmarks nyeste Historie ved Lorenz Rerup. (Rosenkilde og Bagger, 1970). 214 s.
Efter en uges forhandlinger kunne J.

H. Deuntzer den 23. juli 1901 ved 16-tiden gå til kongen og få sin ministerliste godkendt. Det første venstreministerium i landets historie var en kendsgerning.

Samme dags aften var der fest i Studentersamfundet i anledning af det nye ministerium. Til stede var bl. a. historikeren Aage Friis, historikeren P. Munch og forfatteren Erik Skram. I samtalens løb drøftedes under indtrykket af øjeblikkets begejstring den idé, »at det kunne være morsomt at indsamle Beretninger om Ministeriets Dannelseshistorie«. Aage Friis fulgte ideen op, og bistået af de to andre, gik han i den følgende tid i gang med at indsamle materiale. Det blev til en samling beretninger eller meddelelser fra i alt 14 personer, der mere eller mindre direkte havde været impliceret i regeringsforhandlingerne eller som skønnedes at have kendskab til de forhold, der førte til ministeriet Sehesteds afgang. De 14 personer er: E. Skram, C. Th. Zahle, Marcus Rubin, Fr. Salomon, Axel Heide, Henrik Cavling, Edv. Brandes, V. Hørup, C. Hage, Ove Rode, Sigurd og Viggo Berg, Valdemar Frederiksen og J. H. Deuntzer. Med få undtagelser er beretningerne nedskrevet af Aage Friis efter samtaler med de pågældende, og stort set var indsamlingerne afsluttet i september 1901.

I februar 1905 afleverede Aage Friis denne samling beretninger til Rigsarkivet sammen med en kortfattet redegørelse, hvori han bl. a. nævnte muligheden af selv en gang ved lejlighed at få dem udgivet. Det fik han ikke. Til gengæld foreligger de nu i en udgivelse forestået af Lektor Lorenz Rerup, Århus Universitet, der hermed har taget et prisværdigt initiativ, da beretningerne i mere end én forstand er enestående. For det første er de helt centrale til belysning

af et afgørende vendepunkt i Danmarks nyeste politiske historie. For det andet er de udtryk for et stykke historiemetodisk historie, da det vel er første gang en dansk historiker tager interviewmetoden i anvendelse.

Rerup har forsynet kildesamlingen med nogle indledende kapitler. Det første, »Venstrereformpartiet«, tilfredsstiller på glimrende vis spørgsmålet om, hvad der i perioden frem til sommeren 1901 betingede, at lederne i det store folketingsparti endelig kunne stå som sejrens mænd. Derimod er spørgsmålet om, hvorfor højre og dets regeringer til sidst måtte give op, behandlet mere perifert, hvilket utvivlsomt skyldes, at Aage Friis's beretninger set under denne synsvinkel har slagside. De omhandler i første række den side af »systemsiftet«, der berører tiden efter, at »stafetpinden« er afleveret, mens det materiale, der omtaler årsagerne m. v. til ministeriet Sehesteds tilbagetræden er langt mindre omfattende og stammer fra personer i 2. eller 3. række.

At kalde Edvard Brandes's nedladende og på åndshovmod baserede karakteristik af bønderne i den bergske gruppe (s. 19–20) for uovertruffen, er at tage nogle uheldige briller på. Edvard Brandes har tydeligvis ingen forståelse for jyske bønder, og hans karakteristik siger mere om ham selv end om bergianerne.

Det kan virke lidt ejendommeligt, at Rerup derpå i det følgende kapitel på grundlag af Aage Friis' indsamlede materiale »forsøger at rekonstruere ministeriet Deuntzers dannelseshistorie«. Primært må publikationen vel betragtes som en kildeudgivelse, og i en sådan må, ihvertfald set fra en pædagogisk synsvinkel, kildeanalyse, problemformulering, tolkning o. s. v. i så vid udstrækning som muligt vige, sådan at »brodden« ikke er

taget af kilderne. Rerups rekonstruktion vil utvivlsomt friste svage sjæle til at nøjes med denne i stedet for at blade længere om og selv gå i gang med kilderne. Denne indvending skal imidlertid ikke tilsløre, at Rerup i dette kapitel viser, at han kan sit håndværk, hvad den direkte kontrol i kilderne tydeligt afslører.

I kapitlet »Beretningernes anvendelighed« påpeges skævheder og uklare punkter i forbindelse med materialet. Bl. a. anføres, at de personer, der er interviewet, på ingen måde er udtryk for en ligelig fordeling mellem de gruppedannelser, der gjorde sig gældende i Venstrereformpartiet, og som i høj grad blev bestemmende for regeringens sammensætning. Det er også en svaghed ved materialet, at man ikke har nøjere kendskab til Aage Friis's interviewmetode.

Selve kilderne er samvittighedsfuldt gengivet med en veludviklet udgiveteknik og forsynet med mange gode noter.

Sune Fredslund Andersen

Bo Gustafsson: Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar. (Scandinavian University Books, Munksgaard, 1970). 434 s.

Eduard Bernstein blev i SPD's halv-illegale periode (1878-1890) redaktør for partiets ugeblad »Der Sozialdemokrat«. Friedrich Engels var meget tilfreds med den måde, hvorpå han ledede bladet, og Bernstein opnåede således selv et betydeligt ry som marxistisk teoretiker ikke kun i SPD, men i hele den daværende arbejderbevægelse, i hvilken SPD var det førende parti. Efter 1890 kunne SPD igen optræde helt legalt, og det var der-

efter ikke mere nødvendigt at udgive »Der Sozialdemokrat« i London, idet man oprettede en socialdemokratisk presse i selve Tyskland.

1890'erne var en fremgangsperiode for de socialdemokratiske partier i hele Europa. Deres stemme- og medlemstal voksede stærkt. Men allerede i 1892 advarede August Bebel mod de nye gruppers indtrængen i partiet; han frygtede, at de kom af opportunistiske grunde og derfor ville være en fare for partiets revolutionære karakter. SPD havde ellers i 1891 antaget et nyt marxistisk program, Erfurterprogrammet, der blev en slags mønsterprogram for de andre arbejderpartier. Det var ikke tilfældigt, at det først skete efter halvlegalitetens periode, for det var først i halvlegaliteten, at de marxistiske ideer var blevet antaget af den ledende gruppe i partiet i stadig kamp mod lasselleanske og andre ikke-marxistiske traditioner¹. Det var dog sket i mangelfuld grad, hvilket flere steder i bogen eksemplificeres ved Wilhelm Liebknecht, som dog ingenlunde var en undtagelse. Gustafsson giver i disse afsnit et vigtigt bidrag til belysning af, i hvilket omfang marxismen havde vundet indpas i arbejderbevægelsens organisationer. At det kun var sket i ufuldstændig grad, fik stor betydning for den relativt store gruppe yngre akademikere etc., der tilførte partiet et intellektuelt lag, der ikke kendte noget videre til den marxistiske teori eller til arbejderklassens problemer.

Ved Engels' død i 1895 var der så at sige tre spørgsmål, der af de senere revisionister blev erklæret for at være »åbne« i den marxistiske teori. Gustafsson behandler dem udførligt: 1) den materialistiske historieopfattelses indhold, 2) merværdiens omfang² og 3) legalitet og revolution. På disse punkter satte revisionisternes angreb ind, og i denne forbindelse fik Bernsteins bog »Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie« meget stor betydning og indflydelse. Han forkaster heri marxismen både som vejledning til handling og som instrument til samfundsanalyse. Tilbage bliver en »socialisme«, der er ensbetydende med sociale reformer; samfundet burde og kunne, mente Bernstein, gradvist vokse ind i socialismen, som herefter begrundedes med abstrakte talemåder om demokrati, lighed, retfærdighed etc. De konkrete social-økonomiske klasseanalyser forkastedes og erstattedes med etisk-humanistiske krav. For så vidt Bernstein forsøgte sig på økonomiske analyser, tilbageviste han bl. a. en hos Marx ikke eksisterende sammenbrudsteori og argumenterede imod samfundets polarisering i to hovedklasser med henvisning til nye mellemlags opståen. For så vidt har kritikken af Marx ikke ændret sig siden Bernsteins dage; han er forgænger for de moderne marxkritikere – diskussionens indhold er heller ikke ændret siden dengang. Derfor har den gamle revisionismedebat så stor

1. Smlg. til lassalleanismens overlevelen i partiet Willy Huhn: Etatismus – »Kriegssozialismus« – »Nationalismus« in der Literatur der deutschen Sozialdemokratie i: Neue Kritik nr. 55/56 (1970) s. 67–111. Huhns artikel er i øvrigt præget af »venstreradikale« teoremer, han fremfører stort set en ny variant af social-fascisme teorien.

2. Dette problem er iøvrigt et af de mest omstridte også i den nuværende marxistiske diskussion. Se f. eks. artiklerne af Hobsbawm, W. Müller, H. Reichelt i: Sozialistische Politik nr. 1 og 2 (1969), endvidere W. Jahn: Die Marx'sche Wert- und Mehrwertlehre im Zerrspiegel bürgerlicher Ökonomen. Berlin (DDR) 1968.

betydning i dag. Hans kritik faldt i god jord hos de unge socialliberale intellektuelle, der her genfandt alle de liberale, etiske og socialreformistiske teoristumper, de havde med sig fra deres borgerlige oprindelse. De blev bærere af den teoretiske revisionisme, der havde sit sidestykke i den praktiske reformisme.

Men Bernstein var hverken den eneste revisionist eller særlig original. Han var kun på grund af sin særlige stilling den bedst kendte. Den revisionistiske ideologi blev samtidig fremført, hhv. udviklet, af andre både i Italien, Frankrig, England og Rusland, og Bernstein var under deres indflydelse. Det er en af Gustafssons fortjenester, at han påpeger fælles former, indhold og baggrund for revisionismen over hele Europa, enten det var Bernstein, fabianerne, Croce, Merlino, Sorel eller de russiske »legale marxister«, der var ansvarlige for dens teoretiske udformning. Revisionismen blev en sammenblanding af alle mulige ideer, hvoraf to dog var dominerende: den liberale grundholdning og den evolutionære historieopfattelse. Mange revisionister endte derfor også der, hvorfra de i sin tid var startet: i liberalismen.

Et af de bedste afsnit i afhandlingen er kapitlet om Engels' teoretiske testamente. Gustafsson behandler udførligt Engels' bidrag til marxismen fra de senere år, bl. a. hans præcisering af den materialistiske historieopfattelse over for forskellige vulgærmarxister. Engels vurderes her korrekt, og det vises, at nedvurderingen af Engels som udialektisk og vulgær er forkert. Der rettes her på en meget udbredt legende.

Der er et brud mellem de øvrige kapitler og det om den russiske revisionisme, men dette brud har sin begrundelse i den faktiske udvikling.

Der er ingen forbindelse mellem Bernstein og de russiske »legale marxister«, men betydningen af, at kapitlet er medtaget, er dog klar, fordi det i Rusland lykkedes at gennemføre det afgørende brud med den i II. Internationale herskende ideologi. Kun i Rusland blev enheden mellem teori og praksis genoprettet ved skabelsen af de organisatoriske former, der svarede til den historiske og teoretiske viden, som arbejderbevægelsen havde opnået på den tid.

På en tilfredsstillende metodisk måde gennemfører Gustafsson den opgave, han har stillet sig: at skrive en *idéhistorisk* afhandling om et af de mest centrale emner i arbejderbevægelsens historie – revisionismens forudsætninger. Emnet behandles grundigt og med en sikker historisk viden især om den marxistiske teoris problemer. Foruden at være en konkret analyse af et vanskeligt historisk – hidtil ikke tilstrækkeligt behandlet – emne, rummer den en mængde detailanalyser med et væld af oplysninger. Dens aktuelle betydning er klar: den giver for det første en del af forudsætningerne for revisionismen – et stadig aktuelt problem for arbejderbevægelsen – og den gør for det andet rede for den socialdemokratiske samarbejdsideologis oprindelse.

Gerd Callesen

(Aksel Larsen:) *Aksel Larsen ser tilbage. (Rhodos, 1970). 191 s.*

I forordet tager Aksel Larsen godt med forbehold. Det er ikke fortløbende memoarer, han offentliggør; det er, hvad han pr. hukommelse har kunnet sige om enkeltstående episoder, og det er for hovedpartens vedkommende spredte dagbladsartikler, han har samlet. Her skal erindringerne ikke vurderes efter deres betydning for den al-

mene politiske oplysning; der skal kun gøres opmærksom på deres eksistens og på de punkter, hvor de er og vil være en kilde for historikeren.

Et væsentligt spørgsmål over for en kilde er naturligvis, hvad den ikke omtaler. Her er det klart, at perioden 1932–45 er udeladt; det er så simpelt. Dernæst er – uden at bogen virker selvoptaget – næsten alle andre personer udeladt; med er heller ikke gruppedannelser, f. eks. i det kommunistiske parti i 1950'erne, med er heller ikke personlige forhold og kun yderst sjældent er der noget om motiver. Man skal lede længe, før man finder erindringer, der er så upersonlige og dog i så høj grad giver et bidrag til karakteristik af personen. I alt dette er ikke taget hensyn til, hvad der er udeladt i behandlingen af emner, som i øvrigt er med.

Det nye i bogen er først og fremmest skildringen af Aksel Larsens politiske uddannelse i 1920'erne. Der er også spredt en del om Aksel Larsens besøg i Moskva efter krigen; men når dette er sagt, må man konstatere, at der ikke er meget, som historikeren ikke forholdsvis let kan skaffe sig på anden måde og ofte fyldigere. Kronologiske sammenhæng er her imidlertid i en række episoder, og i den henseende vil bogen kunne være til støtte under arbejdet med periodens historie, her tænkes navnlig på tiden efter midten af 1950'erne, som optager mest plads i bogen.

Vagn Dybdahl

Mary Dau: Danmark og Sovjetunionen 1944–49. (Dansk udenrigspolitisk instituts skrifter 2, Munksgaard 1969). 291 s.

Denne afhandling, der er skrevet af en ung sekretær i Udenrigsministeriet under en orlovsperiode som stipen-

diat, er svaret på en prisopgave stillet af faggruppen for statskundskab ved Århus Universitet. Den er blevet belønnet med accessit, hvilket forekommer at være en temmelig streng bedømmelse, men på den anden side må det erkendes, at den ikke er fremstillet efter den statskundskabelige kogebog.

Set fra en historikers synspunkt er det imidlertid en fortræffelig besvarelse af en opgave, der er vanskelig at behandle, fordi kildematerialet enten er utilgængeligt eller så spredt og tilfældigt, at det kræver en ganske betydelig indsats at analysere og samle de forskellige mosaikstumper til noget, der ligner et helhedsbillede.

I indledningen gør forfatterinden opmærksom på det paradoksale forhold, at Sovjetunionen siden den anden verdenskrig har spillet en dominerende rolle i Danmarks udenrigspolitik samtidig med, at der i vor udenrigspolitiske litteratur næsten intet findes om forholdet mellem de to lande. Mary Dau siger ganske rammende, at »det har en naturlig forklaring i mangelen på et egentligt *bilateralt* forhold mellem Danmark og Sovjetunionen«, thi der findes kun »ringe historisk, kulturel og økonomisk baggrund for forholdet« de to lande imellem.

Afhandlingen må derfor hilses med særlig glæde og ikke mindst det forhold, at det er lykkedes at få den trykt. Den udfylder virkelig et hul i vor historiske litteratur. Da Mary Dau ikke har kunnet benytte de officielle sovjetiske og danske akter, har hun været tvunget til at gå en indirekte vej. Foruden den trykte litteratur – især memoirelitteraturen – har hun benyttet en række af modstandsbevægelsens arkiver og andre arkivalier i privat eje. Dertil kommer så personlige samtaler med og skriftlige

redegørelser fra mennesker, der indtog en vigtig stilling i modstandsbevægelsens forsøg på at drive udenrigspolitik. Her har hun imidlertid gjort den samme erfaring som alle, der har beskæftiget sig med at interviewe folk om begivenheder, der ligger adskillige år tilbage, at »værdien af samtalerne har været stærkt varierende, men hovedindtrykket er dog, at de begivenheder, der er blevet talt om, ligger for meget på afstand til at intervieweteknikken har kunnet anvendes med større udbytte.« Den menneskelige hukommelse er et såre skrøbeligt instrument at bygge på. Ligger begivenhederne langt tilbage, er erindringsforskydningerne legio, og ligger de nær ved, er der mange årsager til, at næsten alle personer, der interviewes, ikke ønsker at tale lige ud.

Blandt kildematerialet er også den illegale presse og efterkrigstidens danske aviser og rigsdagsreferater samt sidst, men ikke mindst den sovjetiske presse: Izvestia, Pravda, Krasnaya Zvezda og Krasny Flot. Mary Dau har systematisk gennemgået disse aviser for perioden september 1943 til april 1949. Alene at gennemse disse blade må have været en kraftpræstation. Enhver, der kender lidt til den sovjetiske presse ved, at den er omtrent ligeså spændende at læse som Statstidende, d.v.s. at der bag et monotont, gråt og kedeligt ydre skjuler sig vigtige og interessante oplysninger, som kun den tålmodige fagmand kan finde. I oversigten over kildematerialet fremsætter Mary Dau om denne presse nogle interessante betragtninger, der efter anmelderens mening viser, at hun på en fornuftig måde har forstået at benytte dette meget vanskelige materiale, hvis mindste vanskelighed er sproget. Bogen er forsynet med et fyldigt og udmærket noteapparat.

Hvad selve fremstillingen angår, så ligger hovedværdien så ganske afgjort i skildringen af tiden til og med Bornholms rømming i foråret 1946. På overbevisende måde har hun sandsynliggjort, at Skandinavien i denne periode ikke har spillet nogen afgørende rolle i den sovjetiske udenrigspolitik, hvis primære mål var Central- og Sydøsteuropa, hvilket fik betydelige konsekvenser for Danmark, eftersom Bornholm blev rømmet relativ hurtigt og let. Men på den anden side skal man nok være varsom med at tillægge denne defensive russiske holdning over for Norden i almindelighed og Danmark i særdeleshed for stor betydning. Meget ville utvivlsomt have set anderledes ud, ifald de engelske tropper i april 1945 var blevet dirigeret mod Berlin og Midttskandien i stedet for mod Lübeck og Slesvig-Holsten. Danmark var i virkeligheden et Ingenmandsland, hvor den tyske besættelsesmagt ville blive afløst af den allierede magt, der kom først.

Et af bogens vigtigste afsnit er skildringen af den danske repræsentant i Moskva, den senere gesandt Thomas Døssing. Det er interessant, men ikke særlig opbyggeligt at læse om denne modige og idealistiske mand, hvis udsendelse Frihedsrådet må tage ansvaret for. Det var ikke russerne, der havde ønsket ham. De blandede sig ikke i personspørgsmålet, men ønskede blot at få en repræsentant for det kæmpende Danmark. Hovedindvendingen mod Døssings virke er, at han ikke betragtede sig som repræsentant for hele Danmark, men kun for den del, der stod bag modstandsbevægelsen. I praksis viste dette sig bl. a. i begyndelsen af 1945 under forhandlingerne om den kommende befrielsesregering, hvor Døssing under samtalerne med den sovjetiske viceudenrigsminister Dekanozov optrådte

plus royaliste que le roi. Det er ikke for stærke ord, når Mary Dau om hans optræden allerede i september 1944 skriver, at den »indre danske splittelse (var) blevet blottet over for det sovjetiske udenrigskommissariat og derved forelagt på et plan, hvor sådanne problemer normalt forties. Netop deri bestod faren ved, at en del af nationen på egen hånd drev udenrigspolitik«. (S. 45).

Nu skete der ikke større ulykker, vel i sidste instans på grund af den ret passive sovjetiske holdning over for Danmark, men under andre konstellationer kunne Døssings optræden have fået alvorlige konsekvenser. For ham personlig var udsendelsen utvivlsomt en tragedie. Han egnede sig ikke til opgaven og formåede slet ikke at skaffe sig en position hverken i forhold til russerne eller de fremmede diplomater i Moskva.

Den engelske diplomat og journalist Thomas Barman, hvis erindringer Mary Dau ikke har nået at benytte, selvom hun har haft lejlighed til at interviewe ham, har givet en kortfattet, men gribende skildring af Døssings sørgelige ophold i Moskva, hvor han iøvrigt afgik ved døden i april 1947. Bogens sidste del handler om tiden op til foråret 1949, da Danmark efter de mislykkede nordiske forsvarsforhandlinger valgte at træde ind i den nordatlantiske alliance i stedet for at fortsætte den traditionelle neutralitetspolitik. Skildringen her er klar og god, men bringer intet særligt nyt, efter at Udenrigsministeriet har udgivet sin gråbog om »Dansk sikkerhedspolitik«. Det må dog fremhæves, at der findes et udmærket kapitel, der skildrer de økonomiske forbindelser 1946–49 mellem Danmark og Sovjetunionen.

I det sidste kapitel »Afsluttende bemærkninger« søger Mary Dau at

trække hovedlinierne op i den udvikling, der førte til, at Danmark politisk og militært blev placeret i den vestlige interessesfære. Hun fremhæver her og utvivlsomt med rette, at Danmarks placering i nationernes samfund først erkendtes i det økonomiske samarbejde gennem Marshallplanen og siden hen i det politiske.

Viggo Sjøqvist

Lars Bjørneboe: Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940–45. (Nationalmuseet, 1970). 179 s.

Rundt regnet halvdelen af bogen skildrer grænsegendarmeriet fra 1920 til interneringen i 1944; den anden halvdel behandler vilkårene for den del af korpsets medlemmer, der blev ført til de tyske koncentrationslejre. Behandlingen af korpsets historie indtil 1944 er meget påkrævet; det er kun lidt, som foreligger, og her gives en god oversigt over opbygning, størrelse, udrustning og arbejdsopgaver. Når det gælder de sidste, er både dagligdagen og drøftelserne af korpsets planlagte rolle under krig tilgodeset. Anden halvdel, uhyre sober, har naturligvis interesse for de mange, der har haft tilknytning til medlemmer af korpset eller selv har været med i det; og for dem er det af betydning at få fastholdt, hvad der virkelig skete. For en større offentlighed har de lange koncentrationslejrsskildringer næppe megen betydning eller interesse.

Vagn Dybdahl

Ib Damgaard Petersen (red.): Faldne i Danmarks frihedskamp 1940–45. (Gyldendal, 1970). 462 s.

I forbindelse med den gennemførte fredning af grave for frihedskampens

faldne skulle der foretages omfattende biografiske undersøgelser. Det er disse, der her er udgivet i bogform. Der bringes navn, forældres og ægtefællers navne, en kort og ædruelig biografi – de er naturligvis højst uegale – samt fyldige henvisninger til arkivstof og litteratur. Set koldt og nøgternt og fra et historiker-synspunkt er det, at de biograferede er faldne, naturligvis et irrelevant udvælgelseskriterium; men uanset dette, vil det være en bog, som ofte vil være til nytte.

Det skal tilføjes, at »faldne« forstås således, at dødsfaldet på den ene eller den anden måde skyldtes deltagelse i modstandsarbejde i ret vid forstand.

Vagn Dybdahl

A. Hjorth Rasmussen: Nordsøfiskeriet under besættelsen. (Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1970). 123 s.

Emnet er godt valgt, og bogen bringer en række oplysninger, der ellers ikke er kendt. Disse dækker mest arbejdsvilkårene, til dels tilvejebragt gennem samtaler med fiskere, der var aktive i krigsårene. I øvrigt redegøres for fiskeriområdernes størrelse og afgrænsning, for beskydningen fra flyvere og minefaren, ligesom der også er afsnit om sabotage og våbentransporter samt om forholdene for danske fiskere i England. Hvad man derimod savner er en behandling af, hvordan krigen indvirkede på fiskernes økonomi; så meget mere savnes dette, som spørgsmålet er blevet livlig drøftet både dengang og senere. Selv om der måske ikke ligefrem er bevaret regnskaber fra den enkelte kutter, så skulle det dog med benyttelse af andre kilder have været muligt at opstille et rimeligt skøn over fiskerierhvervets økonomi.

Vagn Dybdahl

Ursula Schmiederer: Die sozialistische Volkspartei Dänemarks. Eine Partei der neuen Linken. Probleme sozialistischer Politik 14. (Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M., 1969), 192 s.

I sin politologiske afhandling beskriver U. S. indledningsvis den danske partistruktur og påviser ligheder og forskelle i forhold til Norge og Sverige. Bemærkelsesværdigt i dette afsnit er analysen af parlamentets betydning (s. 12 ff, smlg. s. 98). I modsætning til de vesteuropæiske lande har parlamentet ganske vist bevaret nogle af sine funktioner her i landet, men har dog langt fra den indflydelse, den ledende gruppe i SF tillagde det og i høj grad byggede på.

De interne diskussioner i DKP fra 1956 til 1958 reproducerede den krise, den internationale kommunistiske bevægelse gennemgik i disse år. »Nyorienteringen« var overalt et forsøg på at udvikle en politisk praksis, der skulle føre de kommunistiske partier ud af deres isolation. Dertil kom specifikke forhold, der gjorde krisen særdeles markant i Danmark. I disse diskussioner blev især forholdet til den socialdemokratiske del af arbejderbevægelsen et centralt spørgsmål (s. 21), et problem der forblev relevant for hele den analyserede periode af SF's politik. De senere SF'ere krævede en mere uafhængig politik over for Sovjetunionen med selvstændige analyser af den danske virkelighed (s. 25,40). Partiet skulle da slå ind på en slags »nationalkommunistisk-titoistisk« linje, og diskussionen om Jugoslavien spillede da også en væsentlig rolle ved bruddet (s. 32). Denne diskussion blev i det væsentlige ført på et pragmatisk grundlag (s. 31, 35, 100), – noget der altid har været kendetegnende for dansk arbejderbevægelse –

SF's opståen betød ikke nogen nydannelse på dette område. Såvel ved bruddet med DKP som senere i SF blev organisationens betydning og dens funktion det centrale spørgsmål.

Georg Lukács¹⁾ har med henblik på arbejderbevægelsens organisationer fremført at »... die Organisation ist die Vermittlung zwischen Theorie und Praxis. ... Dieser Theorie und Praxis vermittelnde Charakter der Organisation zeigt sich am deutlichsten darin, dass die Organisation für voneinander abweichende Richtungen eine viel grössere, feinere und sichere Empfindlichkeit zeigt, als jedes andere Gebiet politischen Denkens und Handelns.« En organisatorisk splittelse eller særudvikling er altså som regel en følge af en gruppes divergerende opfattelse af udviklingen og mulighederne for at påvirke den. Det har i arbejderbevægelsens historie medført, at der i perioder fandtes flere forskellige organisationer, der efter eget udsagn ville det samme: socialismen. Denne for udenforstående noget forvirrende situation reflekterer den virkning, som teoretiske divergenser får i praksis.

Siden den politiske arbejderbevægelses opdeling i to hovedstrømninger under 1. verdenskrig har der i al almindelighed været en mere eller mindre bred strømning, der ville gå en »tredie vej«. Disse »tredie-vej«-partiers talmæssige styrke genspejler de andre strømningers muligheder for at integrere bevægelser i arbejderklassen i deres eget teoretiske og praktiske arbejde. Deres analytisk-teoretiske svagheder giver sig udtryk i andre – evt. ligeså irrelevante – teoriers opståen.

Siden slutningen af 1950erne er der flere steder i Europa opstået sådanne

1. Georg Lukács: Geschichte und Klassenbewusstsein, Berlin, 1923, s. 302.

partier – et af første og største var SF. U.S. analyserer partiets udvikling i dets første årti i dets væsentlige aspekter: stillingen i dansk politik, den internationale kommunistiske bevægelses udvikling, de organisatoriske og teoretiske opfattelser partiet hhv. medlemmerne udviklede i denne periode.

Med rette står de organisatoriske spørgsmål i centrum, fordi disse dækkede over de grundlæggende *politiske* modsætninger, der fandtes i partiet (s. 88) – øjensynligt uden at dette blev forstået af partiets medlemmer. De to hovedgrupper i partiet bestod af forhenværende DKP-medlemmer, til dels gamle arbejderpolitikere med stor erfaring (s. 46 anm. 83), og en næsten lige så stor gruppe af nye/ynge medlemmer, hvis sociologiske baggrund var (små-)borgerskabet. Tendensen i udviklingen i de to hovedgrupper medførte, at det i meget høj grad blev de yngre medlemmer, der kom til at stå i opposition til den ledende partigruppens opfattelse af de uligheder, det parlamentariske system indebærer og dermed også kom i modsætning til den politik, som komministerne allerede havde udformet i 1930erne med folkefrontsparolen – der først fik betydning under modstandskampen mod fascismen – og i dag er videreudviklet i tesen om den fredelige koeksistens²⁾.

Den nye internationale politiske udvikling betød, at SF i sine udenrigspolitiske forslag kunne formulere en neutralistisk linje under afvisning af den sovjetiske »model«; indenrigspolitisk blev dets hovedlinje forsøget på at erobre et parlamentarisk flertal

2. Smlg. hertil også Ursula Schmiederer: Die sowjetische Theorie der friedlichen Koexistenz [Probleme sozialistischer Politik 8] Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M., 1968, 76 s.

sammen med Socialdemokratiet (SD), for på denne måde at gennemføre en reformpolitik. Forholdet til SD blev afgørende politiske spørgsmål i SF. Den – fejlagtige – opfattelse af SD som reformistisk arbejderparti, som på en eller anden måde vil ændre samfundet grundlæggende, blev dominerende i partiets ledende/største gruppe. Opfattelsen måtte medføre en opvurdering af parlamentet til en politisk magtfaktor, det ikke mere er. Derfor måtte i sidste instans også den marxistiske teori forkastes, således som det bedst kommer til udtryk i partiets navn: Folkeparti og ikke f. eks. *Arbejderpartiet*. Det var et meget bevidst valg (s. 45, 49 f, 134). Men oppositionen mod denne politik viste sig at være alt for heterogen til at kunne udforme en alternativ politik og ville det vel (egentlig) heller ikke.

SF opstod som følge af ønsket om at føre arbejderpolitik på dansk grund uden at være hæmmet af forbindelserne med Sovjetunionen. Splitelsen i DKP var det mest signifikante tegn på den nyorientering de vesteuropæiske kommunistiske partier gennemgik efter 1956 (s. 40). Det lykkedes SF at formulere en politik, der appellerede til utilfredse arbejdere; disse var – som U.S. påviser (s. 59 ff) – partiets væsentligste vælgergrundlag. Men vælgerkorpset var – som boligvalgene i 1966 viste – utilfredse med detailspørgsmål, det ønskede en reformpolitik inden for de givne rammer (s. 65, 137 ff). En sådan politik mente SF's ledende gruppe at kunne føre i samarbejde med SD; forudsætningen var det parlamentariske flertal – »arbejderflertallet«³⁾ – der blev et mål i sig selv.

Det blev dog af partiets ledende gruppe – der stort set var identisk med folketingsgruppen og partiets »apparat« – afvist at føre en indholdsmæssig diskussion om, hvad dette samarbejde skulle indebære, og det viste sig da også, at partiets aktive medlemmer, da »arbejderflertallet« i 1966 blev opnået og folketingsgruppen i sin helhed gik »under åget«, ikke ville underordne sig denne politik og gjorde »oprør« på 5. kongres 1967. Det betød en næsten fuldstændig udskiftning af partiets ledelse, et udtryk for de aktive kadres politiske villen, men næppe medlemsflertallets. Det viser dog mulighederne for partimedlemmernes aktivering. Indtil næste kongres i november samme år, inden den nye hovedbestyrelse kunne indordne folketingsgruppen under sin politik og dermed vise, om den kunne udforme en alternativ politik, var ca. 50 af medlemmerne gået over til »venstrefløjens« linje. Partiet deltes faktisk midt over. Dermed var et kapitel i dansk arbejderbevægelse afsluttet. U.S. argumenterer overbevisende for, at hverken SF eller VS er en simpel fortsættelse af det gamle SF (smlg. også s. 50). Begge de nye partier repræsenterer og videreudvikler enkelte vigtige linjer, der fandtes i det gamle parti – samtidig med at der i VS indgår repræsentanter for »bevægelserne«. U.S. har meget præcist gjort opmærksom på, hvad dette ville komme til at betyde for VS.

Den foreliggende afhandling er i sin generelle del et vigtigt bidrag til udforskningen af den internationale og dansk arbejderbevægelses udvikling, i sin specifikke del et yderst væsentligt – og velskrevet – bidrag til den po-

3. Smlg. hertil de gode detailanalyser i Harry Mortensen (red.): *Arbejderflertallet*, forlaget røde hane, 1969. Bogen

er skrevet af oppositionens tidligere medlemmer hhv. VS'ere og udmærker sig ved sit høje niveau.

litiske litteratur i Danmark. Det ville være glædeligt, hvis et dansk forlag ville udgive bogen her i landet.

Gerd Callesen

Nordslesvig 1920–70. Historisk billedbog. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1970). 212 s.

Det er særdeles rimeligt, at det smukke farveomslag på billedbogen om Nordslesvig 1920–70 viser Danfosfabrikken midt i det idylliske alsiske landskab. Ingen anden indsats har vel grebet så dybt ind i Sønderjyllands erhvervs- og milieumæssige struktur som opbygningen af denne vældige industri-virksomhed.

Også andre faktorer har været med til at forandre Nordslesvig i de 50 år, der er gået siden genforeningen i 1920. I en række glimt er denne udviklingsproces fastholdt i det billedværk, Historisk Samfund for Sønderjylland har udsendt i anledning af genforeningsjubilæet.

Billedudvalget er foretaget af journalisterne Ole Beck og Eskild Bram. De har også skrevet den ledsagende tekst, som dels kommenterer billederne, dels etablerer den nødvendige sammenhæng i værket. Typografien er tilrettelagt af Erik Ellegaard Frederiksen.

Det er en smuk publikation. Dog kan det somme tider knibe at holde billedtekster og brødteksten ude fra hinanden under læsningen, fordi billedteksterne af og til er anbragt på siden før billedet, mens brødteksten løber videre under billedet. Det er en elegant opsætning, men elegancen går ud over det funktionelle.

Det må have været et enormt arbejde for de to redaktører at vælge og vrage mellem de mængder af billeder, der findes fra perioden. Resul-

tatet er blevet en instruktiv og interessant billeddækning af faserne i genforeningsprocessen. Ser man navnerogisteret igennem, vil man opdage, at så at sige alle de personer, der har spillet blot noget af en rolle i de 50 år, er med, også selv om de egentlige portrætbilleder er få. Det siger noget om den omtanke, hvormed udvalget er gennemført.

Morsomt er det, at en række episoder og personer er karakteriseret med tegninger fra »Blæksprutten«, »Æ Rummelpot« og lignende steder. Enkelte billedtekster er måske lidt flotte, som når der under en håndfuld bøger står: »Et tilfældigt udpluk af de senere års doktordisputater om sønderjyske emner . . .«. Formentlig er de fremlagte 12 bøger nogenlunde alle de disputater, der er skrevet med sønderjysk emne, og nogle af dem ligger dog et godt stykke tilbage i tiden. Den øverste i bunken gav Holger Hjelholt doktorgraden i 1923!

Når så nær en epoke skal dækkes med billeder, vil der altid være ting, man savner, og andre, man føler uvedkommende. Men stort set er udvalget relevant, og det fortæller meget om de 50 år under dansk styre. Bogen er et smukt supplement til den historiske billedbog om tiden op til 1864, som samfundet udsendte i 1964. Nu venter man med forventning på at få dækket også perioden under fremmedherredømmet.

H. P. Clausen

Svend Thorsen: Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920. (Schultz, 1970). 217 s.

Den foreliggende bog er et jubilæumsværk, som Folketinget har ladet ud-

sende for at fejre 50-året for genforeningen. Forfatteren, Svend Thorsen, har tidligere i en række bøger beskæftiget sig med Sønderjyllands historie i årene omkring genforeningen, bl. a. i den for ti år siden udgivne jubilæumsbog »Fyrre år med Danmark«.

I tiden 1864–1920 havde Danmark gennemgået en dybtgående partipolitisk udvikling, som Nordslesvig ved genforeningen stod ret fremmed over for, optaget som det i denne periode havde været af den nationale kamp med dens krav om samling på tværs af partipolitiske synspunkter. Det var den omstillingsproces, landsdelens befolkning fra 1920 til 1940 måtte igennem, da den blev konfronteret med de danske politiske partier, Svend Thorsen har set det som sin vigtigste opgave at belyse. Dertil har han i det store og hele kun brugt de forskellige former for publiceret kilde-materiale. I enkelte tilfælde har han dog også benyttet rigsdagsgruppernes forhandlingsprotokoller.

Svend Thorsen har i det væsentlige grebet opgaven kronologisk an. Indledningsvis ridses partiernes udgangsposition op før folketingsvalget i september 1920. Desværre har Thorsen i sin redegørelse for det fejlslagne forsøg på at danne et særligt sønderjysk venstre ikke kunnet benytte sig af det kildemateriale, landsarkivar P. Kr. Iversen lige har offentliggjort i Sønderjyske Arbøger (1970, 1). Herefter følger partivis en skildring af udviklingen frem til folketingsvalget i 1932, hvorefter der afslutningsvis gøres rede for folketingsvalgene i 1935 og 1939.

Som et hovedresultat af undersøgelsen betoner forfatteren, at sønderjyderne ved periodens begyndelse stod ret vaklende over for de danske politiske partier. Derpå tyder den

lave valgdeltagelse, de relativt store forskydninger i partiernes stemmetal og den udbredte afgivning af personlige stemmer. Ved periodens slutning synes der at have fundet en vidtgående tilpasning sted, der bl. a. ytrede sig ved, at de politiske partier nu forholdsvis fik nogenlunde samme tilslutning som i landet som helhed.

Sideløbende med den partipolitiske udvikling gør Thorsen også ret udførligt rede for de nationale brydninger. Det er dog kun ganske få træk, der her føjes til det billede, vi i forvejen har. Interessantest er teorien om, at Slesvigsk Partis stærkt stigende vælgertilslutning op igennem perioden snarere må ses som en mobilisering af allerede eksisterende reserver inden for mindretallet end som et indhug i de blakkedes rækker, idet man ved folketingsvalget i 1939 nåede op på omtrent samme stemmetal, som de tyske stemmer, afgivet af den i Nordslesvig hjemmehørende befolkning, havde udgjort ved folkeafstemningen i 1920.

Spredt rundt i bogen findes endvidere en række biografiske skitser af de fleste af periodens nordslesvigske rigsdagsmænd. Desværre er ikke alle disse biografier lige inspirerede. Deres spredte forekomst og vekslende kvalitet giver bogen et lidt flimrende præg.

Som ovenfor beskrevet bygger Thorsen de væsentligste af sine konklusioner på valgtallene. Analysen af disse er imidlertid meget lidt grundig og i flere tilfælde misvisende. Der er intet forsøg gjort på systematisk at analysere valgtallene kommunevis. Kun i ganske få tilfælde anføres der valgresultater fra enkelte kommuner. Dertil kommer, at forfatteren går ud fra, at der ikke finder andre forskydninger sted i stemmeafgivningen end dem, som fremgår af nettoresulta-

terne. Selv om disse kan danne udgangspunkt for frugtbare hypoteser, er de ikke så sikkert et grundlag for konklusionerne, som Thorsen synes at mene. Påstande som, at der i Nordslesvig har fundet større forskydninger sted mellem partierne end i det øvrige Danmark, og at der ikke har været tale om betydelige vandringer af blakkede fra den ene nationale lejr til den anden, kan derfor, skønt næppe usandsynlige, ikke anses for godtgjorte.

Thorsens idé, at skildre den politiske partidannelses forløb i Nordslesvig efter genforeningen, forekommer så indlysende frugtbart, at det kan undre, at ingen tidligere har taget emnet op under ét. Netop derfor kunne man have ønsket sig, at han i højere grad havde koncentreret sig just om det.

J. P. Noack

Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus. (Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 21, Aabenrå, 1970). 200 s.

Dette arbejde er af den unge hjemmetyske historiker Gerd Callesen foretaget som disputats ved universitetet i Kiel. Det er blevet til efter studier i en række danske og tyske arkiver, frem for alt i Arbejderbevægelsens Arkiv i København. Bogen bygger således på en hel del materiale, der ikke tidligere har været gjort til genstand for videnskabelig behandling.

Som forfatteren allerede i undertitlen røber og i sit forord stærkt understreger, er bogen ikke tænkt som et bidrag til grænselandets histo-

rie, men til den danske og tyske arbejderbevægelses historie; den er et studium over internationalismen i to socialdemokratiske partier. Nu udelukker jo de to ting på ingen måde hinanden, og når Callesen som et af sine mål anfører en undersøgelse af, »wie sich das Problem des Internationalismus auf lokaler Basis stellte«, synes det helt klart, at den opstillede sontring er illusorisk. Man kan altså opfatte bogen som et bidrag til såvel arbejderbevægelsens som grænselandets historie.

Fremstillingen er i det væsentlige kronologisk. I et langt indledningskapitel ridses udviklingen op fra 1870'erne til 1912. For danskheden var forholdet til SPD problematisk. På den ene side støttede partiet ofte de danske repræsentanter i Berlin, på den anden side appellerede det på tværs af det nationale skel til alle arbejdere. Det slesvig-holstenske SPD's holdning blev principielt formuleret i en vigtig resolution fra 1902. Man gik her ind for, at selvbestemmelsesretten skulle ske fyldest, men indtil da burde også dansksindede arbejdere tilslutte sig SPD i fælles kamp mod den kapitalistiske stat. Det nationale spørgsmåls løsning blev kædet sammen med socialismens sejr. Da der senere gang på gang blev henvist til denne resolution, ville det vel have været at foretrække, om Callesen også formelt havde ladet fremstillingen begynde her. I stedet er nu begyndelsesåret sat til 1912, hvor Emil Marott inden for det danske socialdemokrati, der i det store og hele gik ind for den politik, som ovennævnte resolution er et udtryk for, fremførte en på nationale synspunkter hvilende kritik, men blev kaldt til orden af partiledelsen, der ikke ønskede en offentlig polemik om problemet. Derefter følges så de to

partiers holdning under krigen. Calle- sen afviser skarpt, at SPD skulle have været i skred bort fra selvbestemmelsesrettens anvendelse i Slesvig, så længe der kunne synes udsigt til tysk sejr. Det er dog tvivlsomt, om han her har ret. Metodisk er det betænkeligt, at han i sin argumentation indlader sig på at fortolke nogle tvetydige udtalelser i stedet for at hæfte sig ved selve uklarheden i formuleringerne. Videre følges udviklingen i oktober 1918 med Staunings henvendelse til Ebert om at lade Tyskland selv tage initiativet til en løsning af det dansk-tyske grænsespørgsmål. For årene 1918–20 gøres der ret udførligt rede for de lokale slesvigske parti- foreningers holdning og for de nord- slesvigske organisationers overdragelse fra SPD til det danske socialdemo- krati. Afslutningsvis føres så fremstil- lingen frem til Stauning–Wels aftalen i november 1923.

Undersøgelsernes hovedkonklusion er, at i holdningen til grænsespørgs- målet afspejledes de to socialdemo- kratiske partiers udvikling fra egent- lige klassepartier til småborgerlige par- tier, der accepterede at skulle arbejde inden for den kapitalistiske stats ram- mer. Mens vægten i deres internatio- nale ideologi før 1918 havde ligget på den fælles kamp mod kapitalis- men, blev den efter 1918 forskudt til blot gensidig bistand i vanskelige situationer. Samtidig betones det dog, at de to partiers indstilling til det dansk-tyske grænseproblem læn- gere bevarede internationalismens præg, end tilfældet var i andre sager, og derved bidrog til en løsning af spørgsmålet. Mens sidste led i denne konklusion forekommer rimelig, er dens første led ret tvivlsom. Det synes mere udledt af en generel subjektiv vurdering af de to partiers ideologi- ske udvikling end af det kildemateri-

ale, bogen bygger på, og der er her ikke taget hensyn til, at det jo lå i selve genforeningens natur, at dansk- sindede socialdemokrater i Nordsles- vig ikke længere kunne samarbejde direkte med de lokale SPD-organi- sationer syd for grænsen. Heller ikke tidligere havde der været tale om et konkret, organisatorisk samarbejde på tværs af Kongeå-grænsen.

Det er bogens væsentligste svaghed, at den savner konkret og skarpt for- mulerede problemstillinger. Det har bevirket, at den i langt højere grad er blevet refererende, end analyse- rende, og det er vel heri, man må se forklaringen på den tynde forbindelse mellem selve fremstillingen og kon- klusionen. Endelig har det ført til, at det fundamentale problem, som brydningen mellem nationalisme og internationalisme i det slesvig-holsten- ske SPD er, slet ikke har fået en fyldestgørende behandling. Forfatte- ren synes ikke at have været indstil- let på for alvor at prøve sin overbevis- ning om den socialistiske ideologis overlegenhed over den nationale på det konkrete materiale. For blot at anføre et enkelt eksempel, så mener han, at tanken bag det flensborg- ske SPD's ønske efter 1920 om at udsende en særlig nordslesvigsk ud- gave af Flensburger Volks-Zeitung faktisk harmonerede med socialismens internationale karakter. Netop et så- dant udsagn burde i stedet for at stå som en løst henkastet påstand have dannet udgangspunkt for en grundig analyse af, hvilken rolle nationale hensyn spillede i det flensborgske SPD.

Det er nærliggende at forklare denne mangel ved bogen ved, at for- fatterens egen ideologiske overbevis- ning har spillet ham et puds. Der kan derfor være grund til også i denne sammenhæng at fremdrage

det ikke længere nye krav om at være sig sine ideologiske forudsætninger bevidst og samtidig understrege, at kravet har almen gyldighed.

J. P. Noack

Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933–1939. Lund Studies in International History 1. (Svenska Bokförlaget, 1970). 206 s.

Lundehistorikeren fil.dr. Sven Tägil har med denne bog sat sig for at skildre den tyske politik omkring den dansk-tyske grænse i 1930'erne. I et kort indledningsafsnit har han desuden tegnet nogle hovedlinier af den tyske grænsepolitik i 1920'erne for at give den nødvendige baggrund for udviklingen i 30'erne.

Man bør dog nok bemærke, at Tägil i undertitlen til bogen oplyser, at det er en studie i den tyske grænsepolitik, han fremlægger. Vigtige sider af politikken er taget op til behandling, men en egentlig samlet fremstilling af det tyske mindretals problemer indadtil og i relation til Tyskland vil man ikke finde i bogen.

Dr. Tägil har begrænset sig til at undersøge grænsepolitikken, som den på tysk side kom til udtryk i de to planer, hvor der blev truffet ansvarlige beslutninger med konsekvenser for grænsepolitikken. Hans interesse er rettet dels mod den politiske ledelse af det tyske mindretal i Nordschlesvig, dels mod de rigstyske organer og myndigheder, der havde forbindelse med grænsepolitikken.

Med denne afgrænsning af det grænsepolitiske til bevægelserne i de sfærer, hvor de bindende beslutninger blev taget, afskærer forfatteren sig – med hensigt – fra en skildring af ud-

viklingen i det tyske mindretal som sådant. Man får ikke indtryk af gangen i nazificeringen af skolevæsenet, forløbet af jordpolitikken o. s. v. Kun i det omfang disse fænomener når frem til overvejelse og beslutning på de politiske afgørelsesplaner, glider de ind i fremstillingen.

Denne afgrænsning kan på enkelte punkter betyde en uheldig beskæring af Sven Tägils analysemuligheder, som det vil fremgå af det følgende. Men på den anden side har forfatteren derved opnået den fordel, at han kan nå nogenlunde til bunds i sin beskrivelse af mindretalsledelsen og de rigstyske organers politiske aktivitet.

Afgrænsningen til beslutningssfærene har i et vist omfang forbindelse med det kildemateriale, bogen er baseret på. Dr. Tägil har med stor flid gennemgået de betydelige arkivmængder, der findes i de officielle tyske arkiver i Bonn, Koblenz og Potsdam, og han har i landsarkivet i Slesvig gennemgået den hjemmetyske folketingsmand, pastor Schmidts omfattende privatarkiv. Desuden har han med visse begrænsninger kunnet benytte Ernst Schröders vigtige privatarkiv, der – som det hedder i kilde- og litteraturoversigten – befinder sig på et »hemmeligt opbevaringssted«. Schröder sad i Flensborg i en fremskudt position i den tyske grænsepolitik i sin egenskab af kontaktmand mellem udenrigsministeriet i Berlin og den hjemmetyske ledelse. Navnlig fik han en stærk stilling gennem sin indflydelse på det tyske mindretals dagblad, Nordschleswigsche Zeitung. Derfor må hans arkiv formodes at være af central betydning.

Meget kildemateriale fra perioden er ellers gået tabt eller er blevet tilintetgjort. Det sidste gælder for det tyske mindretals egne arkivalier. Men

tilbage er dog stadig så betydelige mængder, at det må betegnes som en betydelig forskerindsats at nå igennem det stof, som Sven Tägil har bygget sin bog på.

På det givne grundlag er det lykkedes ham at give en indgående skildring af motiver, overvejelser og beslutninger vedrørende det tyske mindretal i de rigstyske organer i Berlin, i Kiel og i Flensborg. Desuden trænger han ganske dybt ind i hele problematikken omkring pastor Schmidts politiske lederskab under de nazistiske stormløb og de indre rivaliseringer mellem de nazistiske grupper. Endelig belyser han sam- og modspillet mellem den rigstyske grænsepolitik og mindretallets politik.

Det er ingenlunde en let opgave at rede trådene ud af hinanden og samtidig beholde et vist overblik over sammenhængen i udviklingen. På rigstysk side var en række organer og institutioner involveret i grænsepolitikken, og mange institutionelle og personlige modsætninger må tages i betragtning. I det tyske mindretal i Nordslesvig virkede samtidig en tilsvarende flerhed af grupper og personer mod hinanden, så personlige og politiske hensyn er vanskelige at holde ude fra hinanden.

Stort set er det lykkedes dr. Tägil at præsentere dette sammensatte spil i en overskuelig form. I en række tilfælde må man nok sige, at han overvejende nøjes med at nuancere det billede, man i forvejen havde af udviklingen, navnlig som den er fremstillet i Troels Finks »Sønderjylland siden genforeningen i 1920«. Men på flere områder fører han vigtig ny viden frem. Det gælder f. eks. de sider af den politiske magtkamp i det tyske mindretal, han kan afdække ud fra pastor Schmidts omfattende korrespondance.

Dog kan man næppe sige, at alle de spørgsmål, der naturligt rejser sig omkring pastor Schmidt og hans forhold til den fremtrængende nazisme, er afklaret. Det fremgår ikke ganske af Tägils fremstilling, om Schmidt alene af taktiske grunde for at bevare sin lederstilling lagde sig så ideologisk tæt op ad nazismen, eller om han virkelig har følt sig på linie med nazismen i fortsættelse af sin gammelnationalistiske, tysk-nationale linie.

Spørgsmålet lader sig måske ikke besvare, og så skal Tägil ikke dadles. Men man kan beklage, at han ikke har ladet det træde tydeligt nok frem, hvor vidt man kan nå i en analyse af pastor Schmidts politik. Læseren sidder tilbage med en lidt utilfredsstillende følelse af, at billedet af pastor Schmidt trods alt ikke er et portræt i fuld figur. Kilderigeligheden på dette punkt til trods – Schmidt har åbenbart haft forbløffende system i sin korrespondance – er det ikke lykkedes at give en fuldt tilfredsstillende skildring af den tyske folketingsmand, hvis politiske optræden tiltrak sig betydelig opmærksomhed i 1930'erne.

Når Tägil her ikke trænger helt til bunds, kan det skyldes hans stærke afhængighed af de kilder, der er afsat omkring nazismens indtrængen i det tyske mindretal. Hovedparten af materialet belyser denne problematik, og hvor materialet rækker ud derover – som det tilsyneladende er tilfældet i Deutsche Stiftungs omfattende arkiv – har Tägil holdt sig til det, der belyser nazificeringen og dens problemer.

Det kan næppe være anderledes. Men det giver den begrænsning, at perspektivet bestemmes af, hvad der er nået frem til eller er anset for væsentligt i de organer, der havde forbindelse med nazificeringen. For pastor Schmidts og Ernst Schröders ved-

kommende kan dette forhold nok i nogen grad medføre uklarheder ved bedømmelsen af dem.

Man kan ikke undgå den tanke, at en analyse, der også søgte at se problematikken ud fra det tyske mindretals indre struktur og dermed fastlagde nogle af de hensyn, aktørerne måtte tage på det lokale plan, ville give andre dimensioner i billedet.

Man savner således en klarere beskrivelse af den sociale og politiske struktur i mindretallet, som dels ville have givet en bedre baggrund for de lokale vilkår for nazismens fremtrængen, dels ville have klargjort de politiske hensyn, pastor Schmidt måtte tage, når han ville hævde sin position. En ting som personlige relationer kan vel have spillet en rolle. Formentlig har det nære familiemæssige forhold mellem pastor Schmidt og et af de fremtrædende medlemmer af NSAN (en af de nazistiske grupper), dr. Niels Wernich i Sønderborg, næppe været uden betydning for de informationer, Schmidt fik, og den kurs, han valgte. Et NSAN, der efter Tägils mening også rummede en mand som Hans Schmidt-Oksbøl, er givetvis mere sammensat, end bogen lader forstå.

Den lidt enstrengede skildring af mindretallet, set ude fra og oppe fra, gør det også vanskeligt at vurdere betydningen af, at nogle mindretalsmedlemmer med en vis prestige fastholdt afvisningen af nazificeringen. Deres vægt lader sig næppe måle, men det havde fortjent mere indgående overvejelse, om de kan have spillet en rolle for Schmidts vurdering af situationen.

Nu virker det helt forbavsende, at dr. Reuter i 1935 kunne få en plads på den tyske kandidatliste. Og man får ikke nogen fornemmelse af, hvilken betydning man skal tillægge det, at skibsreder Jebsen i 1936 ikke ville

acceptere, at kun hagekorsfanen skulle hejse ved den årlige Knivsbjergfest. Tägil nævner blot, at den afgørende grund til, at festen aflystes, var angsten for skandale mellem de rivaliserende nazistiske grupper. Men der må have ligget mere bag den strid, der over for offentligheden fremstilledes som en strid om det traditionelle sort-hvid-røde flag og hagekorset på Knivsbjerg.

Det kan virke, som om Sven Tägil lidt for meget har koncentreret sig om at beskrive nazificeringsprocessen ud fra den nazistiske ledelses synsvinkel og derfor i nogen grad har for sømt enten at vise det sammensatte politiske billede af det tyske mindretal eller at dokumentere, at billedet ikke var så sammensat.

Nu undgås det ikke, at skildringen kan virke inkonsistent som i omtalen af Deutsche Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig. Tägil siger her, at de danske blades bedømmelse af organisationen som et udtryk for, at den gamle mindretalsledelse igen havde grebet tøjlerne, er for vidtgående. Snarere var der, siger han, tale om, at man med den nye organisation henvendte sig til kredse, der hidtil havde stået nationalsocialismen fjernt. Ikke desto mindre tilføjer han i næste sætning, at den nazistiske partifører Jens Møller i foråret 1937 karakteriserede organisationen som en direkte modsætning til partiet.

Den slags formuleringer er i hvert fald ikke med til at skabe klarhed over de politiske kraftliniers forløb i mindretallet.

På lignende måde kan skildringen af Ernst Schröder og hans indflydelse forekomme upræcis. Man savner en klar karakteristik af hans forhold til fraktionerne i det tyske mindretal og hans placering i relation til nazisterne i Berlin og i Slesvig-Holsten. Bogen

giver for så vidt en mængde oplysninger om disse ting, men ingen sammenfattende bedømmelse, som skaber et virkeligt indtryk af hans person og virke. F. eks. bliver en uklarhed tilbage i hans forhold til pastor Schmidt, sammenholdt med det faktum, at Schmidt ikke kunne komme til orde i *Nordschleswigsche Zeitung*, som Schröder havde betydelig indflydelse på.

De her rejste spørgsmål og indvendinger er ikke af overvældende betydning for Tägils resultater. Men det skal dog fremhæves, at han nok ved at vælge en mere systematisk analyse af nogle af elementerne og personerne i mindretalspolitikken havde fået belyst problemer, som nu står mindre skarpt.

Sven Tägil er i øjeblikket stærkt optaget af at realisere et særdeles interessant forskningsprojekt om grænser som konfliktskabende og konfliktafledende faktorer i Europa i mellemkrigstiden. Det er en systematisk anlagt undersøgelse, der har krævet en meget dybtgående gennemtænkning af de principielle sider af grænseproblematikken. Man kan utvivlsomt vente sig meget af dette projekt, når det føres ud i livet.

Tägils her omtalte bog har ikke megen direkte sammenhæng med den mere omfattende undersøgelse – bortset fra emnet. Den er en traditionelt anlagt historisk undersøgelse i nær kontakt med kildematerialet. Dog er kronologien ikke opretholdt konsekvent. Stoffet er disponeret dels kronologisk, dels »geografisk« efter de rigstyske, de lokalt slesvig-holstenske og de nordslesvigske organer og personer. Det hæmmer sine steder overskueligheden, fordi sammenhængende fænomener ikke altid analyseres sammen. Det gælder f. eks. forbindelsen mellem dr. Sievers afgang fra posten

som overborgmester i Flensborg og arbejdet med at samle kræfterne i Nordslesvig til valgene i 1935 og 1936.

Antagelig var bogens analytiske værdi blevet større, hvis forfatteren i højere grad havde struktureret stoffet mere systematisk efter retningslinier lignende dem, han senere har udviklet for sit større projekt. Nogle af de åbne spørgsmål, der er fremdraget i det foregående, ville da være blevet skarpere stillet med mulighed for mere udtømmende besvarelse.

En af de vanskeligheder, Tägil som alle andre, der beskæftiger sig med grænsepolitik, har haft at kæmpe med, er problemet med at opstille dækkende definitioner på det nationale og give acceptable mål på det. Hele spørgsmålet om den traditionelle deling i danske, tyske og »blakkede« trænger i høj grad til en afklarende diskussion, før begreberne kan fungere tilfredsstillende i en videnskabelig undersøgelse. Hvad betyder det f. eks. reelt, at arbejderne opgav »en national tyskorienteret binding, da de sluttede sig til socialdemokratiet«? Hvordan ytrede denne binding og dens senere opløsning sig?

Vi ved indtil videre alt for lidt om den nationale adfærd i grænselandet, til at vi kan beskrive sammenhængen mellem det enkelte individs nationale adfærd og de ideologisk betingede udtryk, hvormed man har sammenfattet denne adfærd. Forhåbentlig bliver der engang gjort systematisk forsøg på også at beskrive den nationale udvikling ud fra individernes adfærdsplan i samspil med, hvad vi ved om de politiske beslutningsplaner. Tägils gode resultater i den sidste henseende understreger netop behovet for analyser også i det spændingsfelt, hvor individuel adfærd og grænsepolitik i ideo-

logisk og politisk forstand støder sammen i et gensidigt afhængighedsforhold. Som det er nu, kan man ikke uden videre fra beskrivelsen af national ideologi og politisk aktivitet på lederplanet slutte til grænsebefolkningens oplevelse af disse fænomener.

Det eneste mål, man har, er valgtallene, og slutninger fra dem til vælgeradfærd er som bekendt forbundet med store vanskeligheder og behæftet med mange fejlkilder¹. Enklest er det at se valgtallene som et led i den politiske argumentation. De bruges i den politiske debat; det er deres klare funktion i den politiske sammenhæng. Det er derfor rimeligt, at Tägil eksplicit overvejer den effekt, valget i 1939 kan have haft på Hitlers politik.

Vanskeligere at have med at gøre er betragtninger over, hvad tallene egentlig repræsenterer: Indhug i de blakkedes rækker, gevinst for tyskheden o. s. v. Her holder Tägil sig til opgørelser alene af den procentvise vækst i stemmetallene, som han kan overtage fra tidligere fremstillinger, bl. a. Troels Finks ovenfor anførte arbejde. I øvrigt overtager han også de talmæssige fejl, der er i Finks fremstilling af valget i 1935. Af de tal, Tägil på s. 79 gengiver efter Fink², er kun tallet for Jep Nissens personlige stemmetal i overensstemmelse med den officielle valgstatistik, og forskellen mellem de angivne tal for pastor Schmidt og W. Deichgräber er regnet forkert ud. På samme måde gentages i forbindelse med valget i 1939 den

fejlagtige stemmeprocent, der hos Fink angives for Slesvigsk Parti ved valget i 1935.

Disse talmæssige fejl kan være ret ligegyldige for den læser, der ikke bringer dem videre. Væsentligere er, at de traditionelle beregninger af procentvise bevægelser ved valgene ikke siger ret meget om, hvad der er foregået i vælgerbefolkningen. I det mindste må andre oplysninger med. Man må kende stemmeprocenten ved valgene, ligesom det kan være en fordel at beregne stemmeafgivningen på partierne i procent af de valgberettigede for på den måde at tage hensyn til variationer i stemmeprocenten. Endvidere er tilvæksten i antallet af vælgere en faktor, man også må have med, når man vil analysere valgtallene. I tidsrummet 1932–35, da Slesvigsk Parti øgede sit stemmetal med 2.749 stemmer, voksede antallet af vælgere således med 5.815.

Sammenligner man stemmeafgivningen på Slesvigsk Parti, beregnet i procent af valgberettigede, med svingningerne i valgprocenten, får man muligvis den bedste forestilling om vægten af mindretallets stemmetilvækst. Man kan nemlig da undersøge, om tilvæksten lå over eller under den tilvækst, man måtte vente i forbindelse med væksten i stemmeprocenten.

En opstilling af Slesvigsk Partis tal ved valgene fra september 1920 til 1939 ser således ud:

Heraf synes at fremgå, at mindretallet fik et i forhold til partiets størrelse endog meget stort udbytte af den stigende valgdeltagelse i 1935, og at valget i 1939 gav Slesvigsk Parti en stigning, der modsvarer o. 20 % af den vækst, der var i stemmeafgivningen. Det er godt 5 % mere end de 14,6 %, partiet havde af alle de sønderjyske vælgere.

1. De følgende bemærkninger om valgtallene er baseret på cand. phil. Jørgen Elklits preliminaire valgtalsanalyser, som han i indgående drøftelser af emnet har stillet til min rådighed.
2. Der henvises ganske vist til Håndbog i det slesvigske Spørgsmål bd. 2 (skal være 3), men tallene må stamme fra Fink.

	Pct. af afgivne, gyldige stemmer	Pct. af vælgere	Stemme-pct.
1920 ^{III}	14,3	9,9	69,7
1924	13,5 (-0,8)	9,5 (-0,4)	70,1 (+0,4)
1926	15,6 (+2,1)	11,9 (+2,4)	76,9 (+6,8)
1929	14,3 (-1,3)	11,2 (-0,7)	78,4 (+1,5)
1932	13,3 (-1,0)	10,6 (-0,6)	80,1 (+1,7)
1935	15,5 (+2,2)	12,7 (+2,1)	82,5 (+2,4)
1939	15,9 (+0,4)	14,6 (+1,9)	92,4 (+9,9)

Problematikken i disse tal er langt fra udtømt med de her fremførte bemærkninger. F. eks. kan selv en ganske enkel økologisk analyse med opstillingskredsene som enhed vise, at der er en påfaldende overensstemmelse mellem de områder, hvor henholdsvis Slesvigsk Parti og det danske nazistparti stod stærkest. Det synes at antyde, at man også må drage DNSAP med ind i betragtningen af tyskheden i analysen af forholdet mellem de danske, de tyske og de blakede.

De anførte eksempler er her blot taget med for at understrege, hvor nyttigt det ville være at få en indgående og konsekvent analyse af de sønderjyske valgtal for at nå en sikrere vurdering af, hvad tallene kan tænkes at sige om den nationale udvikling.

Også dette er en af de refleksioner, Tägils bog giver anledning til, og det skal fremhæves, at de indvendinger og overvejelser, der udspringer af læsningen af den, også må henregnes til bogens dyder. Tägil har fulgt sine egne intentioner nøjagtigt så langt frem, at han har løst den opgave, han har stillet sig, med godt resultat, samtidig med at nye problemer og mål for videre forskning afdækkes.

Med bogen er vist, hvordan nazis-

men fra at have spillet en forbløffende ringe rolle i mindretallet frem til 1933 gradvis gennemtrænger hele lederplanet. Til bogens kvaliteter må også regnes den indgående behandling af baggrunden for dr. Sievers bekendte kampagne mod grænsen efter Hitlers magtovertagelse i 1933. Hertil følger sig den interessante fremlæggelse af det omfang, hvori mindretallet styredes syd fra, og af de problemer, det skabte både i henseende til mindretallets reaktion på denne styring og vanskeligheden med at skjule styringens omfang.

Desuden afdækker bogen spændingen mellem på den ene side mindretalsledelsens behov for at føre kravet om grænserrevision frem og på den anden side de rigstyske organers interesse i at udfordre Danmark mindst muligt af ideologiske og udenrigspolitiske grunde. I denne indre kamp måtte mindretalsledelsen bøje sig for de overordnede rigstyske interesser.

I den forbindelse kan man dog næppe give Tägil ret i, at 1939 danner et naturligt skel i grænsepolitikken. For netop set ud fra spændingen mellem mindretallets og de rigstyske leders ønske skete der ingen ændring ved besættelsen i 1940. Med hensyn til både spørgsmålet om grænseflytning og spørgsmålet om hvervning af

unge mindretalstyskere til fronttjeneste skiltes de rigstyske og de hjemmetyske synspunkter under krigen. Meget taler således for at se 30'erne og besættelsestiden i en vis sammenhæng, når Tägils problemstillinger lægges til grund for beskrivelsen.

Men et sted skal en bog jo afsluttes, og Tägils bog vil blive det sted, man henter sine oplysninger om den politiske side af det tyske mindretals udvikling i 1930'erne.

Et enkelt hjertesuk må være tilladt over de mange typografiske fejl, der gør læsningen besværlig. Et rettellesblad korrigerer en grov ombyrderfejl på første tekstsider, men der er adskillige eksempler på dårlig ombyrder rundt om i bogen (s. 87, 141, 146 f. eks.). Man må håbe, at redaktøren af *Lund Studies in International History*, hvoraf dette værk er nr. 1, får rettet disse tekniske skavanker op i kommende bind.

H. P. Clausen

Lorenz Rerup: Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens. (Det danske Forlag, 1969). 163 s.

For en nutidig betragtning kan røret omkring Sydslesvig i årene efter 1945 måske forekomme fjernt og uden direkte forbindelse med den situation, der nu hersker omkring grænsen og i det dansk-tyske forhold. Mens hele Sydslesvig-problemet var aktuelt, var det imidlertid et centralt element i den danske inden- og udenrigspolitik. En regering blev styrtet på spørgsmålet, store opinionstilkendegivelser karakteriserede den politiske debat om sagen, og de danske regerings forbindelse med udlandet drejede sig frem til 1948-49 i udstrakt grad om den sydslesvigske danskhed.

Efterhånden er hele dette røre

kommet så meget på afstand, og siden midten af 50'erne har situationen ændret sig så stærkt, at tiden vel snart vil være moden til, at perioden 1945-55 analyseres i sammenhæng med de foregående hundrede års nationale udvikling i Sønderjylland, så denne lange periode opfattes som en helhed. Når det sker, vil man have et godt grundlag for skildringen af årene efter 1945 i den bog, Lorenz Rerup har skrevet om grænsekampen i efterkrigsårene.

Det er den første samlede, grundige fremstilling af denne bevægede periode, og alene derved er den værdifuld. Når man så yderligere kan tilføje, at det er et kyndigt og vellykket arbejde, må konklusionen blive, at vi her har fået en kærkommen indføring i grænselandets nyeste historie og i efterkrigstidens grænsepolitik.

Dog må det bemærkes, at bogen er samlet om det danske mindretal i Sydslesvig og den danske Sydslesvigspolitik. Forholdene i Nordslesvig er kun taget med i det omfang, de spillede ind i den sydslesvigske problematik, fordi et gensidighedsprincip ved behandlingen af de to mindretal førtes stærkt frem fra tysk side.

Navnlig spillede dette en rolle i forbindelse med Kiel-erklæringen af 1949 med garantien af det sydslesvigske mindretals nationale rettigheder. Tyskerne havde da gerne set et tilsvarende dokument fra dansk side om hjemmetyskernes rettigheder. Det afvistes dog af den danske regering, men en forhandling mellem statsminister Hedtoft og repræsentanter for det tyske mindretal endte med et notat om danske statsborgeres lovhjemlede rettigheder, som af redaktør Ernst Siegfried Hansen snildt døbt »das Kopenhagener Protokol«. Denne betegnelse vandt hurtigt hævding i tyske kredse.

Ved behandlingen af dette punkt

gennemgår Lorenz Rerup kort udviklingen i det tyske mindretal. Det er en koncis redegørelse, men også stort set det eneste der bringes om Sydslesvig. Bogens hovedtitel, »Grænsen«, lover derfor nok lidt mere, end indholdet kan bære. Det er en Sydslesvigbog.

Dens undertitel, »Fra grænsekamp til sameksistens«, antyder linierne i Rerups vurdering af udviklingen i det 10-år, han koncentrerer sig om. Selv var han et aktivt medlem af den kreds af navnlig unge sydslesvigere, der allerede tidligt i 1950'erne søgte at afvige det gamle tema om grænselandet som front og bro nye aspekter med relation til den da herskende situation i grænselandet. På mange måder foregreb han og hans ligesindede den udvikling i retning af forsoning og afspænding, som kort efter satte sig igennem.

Rerup redegør for hele denne udvikling under kapiteloverskrifterne »Fra Kiel til Bonn« og »Den nationale sameksistens«, og han fremhæver med utvivlsom ret, at året 1955 betegner et klimaomslag i grænselandets atmosfære.

Hans personlige tilknytning til arbejdet med at ny-formulere grænse-lands-problematikken i denne fase af Sønderjyllands historie har imidlertid ikke svækket hans sans for, hvad der skete i de år, da der var tale om en egentlig grænsekamp. Bogen bringer en klar analyse af forudsætnin-gerne for det danske gennembrud i Sydslesvig efter krigen, og den følger overskueligt, men med passende detailrigdom den danske bevægelse frem gennem kulmination, nedgang og senere stabilisering. De danske sydslesvigeres politiske bestræbelser samt sko'e- og kulturekspansionen skildres i en forbillig form.

Desuden giver Rerup en indgående

analyse af den danske Sydslesvigpolitik, hængt op som den var i et net af indenrigs- og udenrigspolitiske hensyn. Komponenterne i det politiske spil: den danske regering, sydslesvigerne, de danske partier, den engelske militærregering og den engelske regering i London behandles i deres indbyrdes sam- og modspil.

Der er ingen grund til i enkeltheder at referere fremstillingen i bogen, der bygger på det meste af det tilgængelige materiale, som er udnyttet med tydelig indsigt i, hvad der gemmer sig under materialets overflade. Det er blot beklageligt, at det ikke har været muligt for Rerup at dokumentere sine påstande med kildehenvisninger. Det vil gøre bogen vanskelig at arbejde med for andre, der vil forfølge de linier, forfatteren har stukket ud.

Et par enkelte steder af markant interesse i bogen skal fremhæves. Rerup behandler ret indgående de muligheder, der kan have foreligget for, at en del af Sydslesvig, de nordligste distrikter med Flensborg, vendte tilbage til Danmark. Fremstillingen efterlader ingen tvivl om, at dette punkt har spillet en rolle i adskillige overvejelser og drøftelser. Tilsyneladende har det været fremført som en seriøs mulighed, men er blevet afvist af de sydslesvigske ledere som med 1920 in mente ikke ville lade deres sydlige landsmænd i stikken. Rerups vurdering er, at der i Danmark antagelig havde været politiske muligheder for tilslutning til en grænserevision med en partiel genforening, fordi socialdemokratiet kunne have accepteret denne mulighed.

Her er et af de punkter, hvor den manglende dokumentation føles som en mangel. Man havde gerne set en drøftelse af det kildegrundlag, der er basis for bogens synspunkter på disse genforeningsmuligheder. Antagelig

lader disse ting sig ikke drøfte helt åbent endnu – det er en af samtids-historiens uundgåelige begrænsninger – men det bør fremhæves, at der her er peget på et af de helt centrale problemer i efterkrigstidens Sydslesvig-politik.

Samme interesse knytter sig til Rerups omtale af den rundbordskonference i London i oktober 1948, der var afgørende for Kiel-erklæringens tilblivelse. Lorenz Rerup har her fremdraget den britiske chefforhandler, lord Hendersons afsluttende tale, der ikke blev offentliggjort i 1948. Nogle år senere dukkede den i forholdsvis ubemærket op i pressen i forbindelse med Knud Kristensens angreb på den måde, udenrigsministeriets gråbog om Sydslesvigpolitikken var redigeret på.

Knud Kristensen offentliggjorde da i Frederiksborg Amts Avis referatet af Hendersons tale, som hidtil kun havde været kendt i det udenrigspolitiske nævn. Efter referatet, hvis autenticitet som følge af overleveringsforholdene altså endnu behøver en bekræftelse, fremhævede Henderson meget stærkt nødvendigheden af, at Danmark betragtede Sydslesvigsspørgsmålet på en større baggrund, nemlig i relation til Danmarks placering nær skellet i det delte Europa. Danmark måtte, sagde Henderson, betragte sin sikkerhed »på basis af sikringen af indsejlerne til Østersøen mod tryk og måske aggression fra øst« og ikke på basis af Sydslesvig.

I oktober 1948 var planerne om et vestligt forsvarssamarbejde langt fremme, og den danske regering var indviklet i de forhandlinger om et nordisk forsvarsforbund, som nogle måneder senere endte med fiasko. Hendersons ord understreger, hvordan denne situation måtte få konsekvenser

også for de udenrigspolitiske muligheder i Sydslesvigpolitikken.

Kiel-erklæringen må ses i dette perspektiv, enten man så skal lægge referatet af Hendersons tale i den version, Rerup har trukket frem, til grund for vurderingen eller ej. Det er en klar fortjeneste ved bogen, at den sætter problemerne ind i denne videre sammenhæng, samtidig med at den indre danske og den indre sydslesviske problematik følges i enkeltheder.

Det er et prisværdigt initiativ fra Det udenrigspolitiske selskab, der har fået denne bog til at se dagens lys. Lorenz Rerup har løst den opgave, han har påtaget sig på en måde, så initiativet er omsat til en sober og kyndig fremstilling, der vil blive den uomgængelige vejleder for de specialstudier i emnet, som vil komme, og hvoraf flere antagelig allerede er på vej.

H. P. Clausen

Torben Topsøe-Jensen: Fem mil langs Øresund. Strandvejens historie. (Hasselbalch, 1968). 239 s.

Strengt taget er det et lokalhistorisk emne, Topsøe-Jensen denne gang har taget op i sine fortsatte vejhistoriske studier. Og dog – der er vel lokaliteter, som på en eller anden måde tilhører os alle. Til dem hører Strandvejen fra København til Helsingør utvivlsomt, og det er derfor helt rimeligt at regne med, at en skildring af den vil påkalde almen interesse.

Som han fortsætter med sit emne, fortsætter forfatteren også med at behandle det med en tiltalende blanding af faktiske oplysninger om udviklingen og fornøjelige kulturhistoriske enkeltheder. Det bliver til overmål, med bevissteder, slået fast, at Strandvejen er eller måske rettere var et af de smukkeste vejstykker i Danmark. Vejen følges gennem tiderne fra dens tilværelse

som adelsvej til Helsingør, til den blev et af landets mest trafikerede strøg. På trods af dens betydning havde man bestandigt besvær med at få den vedligeholdt. Velvilje fra formående beboere slog ikke til, og i 1825 måtte man ty til opkrævning af bompenge, en upopulær og sinkende foranstaltning, der blev opretholdt helt til 1915.

Også livet langs vejen og langs Øresund er der blevet plads til: Dyrehaven og Dyrehavsbakken, kapervogne, strandliggerne, badelivet, digterne, den famøse dampsporvogn, cyklerne, redningen af jøderne under 2. verdenskrig og meget mere. Velvalgte gamle billeder illustrerer teksten, der er dokumenteret med et udmærket noteapparat. Bogen har desuden register og et foldekort fra 1778–79 – et nutidigt kort havde nu heller ikke været af vejen.

Finn H. Lauridsen

Gunnar Sandfeld: Thalia i Provinsen. Dansk Provinsteater 1870–1920. (Nyt nordisk Forlag, Arnold Busck, 1968). 439 s.

Gunnar Sandfeld: Teaterkunst på små Scener. Dansk Provinsteater mellem to verdenskrige. (Nyt nordisk Forlag, Arnold Busck, 1969). 391s.

Anden udgave af Gunnar Sandfelds værk om dansk provinsteater 1870–1920 er udsendt af forlaget i samarbejde med Selskabet for dansk Teaterhistorie. Bogen kom første gang i 1962 som nr. 11 i Jysk Selskabs skriftserie. Den har dog undergået visse forandringer bl. a. som følge af inddragelsen af betydeligt mere kildemateriale. Med sin detaljerigdom og sprudlende fortællelyst giver den, som også førsteudgaven gjorde det, et levende billede af den kunstyndelse og teaterunderholdning, som det danske provinspublikum blev præsenteret for

i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. At holde det levende teater, der jo er borte, når tæppet er gået ned, fast for læserne, er en ganske svær opgave. Det bliver let, i al fald når talen er om gamle dages provinsteater, til en jammer over dårlige forhold for publikum, på scene og i garderobe – eller over dilettantiske skuespilleres forsøg på eller mangel på forsøg på at skabe mennesker ud af de roller, de havde fået tildelt. Det er Gunnar Sandfelds fortjeneste, at han foruden at tage disse ting med, som han naturligvis må gøre det, også har evnet at sætte en bred almen kulturbaggrund ind i sine skildringer, hvorved teatret placeres i sin tid. Hertil kommer, og det er også vigtigt, at det er lykkedes at få, hvad der synes at være veldækkende karakteristikker ud af det gamle teaters hovedpersoner.

For den nye bog »Teaterkunst på små Scener« gør sig særlige forhold gældende. Den vil for mange være en oplevelse af begivenheder, der har gjort indtryk – og en genoplivelse af minder, der kun stod tågede eller helt var forsvundne. Ganske vist må det indrømmes, at nogle af illusionerne rives bort af kritikcitatere; men i det store og hele står indtrykkene sig nu godt nok. Meget virkede heldigvis anderledes, end kritikken gav udtryk for – i al fald på en ung og letbevægelig teaterentusiast. Entusiasmen er i øvrigt nok væsentlig for at lade sig fænge af noget så specielt som fjernes tiders provinsteater. Den forudsætningsløse eller uengagerede siger de talløse navne og titler fra repertoiret kun lidt eller intet. Der er mulighed for at lære dem at kende i Sandfelds bog, der i veloplysende fodnoter og i et helt kapitel bringer fortræffelige biografier af de fleste. En morsom detalje fra forfatterens eget forhold til stoffet er det, at han først i 1944 så et

rigtigt provinsselskab. Det er ganske vist ikke helt rigtigt, for han har, bl. a. sammen med anmelderen, i 1939 eller 40 set en såkaldt »skoleforestilling« med »Eventyr på Fodrejsen«. Forestillingen har ikke kunnet identificeres; men den sagde til gengæld sparto til alt, hvad der ellers forekommer af »rædsler« i de to bøger.

Det rejsende teater var til 2. verdenskrig et uundværligt led i købstædernes kulturliv. Folk kom virkelig i teatret, og dets betydning står givet i skærende modsætning til de karakteristiske, det i mange tilfælde var udsat for. Det viser besøgstallene, når de sammenstilles med anmeldelserne.

Begge bøger er bygget nogenlunde ens op med tidsbaggrund, selskaber, repertoire og skuespillere (herunder også de københavnske »stjerner«'s besøg i provinsen). Forholdene omkring selve teaternæringen og omkring censuren vies nogen plads ligesom også selskabernes ofte særdeles anstrængte økonomi. Skuespillere, scenebilleder, plakater m. v. udgør illustrationerne, og dokumentationen med kildefortegnelser og registre (også over repertoiret) er veldækkende. Især sidste bind skæmmes dog af en del trykfejl, og på planche XXXV efter s. 224 er der gået kludder i personnavnene i bageste række af Det kgl. Teaters turné med »Det gamle Hjem«. Henrik Malberg og Knud Heglund er sat sammen til den ukendte skuespiller Henrik Heglund, ligesom en person helt er bortfaldet. Lektor Sandfeld, der nu har frigjort sig fra sit skolearbejde, fortsætter de teaterhistoriske studier, som de to foreliggende bind er så fine og morsomme resultater af – for nægtes kan det ikke: Meget af hvad provinsteateret bød på og levede i, kalder på smilet, både det overbærende og det medlidende.

Finn. H. Lauridsen

Helge Klint: Militærhistorie. (Dansk historisk Fællesforening, 1970). 109 s.

Bogen er fremkommet i Dansk historisk Fællesforenings serie af små håndbøger. Den opridses kort krigskunstens historie og behandler derefter dansk krigshistorisk forskning gennem tiderne. Endelig er der afsnit om det internationale samarbejde mellem militærhistorikere, bibliografiske oplysninger om nogle nordiske værker og sluttelig et kapitel om de forskellige samlinger (Hærens arkiv, Tøjhusmuseet osv.). Det er altsammen nyttige oplysninger. Det publikum, serien henvender sig til, havde dog sikkert haft mere nytte af at få at vide f. eks. hvad er et regiment til forskellige tider, hvad er en kaptajn, hvor finder jeg noget om, hvilke enheder der i begyndelsen af 19. årh. var garnisoneret der og der. Der kunne nævnes talrige andre militærhistoriske spørgsmål, som mange historikere, der arbejder med et områdes eller en bys historie, stilles over for – det samme gælder i øvrigt også andre historikere. Titlen og udgivelsen i håndbogsserien gør det rimeligt, at man ventede en vejledning netop i spørgsmål af den art. Seriens redaktør burde overveje at søge dette behov dækket.

Vagn Dybdahl

Zelia N. Andrup: Otto Andrup og livet omkring ham. (Rosenkilde og Bagger, 1970). 171 s.

Otto Andrups hustru har skrevet denne bog om sin mand – den udkom et par måneder efter hendes død. Zelia N. Andrup skrev godt og havde en vis sans for at finde og karakterisere det tidstypiske, hvilket hun også har demonstreret i nogle erindringer, trykt i Historiske medd. om København, hvor hun berettede om sit barndoms-

hjem i København; faderen var højesteretsadvokat, dr. jur. A. L. Hindenburg. Her fortæller hun om Andrupps opvækst og derefter om hans studentertid, som hun som hans forlovede tog livlig del i. Efter dette følger i nogenlunde kronologisk orden en række episoder fra Andrupps tid som leder af Frederiksborgmuseet, alt isprængt småkapitler om livet i hjemmet og om omgangskredsen. Selv om det ikke er nogen tungtvejende bog, vil de mange fascinerende og velskrevne småkapitler dog for danske historikere være et velkomment bidrag til fagets historie.

Vagn Dybdahl

Bent Jørgensen, Karl Evald Kristensen, Erland Kolding Nielsen og Michael Wolfe: Introduktion til historie. Bibliografi over fagets hjælpemidler med en vejledning i litteratursøgning. (Akademisk Forlag, 1970). 361 s.

Bogen er et barn af den nye studieordning i historie, som blev gennemført i 1968. For en del af de universitetslærere, der først og fremmest arbejdede med den nye ordning, var det et kardinalpunkt, at man – bortset fra i bidisciplinerne – burde afskaffe det gængse lærebogsstof. I stedet ønskede man studiet samlet om en række problemer ned gennem historien; dermed ville man også afskaffe den klassiske hovedværkslæsning og i stedet lade studiet af de enkelte problemer ske på grundlag af afsnit af større arbejder, afhandlinger og monumenter. Disse synspunkter blev fremført særlig markeret af universitetslærerne fra Århus; mens der hos repræsentanterne for de andre grupper var nogen større tilbageholdenhed over for fjernelsen af lærebogsstoffet. Som et kompromis indførte man da, at lærebogs-

stoffet udgik, men blev erstattet af et mindre kursus i benyttelse af fagets litteratur, en bibliografisk introduktion.

Den foreliggende bog er et resultat af dette kursus, som det former sig ved Københavns Universitet. Det centrale i bogen er en meget stor bibliografi over verdenshistorien omfattende bibliografier, litteraturoversigter, opslagsbøger og større samlende fremstillinger; for Danmarks vedkommende er der et større afsnit om det 19. og det 20. årh. Ud over det bibliografiske er der korte vejledninger i læsning af større værker og om indretningen af katalogerne i de forskellige større biblioteker.

Det er – naturligvis – muligt at pege på dette og hint, som burde have været med, og på andet, der kunne have været undladt. Sådan vil man altid kunne gøre, når der er tale om et udvalg – for undertegnede anmelder er det således nærliggende at nævne, at hans udgivne oversigter over handels- og industrihistorisk litteratur ikke er med(!). Mere nærliggende er det imidlertid, at for det formål, den skal tjene, ville bogen formentlig have haft større værdi, hvis den havde medtaget nogle færre titler og så i et større antal tilfælde havde meddelt beskrivelser af de pågældende værkers indhold. En student, og for den sags skyld også andre, er eksempelvis ikke meget hjulpet ved at få tit'en Treue, W.: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit, når han bl. a. ikke får at vide: bogens størrelse (150 eller 770 sider?), dækker den også Japan, er der en litteraturfortegnelse, så jeg let kan finde en bog om Belgiens historie osv.

Systematikken kan naturligvis også drøftes. Det er eksempelvis ikke umiddelbart indlysende, at Rubins Frederik 6.s tid skal stå under statistiske beskrivelser eller »En bygning vi rejser« under fagbevægelsen, når den

nu specielt behandler den politiske arbejderbevægelse. Måske er det heller ikke heldigt, at bøger om Rigsdagen skal søges både under enkelte emner, leksika og opslagsværker og biografi. Alt dette vil dog naturligvis afbødes, når benytteren bliver fortrolig med bogen, og der kan ikke være tvivl om, at det vil lønne sig for studerende og undervisere at blive det.

Vagn Dybdahl

Bibliografi over trykte arbejder af historikeren, professor, dr. phil. Aage Friis. Udgivet af Rigsarkivet (Rigsarkivet, 1970). 65 s.

I anledning af Aage Friis' 100-års dag den 16. august 1970 udgav Rigsarkivet denne bibliografi, udarbejdet af stud. mag. Georg Simon i samarbejde med overarkivar, dr. phil. Henry Bruun.

Bibliografien, der her er maskinskrivet og offsettrykt, vil til sin tid indgå i en til udgivelse planlagt registratur over Aage Friis' store privatarkiv, der er afleveret til Rigsarkivet. Bibliografien omfatter 1.123 numre, der dækker fremstillinger, udgiverarbejder, redaktionelt virke samt tidsskrifts- og avisartikler. Den slutter med et tillæg med endnu et antal numre, der bringer litteratur om Aage Friis. Bortset fra, at bibliografien udbygger indtrykket af Friis' rastløse flid og af hans engagement på mange områder, er den – navnlig for så vidt angår tidsskrifts- og avisartiklerne – en betydningsfuld forøgelse af historikerens hjælpemidler. Når det gælder Friis' bøger, er behovet naturligvis ikke så stort; men det skal dog nævnes, at der her i ret vid udstrækning er medtaget anmeldelser af bøgerne, hvad ofte kan komme til nytte.

Vagn Dybdahl

Henry Bruun: Dansk historisk bibliografi 1913–1942 IV. Personalhistorie, alm. del og speciel del, A–J. (Rosenkilde og Bagger, 1970). 526 s.

Hermed foreligger selve bibliografiens næstsidste bind. Efter planen skulle der komme endnu et bind personalhistorie, hvorefter et 6. bind skulle rumme registre til hele værket. Forhåbentlig vil overarkivar, dr. phil. Henry Bruuns død ikke betyde, at udgivelsen sinkes væsentligt.

Det nye bind begynder med en række biografiske samlinger og biografiske værker, der dækker flere personer eller slægter. Afsnittet optager kun godt en snes sider; det må bemærkes, at enkelte fags og erhvervs »stater« ikke er med, men allerede er taget med i de foregående systematiske afsnit. Bemærkelsesværdig er dr. Bruuns ord om nekrologerne, at de er medtaget i stort tal; men, at »det er dog kun en beskednen brøkdelen af de mange tusinder, der har passeret udgiverens blik«. Selv om det uden tvivl ville have været svært at formulere udvalgsprincipperne, ville det dog have været særdeles nyttigt, om visse afgrænsninger var blevet markeret. Eksempelvis ville det have lettet benytterne meget, hvis det havde været klargjort, om bibliografien medtager Tidsskriftsindex'ets stof helt eller delvis. Man skal også være opmærksom på, at publicerede breve – i modsætning til Erichsen og Krarup – kun medtages, hvis titlerne indeholder de pågældendes navne. Det indebærer f. eks., at hvis der i et tidsskrift offentliggøres et par breve under titlen »To breve fra H. P. Hansen«, så kommer de med, mens t. eks. Høffdings breve til Georg Brandes i den store Brandesbrevveksling ikke er med.

Den store og uundværlige bibliogra-

fi vil således ikke overflødig gøre historisk findekunst.

Vagn Dybdahl

Bibliografi over H. P. Hansens trykte arbejder. (Bogtrykskolen i Herning, 1970). 75 s.

I festskriftet til museumsforstander H. P. Hansen fra 1949 offentliggjorde sønnen Vagn Lindbo Hansen en bibliografi over det store og spredte forfatterskab. Her er bibliografien genoptrykt, efter at der i den er indarbejdet en bibliografi for perioden 1949–66, der er udarbejdet af bibliotekar Hanne Arent og kun foreligger duplikeret. Systematikken i bibliografien er noget tvivlsom; men dette forhindrer ikke, at den vil kunne benyttes med udbytte, når man søger oplysninger om jysk bondekultur. Tvivlsom er dog nytten af listen over H. P. Hansens talløse lejlighedsartikler om almuefolk på deres runde dage. Listen er nemlig ordnet efter personnavne, mens indholdet ofte var koncentreret om et etnologisk forhold, som den pågældendes liv belyste; det havde været rimeligt at give et par stikord om kernen i artiklen.

Vagn Dybdahl

Vejledende Arkivregistraturer XIV. Asiatiske, vestindiske og guenesiske handelskompagnier. Ved J. O. Bro-Jørgensen og Aa. Rasch. (Rigsarkivet, 1969). 331 s.

Denne registratur omfatter de bevarede arkiver fra de handelskompagnier, der drev handel på de gamle tropekolonier i Indien, Guinea, Vestindien og faktoriet i Kina. Desuden er fortegnet arkivalierne fra det kongelige guvernement, der fra 1777 administrerede de indiske kolonier.

Registreringen af disse omfattende og i stort omfang vel bevarede arkiver – de omfatter ca. 100 hyldemeter – har stået på i meget lang tid, og adskillige arkivfolk har gennem tiderne været beskæftiget dermed. Den afgørende og afsluttende indsats er gjort af overarkivar Aa. Rasch og arkivar J. O. Bro-Jørgensen, der har haft arbejdet delt mellem sig.

Med registraturen er vejen lettet til et meget centralt stof til belysning af dansk koloni- og handelshistorie. Også for forskere fra de tidligere koloniområder vil materialet formentlig være af interesse. I øvrigt ligger enkelte dele af arkiverne stadig i Madras. Det gælder protokoller, brevbøger m. v. fra det tranquebarske arkiv. Andre papirer er så medtagne af opholdet i troperne og hjemtransporten i tidligere tiders fugtige træskibe, at de nu slet ikke kan bruges, uden at de smuldrer bort.

Men som hovedregel er det bevarede og velplejede arkivalier, der er tale om. Kompagniet behandlede sine papirer med omhu og akkurate. Det er al ære værd, at dette vigtige materiale fra en eksotisk side af dansk historie er gjort lettere tilgængeligt i en tid med voksende interesse for koloni- og handelshistoriske studier.

H. P. Clausen

Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Præstø amt. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. (Landsarkivet, 1970). 274 s.

Rækken af stencilerede, foreløbige registraturer over retsbetjentarkiver indtil 1919, opbevaret i det sjællandske landsarkiv, er nu fortsat med en registratur over retsbetjentarkiverne fra Præstø amt. Principperne for opstil-

lingen af materialet er de samme, som anvendtes i det første bind med de lollandske retsbetjentarkiver. Med instruktive kort er vist amtets jurisdiktioner i perioderne 1835–55 og 1898–1919. Desuden demonstreres et kort over de private birker disses indgreb i et gammelt herreds område.

H. P. Clausen

Erik Rasmussen: Komparativ politik. 1–2. (Gyldendal, 1968–69). 261, 381 s.

Dette 2-binds værk er tænkt »som grundlag for undervisningen af 1. dels statskundskabsstuderende og samfundsfagsstuderende.« Det er skrevet af en af pionererne inden for den danske statskundskab efter fagets formelle etablering som universitetsfag. Det bygger på professor Erik Rasmussens uddannelse som historiker, hans omfattende læsning af og indleven i den systematiske erkendelsesteoretiske og politologiske litteratur samt hans erfaringer under de første 10 års undervisning i statskundskab ved Aarhus Universitet. Betegnelsen 'lærebog' er derfor alt for snæver. Værket er desuden et vidnesbyrd om både Erik Rasmussens egen faglige udvikling og om udviklingen af statskundskab som universitetsfag i Danmark. En udvikling, som Erik Rasmussen og hans medarbejdere har sat deres tydelige præg på.

Dispositionen er klar. 1. bind indledes med en række definitioner og redegørelser for centrale erkendelsesteoretiske problemer, som er fælles for al samfundsforskning. Dernæst beskrives og overvejes 'Det politiske system', hvor Erik Rasmussen stort set følger David Easton. Bindet afsluttes med to afsnit om henholdsvis in-

teressegrupper- og organisationer og de politiske partier. 2. bind starter med 'græsrodderne' i et afsnit om vælgere og vælgeradfærd. Efter dette følger afsnit om repræsentationsorganet og regeringsorganet, mens sidste afsnit behandler 'Den retningsgivende funktion', dvs. hvad der til syvende og sidst kommer ud af al den adfærd inden for det politiske system, og hvad der betinger dette udfald.

Man kunne fristes til at karakterisere dispositionen som traditionel. Den er således i bedste overensstemmelse med den fremherskende tradition inden for amerikansk statskundskab: forestillingen om, at al magt og dynamik udgår fra folket, vælgerne, og at de af folket valgte repræsentanter ikke alene henter deres beføjelser fra, men også udelukkende handler under hensyntagen til folket. Endvidere bekræfter denne faglige tradition manges forestillinger om, at det repræsentative demokrati udgør højdepunktet af menneskelig opfindsomhed. Men inden for et dansk milieu er det i højeste grad utraditionelt at systematisere et stof så klart og konsekvent, som Erik Rasmussen gør det. Som en indføring i, hvorledes man især i USA har søgt at systematisere og kategorisere 'politik' som studieområde og fag, er værket en imponerende præstation. Imidlertid kunne man nok ønske – netop for en bog, der skal indføre studerende i statskundskabens labyrint – at Erik Rasmussen i højere grad havde medtaget og omtalt den ofte uklare og slet formulerede, men derfor ikke mindre udfordrende kritik, som gennem de sidste ti år er fremkommet mod denne fremherskende tradition.

Ikke fordi Erik Rasmussen er ensidig. Han redegør omhyggeligt for mangfoldigheden af anskuelsermåder, forskningsstrategier og skoler. Men

dels forekommer det til stadighed, at de traditionelle hos ham har størst mulighed for at komme »ned med benene på jorden«. Dels er der retninger og skoler, som slet ikke omtales. »Direkte demokrati« affærdiges meget hurtigt som noget, der kun lader sig praktisere inden for meget små stater. Elite-teorier med de dermed forbundne formodninger om en manipuleringsmulighed »fra oven« er ikke omtalt. Anarkistiske forestillinger og fortolkningsmuligheder savnes ligeledes. Til fordel for Erik Rasmussens disposition kan siges, at han ved denne har taget et standpunkt og formuleret sin egen placering inden for statskundskaben, hvilket ikke mindst for en lærer må anses for prisværdigt. Studenterne ved så, hvor de har vedkommende, og hvad de kan lære af ham.

I afsnittet om Det politiske system redegør Erik Rasmussen for værkets sigte: »Hensigten er at give en komparativ fremstilling, som kan tjene som ramme om forståelse af de enkelte politiske systemer«. I det følgende redegøres for systembegrebets analytiske anvendelighed. Det karakteriseres som værende i modsætning til den marxistiske forestilling om over- og underordnede komponenter. For Erik Rasmussen at se arbejder de fleste systemteoretikere med »åbne systemer i stadig korrespondens med omgivelserne, såvel de intra- som de extrasociale.« Dog afsluttes passagen med en omtale af, hvorledes begrebet »stat« som centralt eller overordnet begreb i stigende omfang er blevet erstattet med begrebet »politisk system«. Og det er netop således, det anvendes af Erik Rasmussen. Komparationen foretages ikke mellem formodede »åbne« systemer i indbyrdes påvirkning, men fortrinsvis mellem »lukkede« systemer, der ikke særligt overraskende

falder sammen med de etablerede stater, og hvor endog størstedelen af selve stoffet er hentet fra det danske politiske system, eller den danske stat. Spørgsmålet er derfor, om modsætningen til den marxistiske forestilling er mere og andet end sprogbug. Det er den utvivlsomt, men den forekommer at ligge på et andet plan end af Erik Rasmussen antydnet.

Måske kunne modsætningen have været mere konkretiseret, hvis Erik Rasmussen havde været mere lydhør over for den omtalte diffuse kritik inden for statskundskaben. Her tænkes især på de konsekvent og ekstremt anarkistiske anskuelsesmåder, som trænger sig mere og mere på, uden at man af den grund skal tro, at de på noget område har udsigt til at blive enerådende. I dem ligger nemlig muligheden for en total analytisk ophævelse af såvel stats- som systembegreb, således at tilnærmelsesmåden bliver mindre bundet af etablerede institutioner og organer og mere centreret om mennesker – enkeltvis og i grupper – i et pluralistisk og meget kompliceret samspil. Ud fra den tilnærmelsesmåde kunne man sikkert også undgå den selvfrejhævende fraseologi om de principielt monistiske totalitære systemer og de vestlige principielt pluralistiske, hvor princippet straks fragås under givne omstændigheder, mest udpræget i krigstid.

Dermed er ikke ment, at systembegrebet skal forlades. Men det kan efter min mening videreudvikles og bearbejdes, så det virkelig bliver et analytisk redskab, der står i modsætning til og derfor kan bruges til bearbejdelse af bestående institutioner og organisationer. Det er for mig et stort spørgsmål, om vore analytiske redskaber, som hævdet af Erik Rasmussen, »skal modsvares af noget konstaterbart i virkeligheden«. Det kan netop

for sociale og ikke mindst politiske fag meget nemt føre til, at vi i vore analyser kun finder og gider overveje det, som er etableret og har haft succes, mens alternativerne – alle de forspildte muligheder, tanker og drømme – overses eller affærdiges som »urealistiske«. Det behøver de da slet ikke være, fordi det ikke hidtil har været muligt at få dem anerkendt og gennemført, ligesom vilkår og betingelser for deres manglende succes rent erkendelsesmæssigt kan være lige så givende.

Afsnittet om Det politiske system må anses for at være selve krumtappen, om hvilken hele værket bygges op. Derfor er det her gjort til genstand for særlig omtale. Men det skal ikke medføre, at man trods tvivl og anfægtelser over for nogle af Erik Rasmussens centrale udgangspunkter forledes til at tro, at værket ikke kan læses med stort udbytte. Personligt fandt jeg afsnittene om interesseorganisationer og politiske partier yderst stimulerende. Heller ikke her mener jeg, at Erik Rasmussen i sine overvejelser formår at frigøre sig for et traditionelt og i praktisk politik anvendeligt skel mellem interesser og idéer, hvor det første anses for mere mindreværdigt end det sidste. Ikke desto mindre lykkes det Erik Rasmussen at påvise de glidende overgange, hvor en rent materiel, kontant interesse bliver til en idé, og omvendt hvor en idé lader sig udmønte i kontante interesser.

Stofudvælgelsen og fremstillingen i 2. bind står i den grad i afhængighed af 1. bind, at det taler til gunst for Erik Rasmussens dygtighed til at opretholde en tanke med konsekvens. Det er formentlig i dette binds mere kontante oplysninger og eksempler, at mange – både studenter og andre – vil hente deres viden om politiske

processer og tilstande. Med en grundig og til stadighed ajourført gennemgang vil værket utvivlsomt kunne gøre god gavn som lærebog mange år endnu. Som vidnesbyrd om Erik Rasmussens personlige faglige udvikling vil værket blive stående som et monument over en imponerende flid og vilje til at møde nye og uvante problemstillinger og anskuelsesmåder med åbent sind og evne til videregivelse. For faget statskundskab i det danske universitetsmilieu er værket en kraftpræstation, som allerede i praksis er blevet påskønnet ved en udbredt anvendelse i undervisningen, men som også videnskabshistorisk og -sociologisk til stadighed vil påkalde sig interesse. Det er slet ikke så let at indføre nye fag i et universitetsmilieu som det danske; det skal gøres med nænsomhed både over for traditioner og skyldig hensyntagen til nye og utraditionelle synspunkter. Erik Rasmussen har formået at gøre det.

Ole Karup Pedersen

Karl W. Redder, Karen Siune & Ole Tonsgaard: Introduktion til sociologisk metode. (Munksgaard, 1970). 227 s.

Det er en universitetslærebog beregnet for studerende i økonomi, statskundskab og samfundsfag ved Aarhus Universitet. Den tilpasse omfang og det forhold, at der ikke foreligger nogen tilsvarende på dansk gør den imidlertid også anbefalelsesværdig til historikere på ethvert trin i faget, og uanset om han er aktiv videnskabsmand eller underviser.

For det første går bogen ikke længere frem i metodens problemer, end en historiker kan klare den uden vejledning og dermed blive orienteret i et tilgrænsende fags problemer. Dernæst bringer den en række afsnit, som

umiddelbart henvender sig til historikeren; eksempelvis: dataindsamling på grundlag af eksisterende datasamlinger, attitudemålinger, indholdsanalyse, kausalanalyse og modeller. Også andre afsnit vil imidlertid være inspirerende i mange retninger. Som forfatterne meget rigtigt siger: »Der er tillige det praktiske aspekt, at selv om en metode i særlig grad dyrkes i tilknytning til en bestemt videnskab, vil man ofte med fordel kunne anvende den pågældende metode i beslægtede videnskaber. Dette gælder en række af de metoder, der er medtaget i denne fremstilling«.

Bogen har en række litteraturhenvisninger, ikke mindst til arbejder, der har anvendt de enkelte metoder. Som teksten undertiden er vel kortfattet, så ville bogen nok have vundet i pædagogisk værdi (i hvert fald til selvstudium), hvis den i højere grad, end tilfældet er, nøjere havde gennemgået en række undersøgelser og analyseret disses metoder. Der burde nok også – men det hører muligvis hjemme andet sted i undervisningen – have været et afsnit om den tekniske side af sociologisk undersøgelsesteknik.

Vagn Dybdahl

Bernt Schiller og Birgitta Odén: Statistik för historiker. (Almqvist & Wicksell, 1970, 306 s.).

I 1960'erne har diskussionen om kvantitativ metodes anvendelse inden for historieforskningen været levende. Som det har været fremhævet, er problemstillingen dog ikke ny; et kvantitativt materiale har tit været grundlaget for forskningen. Når interessen for kvantitativ metode i det sidste årti har været stigende, er der flere årsager; økonomisk og social historie

har været genstand for øget opmærksomhed, og dermed har massedata som kildegrundlag fået en mere central placering. Hertil kommer, at den elektroniske databehandling har åbnet mulighed for en omfattende bearbejdelse af et stort materiale samtidig med, at forskningsøkonomien kan opretholdes.

For nogle har det imidlertid været skuffende at arbejde med kvantitativt materiale; ofte er det jo således, at historikerens statistiske grundstof aldeles ikke tilfredsstillende de krav, en statistiker må stille; f. eks. kan det indsamlede materiale bag en foreliggende talserie være kasseret eller forsvundet, så en nøje kritik på endhedsplanet er udelukket. Bl. a. af den grund har de mest entusiastiske tilhængere af kvantitativ metode, der har villet forandre historie til en eksakt videnskab, ikke fået vind i sejlene. Naturligvis kan man som historiker ikke forkaste et materiale, fordi det ikke kan efterprøves så nøje som et materiale, indsamlet i nutiden. Derfor har behovet for en lærebog, der fremstiller den statistiske metode i historisk metodisk sammenhæng, været stort.

»Statistik för historiker« må siges at imødekomme kravene. Bernt Schiller og Birgitta Odén har delt arbejdet mellem sig således, at Schiller har skrevet 170 sider om »Statistik för historiker«, mens Odén har bidraget med 110 sider om »Historisk statistik«.

Schiller har med sine indledende fire kapitler om kildekritik og andre metodiske problemer etableret forbindelsen mellem historieforskningen og den indføring i statistiske problemer, som de følgende elleve kapitler byder på. I fremstillingen anvendes i udstrakt grad eksempler fra den historiske forskning, og hvert kapitel er for-

synet med omfattende litteraturhenvisninger. Af indholdet kan der være grund til at fremhæve det instruktive kapitel om databehandling, der bl. a. beskriver forskellige former for ind-datamateriale.

I Birgitta Odéns afdeling er 70 sider anvendt til en omfattende nordisk bibliografi; her er medtaget væsentlige publikationer samt fremstillinger, bygget på statistisk materiale, og opdelt på de fem nordiske lande. Som

indledning til bibliografien har forfatteren behandlet historisk statistisk kildemateriale og de kildekritiske problemer, der rejser sig ved behandlingen af det. Endvidere er der afsnit om befolkningsstatistik, social, økonomisk og politisk statistik.

Endelig er bogen udstyret med et register, der understreger dens præg af at være fuldt så meget en håndbog som en lærebog.

Ib Gejl